श्रीगणेशायनमः॥अथर्षिद्वादशलक्षण्याः संक्षिप्तसूत्रशंकरः॥जिज्ञा
सुभ्योतिबालेभ्योतिस्फुटं गडनतः॥१॥लक्षणशब्दो मीमांसाशा
स्त्रेप्रमाणाध्यायोद्दिष्टः चोदनालक्षणोर्थो धर्मः अथातः शेषलक्ष
णमिति तेनद्वादशलक्षणी द्वादशाध्यायी॥तस्याधर्मोर्थो विषयः
॥तदुक्तं अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतं। धर्माख्यो विष
यश्चक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमिति। धर्मशब्देन च गौतमीयादि

वन्नापूर्वमुच्यते किंतु तत्साधनं यागाद्येव॥तदुक्तं श्रेयस्करशा
स्त्रे॥धर्मश्च फलसंबद्धं कर्म यागादि वर्ण्यते इति। अपवादतया
चात्र धर्मोपि जिज्ञास्यो द्वितीयलक्षणभेदापवादत्वेनाभेदव
दिति नशास्त्रस्य विषयनानात्वं शंक्यं। इह धर्मजिज्ञासा दंन
विचारं लक्षयति। औपनिषदानां तु ब्रह्मजिज्ञासापारंपूरकमि
तिवैषम्यं। धर्मं जिज्ञासितुमिच्छतः तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य

बाल० २

इत्यादिभाष्ये संबंधं क्रिययोर्द्वयोश्रुते शास्त्राच्चते पृथगित्यादिवा
र्तिके तद्व्याख्यार्थे च न्यायरत्नाकरे अध्ययनजिज्ञासाक्रिययोः सं
बंधमथशब्दो ब्रूते तेच शास्त्रारंभे भिन्ने नहि जिज्ञासाशब्दो मी
मांसापर्याय इति श्रौतार्थपरत्वस्यैवोक्तेः। तथा आनंतर्यवचोव्य
क्तिराश्रितैवार्थगम्यत इति वार्तिकेः। अथशब्दआनंतर्यार्थेनाधिकार
रार्थ इत्युक्तं। जिज्ञासापदस्य च विचारलक्षकत्वेधिकारार्थता

प्यविरुद्धेति। तृतीयेप्युक्तम्‌ प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे हि धर्मज्ञा
नेच्छा यावक्ष्यमाणव्याख्येयत्वेनानुपन्यासादनंतरानुष्ठेयमा
त्रमेवोपदेष्टव्यमित्यधिकारार्थत्वं नोक्तम्‌ इह तु अध्यायरूपं वा तद्
धर्मिकमेव वा व्याख्येयमाधिकर्तुं हि शक्यते शेषलक्षणमिति ग्रं
थयोरायेप्रथमसूत्रे विचारानुपादानादधिकारार्थता शेषस्यानाद
स्तीत्युक्तम्‌ द्वितीयग्रंथे तु तृतीयाध्यायाद्यसूत्रे विचारोपादानाद्

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

धिकारार्थतेतितस्मात्सर्वस्यशास्त्रस्यधर्मोविषयः।द्वादशानां
वैध्यायानांद्वादशविषयाः।प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमाधिका
रसामान्यातिदेशविशेषातिदेशोहवाधतंत्रप्रसंगाख्याःसमुच्चा
स्यार्थस्यद्वादशविधस्यवक्ष्यमाणस्यप्रतिज्ञापिंडोयंधर्मजिज्ञा
सेतीतिभाष्यकारोभावाभावविषयाष्टविधजिज्ञासापरतयाध
र्मजिज्ञासापदंव्याकुर्वन्संक्षिप्यदर्शयतिकोधर्मःकथंलक्षणकः

कान्यस्यसाधनानिकानिसाधनाभासानिकिंपरश्चेति।तत्राष्ट
विधत्वंतावद्भासजिज्ञासायाःसाधनइवधर्मस्वरूपतत्प्रमाणतत्फ
लेष्वपियोजनेनाभिप्रेतं।तत्रपिलक्षणशब्दःप्रमाणवचनउपदेश
मिवातिदेशंतत्प्रामाणकोयंहवाधातिदिष्टपदार्थधर्मप्रतियो
गिभूतोसंगृह्णाति।लक्षणशब्देनैवचोपदेशातिदेशोवंदतोपदि
ष्टातिदिष्टपदार्थधर्मभूतोतंत्रप्रसंगोसंगृहीतो।साधनशब्देनचसा

धनास्यांगधर्मश्रुतोप्रयुक्तिक्रमो॥ संग्रहीतो। अत्रैव चसूत्रे ध
र्ममीमांसारभ्यानेवेति चिंत्यते। तदर्थं चाथशब्देन योग्यतयाध्य
यनानंतर्यमुक्तं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येत्युपदेशात्मकजैमिनिसू
त्ररूपस्मृत्याधीयस्नाया इति स्मृतिर्बाधानवेति। तदर्थं चाध्ये
यनविधिः स्वर्गादिदृष्टार्थं उत फलवदर्थावबोधरूपदृष्टार्थइ
ति। तत्र सस्वर्गस्यादिति विश्वजिन्न्यायेन पूर्वपक्षयित्वा दृष्टेसम

वयदृष्टकल्पनाया नक्रा रा सिद्धांतितं। ततश्चाध्ययनविधे
मूलं याजैमिनीसूत्रस्मृत्याधीयास्नाया इति स्मृतेर्बाधाद्यथाव
दर्थज्ञानार्थं न्यायनिरूपणात्मिका मीमांसारभ्य॥ तत्राध्ययन
विधौ स्वाध्यायमिति द्वितीयायाः गुणत्वमेव लक्ष्यते न्यथा स्वा
ध्यायं वाजपेयवाक्याद्वयोगे गुणविधौ वैरूप्यं यते रितिभ
वदेवा। तन्नाश्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पनः ल

क्षणायाक्यभेदादिदोषोनानुमिते यासाविति वार्तिकोक्तं न्याये
नपरिहृतं॥ ॥इत्युपोद्घातः॥ ॥एवं द्वादशसूत्रासुलक्षणार्थं ज्ञा
पुज्जिज्ञास्येषु स्वरूपानंतरमपि जिज्ञास्यतयोक्तं प्रमाणं मानाधी
नमेयासिद्धिरितिप्रथमे ऽध्याये नादौ निरूप्यते। तच्चानेकविधि
ध्यर्थवादमत्रनमध्येयस्मृतिसाचारूपंतत्रार्थवादं पृथक्कृ
त्यविध्युद्देशापरनाम्नो विधेःफलांतो विध्युद्देश इतिभाष्यकार

लक्षितस्यधर्मप्रामाण्यमाद्यपादेनोच्यते॥ तत्प्रतिज्ञार्थं
चोदनसूत्रं। तत्रांग चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन
इति। तच्चेदधर्मलक्षणंद्वारासामान्यतो धर्मस्वरूपोक्तमर्थम
पितं चेदमर्थद्वयंवचनव्याप्तिरुद्यत एकेनापिसूत्रेणोक्तो। तत्रान्य
तरार्थोऽन्यतरार्थ। तत्रयो धर्म इत्युद्दिष्टसचोदनालक्षणश्चो
दनाप्रमाणकइतिप्रमाणकवचनव्यक्तिः। यश्चोदनालक्षणइत्यु

द्विरूपस्य धर्म इति स्वरूपवचनव्यक्तिः तत्र चोदनाप्रामाणकस्य
स्य धर्मलक्षणत्वान्निषेध्येपि च प्रवर्तनाविषयत्वेनैव विधेये निव
र्तनाविषयत्वेन चोदनालक्षणत्वादतिव्याप्तिं वारयितुमर्थ इत्यन
र्थसाधनत्वभावे पि विशेषणं श्येनयागव्यावृत्त्यर्थं तदिति भाष्ये॥
तस्य हि फलं हि सेति। तत्रोत्तरस्यां तावतैव पर्यवसानं। आद्यायां
तु द्वौ नियमौ विवक्षितौ॥ योधर्मस्य चोदनैव प्रमाणमित्येक

प्रत्यक्षानुमानबुद्धवाक्यादिव्यावृत्त्यर्थः योधर्मस्य चोदना
प्रमाणमेवेत्या परो नास्तिकाभिमतवेदाप्रामाण्यनिरासार्थः। इ
ति चोदनासूत्रार्थः तत्र धर्मनियमफलमुपपादयितुं प्रत्यक्षसूत्रं
संसंप्रयोगे पुरुषस्येंद्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्य
मानोपलंभनत्वात्। इति। तत्र श्रुत्या प्रत्यक्षमात्रस्य प्रामाण्यमुक्तं मर्थ्या
दितरेषां तदुक्तं भाष्ये। प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानोपमा।ना

र्थापत्तिनामप्रकरणमिति। तत एव च बुद्धादिपुरुषवचन
नानिराक्रियापि सिद्धेति च। अत्र सर्वज्ञनिरासः प्रत्यक्षसूत्रं स
मानं। द्वितीयं नियमसाधनार्थं औपत्तिकसूत्रं। औपत्तिकस्तु शब्दस्या
र्थेन संबंधस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धेस्तथा
मीणं बादरायणस्येनपेक्षया दिति। अत्र यस्य दुष्टं कारणं यत्र च
मिथ्याति। प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्य इति भाष्येक्त कारणदोष

ज्ञानस्याप्रामाण्यहेतोरभवः। पंचपदेनोद्यावयवनोक्तः भाष्यो
क्त द्वितीयाप्रामाण्यहेतोरभवः आव्यतिरेकश्चसनेन। तदुक्तं
औपत्तिकगिरादोषः कारणस्य निवार्यते। अबाधो व्यतिरेकेणेति।
तत्र शब्दो औपत्तिको नियमः अश्वज्ञात्यात्मा संबंधश्च संकेतरूपः
सामर्थ्यमिनेद्याद्यावयवार्थः उपदेशाविधिरूपस्य धर्मस्य ज्ञा
यतेनेन तिज्ञानं ज्ञापक इसेन नाज्ञापकस्वरूपस्याप्रामाण्यस्या

भावकः। तदुक्तं। अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नमिथ्याज्ञानं संश
येरिति। तथा। विधावनाश्रितेसाध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते। श्रुतस्वा
र्गादिबाधेन धात्वर्थः साध्यता वृजेत्। विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः सा
ध्यतो तत्साधनस्य धर्मत्वमेव सति च लभ्यते इति। अर्थेनु फलस्य
इत्यनेन तु अनुवादकत्वं निरस्तं। अनपेक्षत्वादित्यनेन च प्रामाण्य
स्य स्वतस्त्वं कारणगुणौ संवादार्थक्रियाज्ञानानधीनत्वरूपमुक्तं

प्रामाण्यं त्वर्थतथात्वरूपं विषयधर्मः यन्निमित्तो ज्ञाने प्रमा
णबुद्धिव्यपदेशो भवतः तच्च स्वतो गृह्यते ज्ञाने नैव विषयीक्रि
यते पटादिवत् अप्रामाण्यं त्वर्थान्यथात्वं बाधकज्ञानकारणदोष
ज्ञानविसंवादज्ञाने गृह्यते इति परतः तथा ने नैव सूत्रावयवे
न लौकिकवाक्ये वक्तृज्ञानहेतुनिश्चयापेक्षत्वं प्रामाण्यप्रतिष्ठा
यां वेदे तु वक्तुरभावेन तदनपेक्षत्वादेव न तदाभावाद्यपार्थते

सुक्तं। तदेतदुभयमपेक्षयाहि। तिसूत्रावयवोक्तत्वात्तद्वाख्यानावसरे भाष्यमप्यनागतापेक्षणेनवक्ष्यमाणतयैव चोदनासूत्रएव वार्तिककृतोक्तं। औपत्तिसूत्रएवचभाष्ये निरालंबनवादनिरासे नबाह्यार्थसद्भावउक्तः ततश्चोदनायास्तदर्थस्यधर्मस्यतत्फलस्यचागमस्यसत्येधर्मप्रामाण्ययुक्तंनान्यथाति। एवंमद्वानिकसमं तशून्यवाददुषणमपि। इयंतन्मतयोर्भेदनिरालंबनवादेवा

ह्योविषयोपिनास्तिनीलाद्याकाराअपिनसंविदुताः इति। अतएव तान्निरासावसरे तन्मततात्पर्यमनूदितामाचार्यैः स्वच्छस्वज्ञानरूपस्यनहिभेदःस्यातोलितइति। शून्यवादमतेतुसंविदुतानीलाद्याकाराःसंतीतिएवंसिद्धेबाह्योर्थयन्माध्यामिकेरुक्तमर्थाभावादेवज्ञानमपिनास्तीतितदपिहेतुनिरासादपनिरस्तं। एवंस्फोटनिरासोप्यत्रसूत्रेचोदनायाधर्मप्रामाण्यसिध्यर्थमेव। ऊडा

रिमा हि धर्मश्चोदनाप्रमेयः ऊहश्च पदार्थधर्मः पदार्थसत्त्वे कथं
प्रमीयेत। एवं पदार्थमृषात्वेपि तदाश्रितमूहतंत्रप्रसंगादि। तदुक्तं
स्फोटनिरासस्य नेष्कल्पशंकापूर्वमाचार्यैः। वर्णातिरिक्तः प्रति
षिध्यमानः नः पदेषु मंत्रफलमादधाति। कार्याणि वाक्यावयवा
श्रयाणि सयानि कर्तुं कृत एष यत्न इति। अनेनैव यथाविधांतरेण
पिथैर्मेपि मिति सिद्धिरस्य फलं श्रेयः साधनधर्मप्रमितिर्हि स्वर्गा

रिश्रेयस्तत्साधनं यागादिपदपदार्थयोर्मृषात्वेन स्यादिति। अ
स्मिन्नेव वचसूत्रे आनियप्यत्तिः शब्दार्थत्वे वेदप्रामाण्यापत्तस्तस्या मा
पनाय ण्यप्रतिष्ठेति पिषायां नियाकृतिः पदार्थभूतास्त्वाप्यते। आ
कृतिवादेन। आकृतिश्च मीमांसकानां जातिः। जातिमेवाकृ
तिमाहुर्व्यक्तिराक्रियते यया तिवार्तिकात्। तस्याश्च सौगताभिम
ता नावस्तुरूपतु छान्यायाहरूपत्वे पुनर्वेदप्रामाण्यापत्तेर्भावरूप

तोपयादिता ऽपोह्य वदनातत्रोचनवादेनादिवसरमाण्यादिपुं
आत्मएवावयवीनार्थांतरमिसाशंक्यातस्याप्रत्यक्षेनव्यवहा
रानुपयोगित्वात्संगतिमद्वाद्यसंभवेनतन्मूलकवेदप्रामाण्यवांहे
तिकप्रामाण्यासिध्यर्थमेवचनादिदृष्टांतवैषम्योपयादनेननिरस्ता
।ततःपदपदार्थसंबंधस्येश्वरकर्तृसंकेतात्मकत्वेपिवेदप्रामाण्यापत्ते
स्तत्प्रामाण्यायेवेश्वरनिरासःसंबंधाक्षेपपरिहारेण।ततोयःप्रत्य

क्षसूत्रेअनिमित्तंविद्यमानोपलंभनंतत्रादिसमयवेनानंतर
फलानुपलब्ध्याचित्रादिचोदनाक्षेपःकतःसपरिहृतः।ततोयस्ते
नेवप्रत्यक्षसूत्रावयवेनसएवषैयज्ञायुआत्माऽंजसास्वर्गंलोकं
यातीत्यादिचोदनानांयज्ञायुधवतःशरीरस्यस्वर्गगमनंसभ
वस्तुप्रत्यक्षविरोधात्तत्प्रामाण्याद्याग्निहोत्रादिचोदनानाम्
प्रामाण्यक्षेपःकृतस्तत्परिहारःआत्मसाधनेनात्मवादकृतातदेतद्

भयमप्यव्यतिरेकश्रेयसयवेनैवोक्तमिति। तदेवं षोडशाप्य
र्थसूत्रओपपत्तिकादिके। प्रामाण्यसिध्यर्थं चोदनायानिरूपिता
इत्योपपत्तिकसूत्रं समाप्तं॥ ॥कर्मकेतत्रेदशनादिद्याधिकरणेच
वेदप्रामाण्यसिध्यर्थमोपपत्तिकसूत्रएवोपपत्तिकस्वरूपानियतस्पश
ष्टार्थरूपोभयविशेषणविशिष्टेसंबंधेन्यग्रादिशेषणीभूतशष्टनि
त्यत्वमप्यर्थप्राप्तिज्ञातमेव। क्षिप्रसमाधीयतेतदिदमष्टादश

सूत्रकंशष्टाधिकरणंनाम। तत्रस्मृतिभूताधिकरणेनसूत्रत्रय
घटितेनकरणासभाद्धर्मप्रमियाशक्तिचोदनानामाशंक्याप
दार्थकरणस्वप्रतिपादनेनचोदनाप्रामाण्यमेवोपपादितं। त
तोवेदांश्चैकेसंनिकर्षपुरुषाख्याइतिषट्सूत्रेणचदाधिकरणे
नरघुवंशादिवत्पौरुषेयत्वंचोदनानामाशंक्यनिरस्तं। तदेवं
कृत्स्नेनाप्याधाधायापादनेचोदनाप्रामाण्यमेवाद्वितीयसूत्र

प्रतिज्ञातं साधितं। तदुक्तं। इति प्रमाणत्वमिदं प्रसिद्धं युक्तं अर्थात्
प्रतियोदनायाः अतः परं तु प्रविज्ञ्रहेत्वन्तरे वेदं त्रेधा ततो वस्पतिति
यार्थ इति॥ इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमी
मांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टरंगकर
कृते मीमांसासारसंग्रहे बालप्रकाशे प्रथमप्रमाणार्थानुक्रमणं
समाप्तं॥ अतः परमधिकरणरत्नमाला भाष्यवार्तिकशास्त्रदीपिकादि

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इंस्टीट्यूट स्मारकम्

ग्रंथेषु स्फुटैव। केचित्तु मीमांसकसिद्धांताः शास्त्रे तत्र तत्र विप्र
कीर्णा नातिस्फुटाश्च बालव्युत्पत्यर्थमुद्धृत्योच्यंते। तत्र प्रामाण्यं
तत्र मीमांसकानां विभक्तं विभागेनानेकविधं तथाहि। प्रत्य
क्षमनुमानं शब्दउपमानमर्थापत्तिरभावइति षट्। तत्र प्रत्यक्षं
षड्विधं चाक्षुषादिभेदात्। अनुमानं द्विविधं। सामान्यतोदृष्टं विशे
षतोदृष्टं च। द्विविधमपि पुनर्द्विविधं स्वार्थं परार्थं च। केवलान्व

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इंस्टीट्यूट स्मारकम्

'यि केवलव्यतिरेकिभेदौ तु नेष्टौ।। लिंगिज्ञानं च तद्रूपस्य स्वरूपलिंगतो न तदस्यनुमानेन रूप्यवर्जितस्य लिंगत्वासंभवोक्तेः।। परार्थानुमानवाक्यस्य च तावेव कारणं। मिवन पंचावयवाः किंतु त्रय एव तदुक्तम् तत्तु पंचतयं केचिद्द्वयमन्ये वयं त्रयमः उदाहरणपरयंतं द्वौ उदाहरणादिकमिति। प्रसक्तानुमानोपमानाभावरूपा निचत्वारि लौकिकान्येव। अर्थापत्तिर्द्विविधा। दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चो

उत्तरापि द्विविधा लौकिकी वैदिकी च। शब्दोपि द्विविधो लौकिको वैदिकश्च। वैदिकोपि द्विविधउच्यते। उपदेशो ऽतिदेशश्च। उपदेशोपि द्विविधः।। विधिनिषेधश्च। विधिनिषेधभेदान्वक्ष्यामः पुनरोपदेशो नेकविधः शब्दांतरमभ्यासः संज्ञागुणः प्रकरणांतरं चेति द्वैतीयकानि कर्मभेदकानि षट् श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणक्रमः सामार्थ्याचेति तृतीयानि विनियोजकानि। षट् श्रुतिरर्थः पाठक्रमः स्थानक्रमो मुख्य

क्रमः प्रवृत्तिक्रमश्चेति पांचमिकानि क्रमप्रमाणानि षट्। प्रयक्षावि
धिरभावाविधिः विकारः स्वशब्दो निषेधानुवादश्चेति नावमिकानि
कर्यपतिप्रमाणानि पंचेति अतिदशरुसप्तविधो वक्ष्यते॥३०॥ क्र
तिरपि चतुर्विधा॥ विधिप्रतिषेधोभिधात्री विनियोक्त्री चलिंगं द्विवि
धं। शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यं च शब्दसामर्थ्यमपि द्विविधं। अर्थसा
मर्थ्यमपि द्विविधं मंत्रस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यमेकं

वाक्यतोपगमनसामर्थ्यं च। तत्रोत्तरं लिंगं वाक्यविरोधाधिकर
णे भाष्यकृता व्यवहृतं पूर्वं लिंगाध्यता च तस्योक्ता। न तु स्योनतं इ
त्यस्य यथैवो शब्दस्य यथैवोपस्तरणाभिधानसामर्थ्यमेवमुत्तरणे
कवाक्यतामुपगतुं सामर्थ्यं सामर्थ्यं च लिंगमित्युच्यते। तस्माद्द्वि
मन्त्रवाक्ये लिंगमेव बाधितं भवतीति। सत्यमेवं। एतदपि लिंगं। लिंग
मपि खल्वेतदेवलक्षकं विप्रकृष्टार्थमेव भवति। लिंगोदेकवाक्य

ता। तस्माद्। अभिधानसामर्थ्यं। ततः क्रत्वर्थ इति विप्रकृष्टार्थेति
ग्रंथेन। वाक्यमपि द्विविधं। माहावाक्यमवांतरवाक्यं च। तदुक्तं।
स्वार्थबोधे समाप्तानामंगांगिभावापेक्षया। वाक्यत्वमेव वाक्यत्वं पु
नः संहत्याऽऽम्नायत इति तत्राद्यं प्रयोगविधिरूपं निरानुमेयमेव। क
ल्पितांगवाक्येकवाक्यतायां हि प्रधानविधिरेव प्रयोगविधि
रिति द्वितीयं तु सामिधेयजातिदर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य

जेतेत्यादि। अवांतरवाक्यमपि द्विविधं विधिमंत्रश्च। अर्थवादस्तु तत्प्र
यभावेपि स्तुतिलक्षकवाक्यार्थप्रतिपादकत्वमात्रेणे पृथगव्यापरि
स्पतो। प्रकरणमपि द्विविधं। माहाप्रकरणमवांतरप्रकरणं च। तत्राद्यं प्र
धानस्य द्वितीयं प्रधानस्यांगस्य वा तथाद्यं प्रकृतेर्विकृतेश्च। एवं द्वितीय
मपि। तत्र प्रकृतेरसंदेशो दृष्टांतः। यथा दर्शपूर्णमासादेः। विकृते
र्मंडिप्रकरणं तु संदेशेनापि भवत्यसंदेशेनापि। तत्रायं यथा राजसूये

राजसूयायद्येनाऽऽसुनाति। राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेतीतिसंदेशेनो
भूतंक्रमप्रकरणबलाबलाधिकरणेशास्त्रदीपिकायमुक्तं। असंदेशेना
पिविकृतेर्महाप्रकरणंयथा। यत्रविकृतौप्रकृतिक्रियानुपादेनाकिंचिद्
हितंतत्रप्रकरणेनगृह्यते। यथाप्रयाजेप्रयाकृष्णालजुहोतीति अहि
नामकद्वादशाहेचद्वादशदीक्षाद्वादशोपसद इतिद्वादशत्वं। तदुक्तं श्रुति
लिंगाधिकरणे। इतिकर्तव्यतांशास्त्रं। येनोद्देशोपसत्क्रियां। द्वादश

त्वविधिस्तेनकथंभावेनगृह्यतइति। अत्रचक्रियामुद्देश्येयुक्तेर्विकृतेद्र
व्योद्देशेनजामादिविधौवौदुंबरोयुपोभवतीत्यादौनप्रकरणग्राह्यतेयु
क्तम्। अतएवोक्तचित्राधिकरणेपि। नायातरक्रियायोगादृतेधात्वोपकलि
तात्। गुणद्रव्येकथंभावेगृह्णंतिप्रकृताःक्रियाइति। नचौदुंबरवाक्येयु
पलक्षितनियोजनसंबंधोवाक्यीयइतिवाच्यं। आनर्थक्यपरिहारस्य
सन्निधिनैवासिद्धः। यूपपरिछेदिकयाश्चौदुंबरजातेरार्थापत्तिकयो

जनाद्यपात्अन्यथाऽवधातादपि श्रीहिलक्षितयागान्वयस्यावाक्यी
यत्वापत्तेः यत्रतुप्रमाणांतरक्रियान्वयलाभः तत्रैवलक्षितक्रियान्वयंया
वद्विधिरायात्यतेपर्णमय्यादिवाक्यइति। एवंचवक्ष्यमाणेषुवातिकादि
ग्रंथेषु यत्प्राकृतांगानुवादेन विधीयतइत्यादिषुअंगशब्दक्रिया।व्यपरण
वेतिध्येयमितिसंदेशेनचविकृतेर्महाप्रकरणंराजसूयइवनकेवलंया
चनिकविकृत्यंगंसंदर्भेशेनैवभवतिकिंतुदंशस्यानेकविधत्वादनेक

विधतथाहि। प्राकृतांगानुवादेन विहिताभ्यांसंसृष्टंयदसंयुक्तमपिवि
कृतौ श्रूयतेतदपिप्रकरणेनगृह्यते। प्राकृतांगानुवादेनविहितयोः हेप्र पूर्वपश्चात्तनयो
करणमंडणोक्तेर्मध्ये यत्तद्विहितंकल्पभावात्तथाविकृतेः पूर्वमसंयु
क्तंकिंचिद्विहितंततःपूर्वंतुप्राकृतांगानुवादेनयदिविहितंततोऽसंयुक्तं
यत्तद्विकृतिप्रकरणेनगृह्यते।तथाविकृतेरनंतरमसंयुक्तंकिंचिद्विधाय
विहितमनुवादेनविहितं प्रकरणंप्राकृतांगानुवादेनकस्मिंश्चिद्विहि

तेपूर्वमासंयुक्तं। प्रकरणेन गृह्यते तद्दिदेभेदद्वयं बलाबलाधिकरणवार्ति-
केउक्तं। यस्यांतु विकृतौ प्राकृतांकिंचिदंगं संकीर्यते स्यपुरस्तात्परस्ता
द्वैवैकृतमगमान्नायेतत्रकथं भावयद्धितांगमध्यवातिर्वाप्रकरणप
टो विज्ञास्यातइति। ततद्वार्तिकं सोमेश्वरेण। नतरभेदत्रयपरत्वेनयोजि
तं। तथा विकृतेः पूर्वमसंयुक्तं किंचिद्विहितं ततपूर्वंतुविकृत्यनुवादेन
यद्विहितं ततोसंयुक्तं यतादृकृतिप्रकरणेन गृह्यते। तथा विकृतेरर

रनंतरमसंयुक्तं किंचिद्विधायविकृत्यनुवादेनकस्मिंश्चिद्विहितेतपू
र्वमसंयुक्तं प्रकरणेन गृह्यते। तद्दिदेभेदद्वयं विकृत्यानुवादेन विहि
तस्य प्रकरणे ग्राह्यतोत्तैनेवार्थादिलं भवति। अस्यचभेदद्वयस्य पूर्वेकि
स्यचभेदत्रयस्योदाहरणानि मग्नाणितथा सांग्रहणीविधायतदंग
प्राकृतस्य परिधिपरधाने ध्रुवास्तीत्यादीन स्त्रीन्मत्रान्वैकृतान्विधाय
मनमस्यामनस्यादेवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीयामनहोमाः प्रकर

असयुतं। विहिताः ततस्तेषां यस्य याजानां पुरस्ताज्जुहुयाद्दहिरा
सानं सआतांस्थाद्यदनु याजानां परस्तात्स्वर्गलोकमत्रामेन्मध्येजु
होति मध्यत एव सआताना मासन्धत्त इति प्रयाजानुयाजैः सहक्रमो
विहितः तेन प्राकृतांगसंबंधित्वेन विधानात्सो ग्रहणी प्रकरणानुवृत्ते
रामनहोमाः प्रकरणेन गृह्यंते तदेतच्चतुर्थतंत्रसारे फलवद्दोक्तं हतु
त्वादितरस्य प्रधानं स्यादित्याधिकरणे उक्तं। माहेंद्रस्य स्तोत्रं प्रयाभिषि

च्यत इत्यत्र तु अभिषेकादेराभिषेचनीयप्राकृतांगसंबंधित्वेन विधाने
पि नतेन प्रकरणनुवृत्तिर्मध्ये विहितमभिषेकादि गृह्यत इति सभ
वति तन्मध्ये अभिषेकादि विध्यभावादितिसूर्याधिकरणे अभिहितमिति
। अतएव मिश्राअपि न्यायरत्नमालायां मामनेहोमानां प्रकरणयाग्य
तामाहुः विकृतिष्वपि यत्प्राकृतांगमध्ये पठितं यथा मानहोमा इति
स्य प्रकरणे न ग्रहणमिति ग्रंथेन। भट्टसोमेश्वरस्तु बलाबलाधिक.

रणे क्रमलेजस्यपि सांग्राहण्यपेक्षितस्त्रआहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवा
क्यत्वोपपत्तेरिति ग्रंथेन क्रमादेवामनहोमानामगतामाहतदपिशष्टा
दभ्युपेयैवादमात्रमिति ज्ञेयं। यदपि मिश्रैः शास्त्रदीपिकायां चतुर्थफ
लवद्धेतुत्वादित्यत्र संनिधिनापि तदधिकरणमाद्यत्वमुक्तं तदप्यभ्यु
पेयवादमात्रं। अत एव तंत्ररत्ने प्रकरणग्राह्यता मुक्ता संनिधिनापि
तदधिकरणसिद्धिरुक्ता। तदेवं यत्र प्राकृतांगानुवादेन द्वादशोपसत्व

वद्विधिरुक्तरूपासत्वविधं संदंशो वा तत्रैव विकृतौ प्रकरणं विनियोजक
मन्यत्र संनिधिरेवेति सिद्धौ एवं प्रधानस्य मात्रा प्रकरणं तु प्रकृतेरसंदंशो
द्धृतिकं विकृतेस्तु संदंशोद्धृतिकमपि निरूपितं। अवांतरप्रकरणं तु संदं
शोद्धृतिकमवेत्य प्रकृतेर्नास्त्येव प्रकृयंगस्य तु प्रयोजनानामभिक्रमा
धिकरणयुक्तं। विकृतेस्त्ववांतरप्रकरणं संदंशोद्धृतिकं सप्तमप्रणया
नाधिकरणवत् प्राप्रधानसानमुक्तं। तत्र हि उपात्रलयतीति करणप्रधानसा

वांतराप्रकरण। धीतमपिनवेश्वरेवउत्तरवेदिमुपचपातिनं सुनासीरी
यइतिपर्युदासोकथावयताबलादेवावांतरप्रकरणबाधित्वा चातुर्मास्यना
मेवात्रेतिवादइत्युक्त। इतिप्रकरणनिरूपणं॥ क्रमोपि द्विविधःपाठसादृश्य
मनुष्ठानसादृश्यंचपाठसादृश्यमपिद्विविधं। यथासख्यपाठःसंनिधिपाठ
श्चासमाख्यापि द्विविधलौकिकीवैदिकीच। पुनरपिसमाख्याद्विविधासा
मान्यसख्याचाविधिरपिद्विविधःप्रत्यक्षकल्पश्चप्रत्यक्षोप्येनकथावस्थ

ने। कल्पोपिनानास्मृतिकल्पआचारकल्पविधिकल्पोर्थवादक
ल्पोमंत्रकल्पश्च। तत्रविधिकल्पोयथाविशेषणविधिःअर्थवादक
ल्पस्तुद्विविधःस्वतंत्रार्थवादकल्पोविध्यंतरशेषार्थवादकल्पश्चआ
द्योपित्रिविधःफलार्थवादकल्पःसिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्पःउपा
स्यानार्थवादकल्पश्चअत्रापि द्विविधःएककर्तृकोपाख्यारूपपर
कृतिकल्पोनेककर्तृकोपाख्यानरूपुराकल्पकल्पश्चतत्रफलार्थ

वारकल्पोयथयस्य पर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापं श्लोकं शृणोतीति
।सिद्धवत्कीर्त्तनार्थवारकल्पोयथात्रीणिहवेयज्ञस्योदराणि गायत्रीबृह
सानुष्टुप्अत्रद्वेवाचयं यस्तएवोद्यंतीति।परकृतिकल्पोयथा
ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासेप्रोयच्छदिति।इ
द्रस्येदमुपाख्यानंतस्मादिंद्रोविभेदियुपक्रमात्तस्यच्छदितिक्रियायां
कर्तृत्वेनानुषंगात्।पुराकल्पकल्पोयथा।वाचुसामग्नीषोमा

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

वाऽपस्यैवनावुपांशुपौर्णमास्यायाजनिति।विध्यंतरशेषार्थवार
कल्पोयथाऽपरिहिदेवेभ्योधारयतीति।मंत्रकल्पोपिद्विविधःमंत्र
गतास्यातस्यैवलेटकल्पनात्।विधियुक्तवाक्यंतरकल्पनाच्चातत्रा
द्योयथावसंतायकपिंजलानालभतइति।द्वितीयोयथोपांशुयजाद्दे
यज्यानुवाक्यासूक्तवाकादिमंत्रकल्पोदेवतादिविधिःयथावाऽध्व
।दिवदक्षिणावंतोऽस्तुर्येऽध्वराःसहतेसूर्येणसध्वरानकल्पविधि

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

तदेतद्विरोधाधिकरणभंगटीकाव्याख्यानांते सामेश्वरेणोक्तं अथप्रत्य
क्षविधिभेदः प्रायाश्च उच्यंते ते च केचित्स्मार्ताअपि संभवंतः प्रत्यक्षभेद
भेदप्रदर्शनेनैवोक्तं प्रायाइति न पृथगुच्यंते केचित्स्मार्ताएव संभवं
तीति तत्र तत्र वक्ष्यंते। पुनर्विधिर्द्विविधः अर्थकर्मविधिर्गुणकर्मवि
धिश्च। गुणकर्मविधिरपि त्रिविधः अदृष्टार्थो दृष्टार्थो उभयार्थश्च।
उत्तरो द्विविधो प्रतिपत्तिरूपस्तथारूपो च। तत्र दृष्टार्थप्रतिपत्तिर्यथा

थाचावाले कृष्णा विषाणं प्रश्नपतीति। उभयार्थप्रतिपत्तिर्यथाश्रयि
कर्मा चिष्टकृदादि। अप्रतिपत्तिरूपं दृष्टार्थं गुणकर्म यथा व्रीहीन वहं
ति अप्रतिपत्तिरूपमुभयार्थं गुणकर्म यथा पशुपुरोडाशयागाद्याश्रयि
कर्मा पुनरपि विधिश्रुतिविधिः उपत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगवि
धिरधिकारविधिश्च। तत्रोपत्तिविधिश्चतुर्विधो। पि प्रसेकं द्विविधः
क्रत्वर्थपुरुषार्थश्च। तत्र क्रत्वर्थउपत्तिविधिर्यथा ग्रीष्मे प्रोक्षतीत्यादि

सामिधो यजतीत्यादिः। पुरुषार्थउत्पत्तिविधिर्यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिक
स्वार्थविनियोगविधिर्यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः पुरुषार्थो विनियोगविधिर्य
थाइष्ट्यार्जनविधिः कृत्स्नार्थः प्रयोगविधिर्यथारंभणीयादिविधिरातिदेशि
कफलदेशाद्येकवाक्यता पन्नः पुरुषार्थप्रयोगविधिरपि द्विविधः अवा
तरप्रयोगविधिर्महाप्रयोगविधिश्चात्राद्यो यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेतेअमावास्यायामममावास्यायां यजेतेत्यादिः। अत्र फलवाक्ये करण

त्वेनैव प्रयोगावच्छेदेनैकमीषो विधेयत्वात्स्य करणत्वात्सिद्धमंगसा
द्दियमन्योन्यमपि विवक्षितं फलस्यापि च विधेयत्वात्तदेकत्वमपि वि
वक्षितं विधेयत्वमेव च विवक्षा बीजं नोपादेयत्वं तद्विशेषणत्वं चेति नृ
फलयामुक्तं नोपादेयत्वमेवं चेकं विवक्षा कारणमात्र। विशेषणविवक्षा
यां कारणं हि मद्द्विधिरिति। एकं मुख्यं। अतस्त्रिकस्यापि चकस्यैक
प्रयोगत्वात्सिद्धिरेकादशोक्तपौर्णमास्यधिकरणवार्तिकोपपादितो

पपन्ना। महाप्रयोगा विधिर्यथा समेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति अत्रा
पि मेकप्रयोगता साधकः पूर्वोक्तो विलोपिन्यायस्तुल्यः तस्य फलमेकः
सकल्पः क्रत्वर्थोपिका विधिरपि द्विविधः नैमित्तिकः सन्दोषनिर्घातार्थोपि
च। तत्राद्यो यथा भिन्नेजुहोतीति। एतदुदाहरणं शास्त्रदीपिकायाद्द्र
शेसमुच्चयस्तवदोषानिर्घातार्थो विस्तरेणोक्तं तन्नविध्यतिक्रमो हि दोषः
अंगनाशो च विध्यतिक्रमः कपालं च। सदनोपात्तमंगातेन कपालभे

दंगत्रेषणदोषात्तन्निर्घातार्थ एवायं होमः। अत एव पष्टेअर्थसमवा
यप्रायश्चित्तमेकदेशोपि सत्र एकदशभेद एवायं होमय। इति पूर्वप
क्षेइतुर्होमो यभिन्नसंस्कारो भेददोषनिबर्हणादित्युक्तं। नच भेददो
षो नतिसिद्धं तद्धेतुरुक्तः। किंतु हृदंतर मेव नित्यानित्यसंयोगविरोधः
एतदस्माभिः शास्त्रादीपिकाप्रकाशेउक्तं तस्माद्दोष निर्घातार्थनै
मित्तिकोदाहरणमश्वप्रतिग्रहेरिर्जजभ्यमानः मंत्रो किश्चेति। द्विती

योद्विविधः विहितातिक्रमनिमित्तको निषिद्धाचरणनिमित्तकश्च तत्रा
द्योयथा यद्वृक्षो यज्ञआर्तिमियाद्भूः स्याहेति गार्हपत्ये जुहुयात्स्यादिः
ऋग्वेदादिनिषिद्धाचरणेप्यस्य प्रवृत्तेर्द्वितीयोदाहरणमापदमेव पुरुषा
र्थोऽधिकारविधिस्त्रिविधः काम्यो नैमित्तिकस्तत्वलितश्च काम्योपि द्विवि
धः कर्मफलसंबंधपरः गुणफलसंबंधपश्च। तत्राद्यो यथा दर्शपूर्णमासा
भ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। द्वितीयो यथा दर्शेंद्रियकामस्य जुहुयात्

दित्यादिः नैमित्तिकोपि द्विविधः नियतनिमित्तकः। अनियतनिमित्त
कश्च तत्राद्यो यथा। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः द्वितीयो यथा
। यस्य हिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्तामवलेग्नये पुरोडाशमष्टकपालं नि
र्वपेदित्यादिः तृतीयो द्विविधः निमित्तजन्यदोषनाशफलं सत्वलितइ
तरफलं संवलितश्च। तत्राद्योपि द्विधः विहितातिक्रमनिमित्तको नि
षिद्धाचरणनिमित्तकश्च। तत्राद्यो यथा॥ यो मावास्यां पौर्णमासीं वा

ति पातयेदग्नयपाधिकृते द्वादशकपालं निर्वपेदित्यादि। निषिद्धाचरणनिमि
त्तको यथा। यद्येकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इति ब्रूयादित्यादिः। इतर
फलं संवालितो यथा वैश्वानरद्वादशकपालं निर्वपेद्युत्रेजात इत्यारभ्यप
स्मिन्जातएतामिष्टिं निर्वपति पूत एव सतेजस्व्यन्नादइंद्रियावीपशुमानभ
वतीत्यतोजाते ष्टिविधिः। पुनरपि विधिरेकादशविधः। सामान्यविधिवि
शेषविधिः प्रतिप्रसवविधिरभ्यनुज्ञाविधिरुपसंहारविधिर्व्यवस्था

इह विधिः पर्युदासविधिरभावविधिः साधारण्यविधिरुत्कर्षविधिरपकर्षवि
धिश्चेति। तत्राभ्यनुज्ञाविधिः प्रतिप्रसवाभिन्नोप्यस्ति यथा पाणालुकर्म
णामस्पर्शीणि कर्माणि जीवका। यजनाध्यापनेनैव विशुद्धाञ्चप्रतिग्रह
इति। तथा प्रतिप्रसवरूपोप्यस्ति क्रीतराजकोभोज्यान्नइति। तथा
प्रतिप्रसवोप्यभ्यनुज्ञानविधिभिन्नोप्यस्ति पूषाप्रापिष्टभागइति।
अतस्तौपृथगुपात्तौ यद्यपि चोपसंहारविधिभेदएव प्रतिप्रसवादिविधे

रपिचसामान्यविधिविशेषविधिभेदौ सभवतस्तथापिभेदंविनापिसा
मान्यसंभवाद्गोबलीवर्दन्यायेनपृथगुद्देशः एकादशविधोपिचविधिः
पुनर्द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्चातत्रक्रत्वर्थः समान्यविधिर्यथायदाहव
नीये जुहोतीति। पुरुषार्थः समान्यविधिर्यथा पुत्रकामेष्टिः। क्रत्वर्थो
विशेषविधिर्यथा पदेजुहोतीति पुरुषार्थो विशेषविधिर्यथा यः कामये
तवीरोमआजायेतेति सचतुर्होतारं जुहुयादिति वीरपुत्रकामनायां। हि

चतुर्होतृहोमनथापुत्रसमान्यकामस्यैवपुत्रेष्टिः। क्रत्वर्थोप्रतिप्र
सवविधिर्यथा। पूषाप्रपिष्टभागइति। पुरुषार्थः सयथा ग्रहणेसूत
केपिश्राद्धविधिः स्मार्तः पुनः प्रतिप्रसवविधिः पंचविधः॥ लुप्तार्थ
प्रतिप्रसवः। निषिद्धप्रतिप्रसवस्तुपुरुषप्रतिप्रसवः। नियमविधानफ
लस्योपावर्तितं यत्रद्विषयप्रतिप्रसवः। परिसंख्यायाउपावर्तितंयत्र
द्विषयश्चेति। तत्राद्योयथा। पूषाप्रपिष्टभागइतितार्तीयः। दाशमिक

श्वकृष्णालचरो घृतेश्च पचतीति। द्वितीयो यथोदाहृतः स्मार्तः। ग्रह
णेसूतकेपिश्राद्धविधिः स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्रसूतकइति
राहोरन्यत्रनिमित्तेयस्मार्तकर्मश्राद्धादितस्यसूतकेपरित्यागोन
राहुनिमित्तकस्मार्तस्येत्यर्थः। श्रौतेपिन हिंस्यात्सर्वाभूतानीति। नि
षिद्धस्यप्रतिप्रसवोग्नीषोमीयंपशुमालभतेयायव्यंश्वेतमालभ
तेति। पर्युदस्तप्रतिप्रसवोयथा। अदृसोमेश्वरंभतेनप्रथमयज्ञेप्रवृ

ऽपादियस्यपर्युदासस्यानस्यातिप्रसवोग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति नियमवि
धिव्यावर्तितप्रतिप्रसवोयथा। घृतेरेव। त्विज्यंकर्तव्यमितिवरणानियमे
नावृतव्यावृतोसव्यावृतसमिधेनीरन्याहेतिहोतुरवृतस्यापिप्रति साम२
प्रसवः परिसंख्यंव्यावर्तितप्रसवोयथा॥ दशमेयासोरेकहविष्टमि
त्यतउत्तरेधिकरणेदद्यस्याग्रेवद्यतीयादोपरिसंख्यातियथा। सूत्रंभा
ष्यकृतोमतंभदृसोमेश्वरेणतुपशुसोमाधिकरणेतदधिकरणंथिए

वचार्णितः एकादशयेपशोरयदनानीतिपरिसंख्या। अत्रसेषागांत
रागियोगेव्यावर्तितानीति तद्द्वारा स्विष्टकृत्यापि शेषकार्येव्यावर्तितान्ये
वातत्रांगेस्विष्टकृतं यजतीसंगांतरे पुत्रयाणाप्रतिप्रसक्त कृत्यार्थेभ्य
नुज्ञाविधिर्यथा। यदिसोमेविक्रयीप्रतिविनेदतपृषतेनंवरात्रकांडेना
वक्षाणंनाशयेर्युर्लकुटैर्घ्नंतीयेकेनियवदेकेनधंसमामनंतीयापस्तंबसु
त्रे। पुरुषार्थेभ्यनुज्ञानविधिर्यथा क्रीतराजकोभाडपान्नइति। पुनर्भ्य

नुज्ञाविधिर्द्विविधः। कुतोप्यावृतंयतद्विषयः। कुतोपिव्यावृतंयतद्वि
षयश्च। तत्राद्योयथाषतुकर्मणामस्पत्रीणिकर्माणिजीविका। याजनाध्या
पनेचैवविशुद्धाच्चप्रतिग्रहइति। द्वितीयःपंचविधः निषिद्धविषयः प
र्युदस्तविषयोनियमव्यावर्तितविषयः। परिसंख्याव्यावर्तितविषयउपसं
हारव्यावर्तितविषयश्चेति॥ तत्राद्योद्विविधः सामान्यरूपोविशेषरूप
श्च। अद्योयथामनुक्तोनदिवसेस्नानमश्नीयादिति निषिद्धजीविता
सयमापन्नो। योब्नमत्तियतस्ततः आकराइवपंकेनलसपापेनलिप्यतइ

ति। द्वितीयो यथा कीतराजकौ भोज्यौ इति। उभयश्च प्रयोजनमल्प
दोषत्वं निर्दोषत्वं चेत्युक्तं वार्तिके॥ सामान्येनाभ्यनुज्ञाविधिरपि द्विवि
धः। सामान्यरूपो विशेषश्च विशिष्यते। विशेषो यं तनिर्दिष्टतरक्रिये
ति। एवं पर्युदस्ताभ्यनुज्ञाविधिरपि द्विविधः सामान्यरूपो विशेषरूपश्च
तत्राद्यो यथा। नदीक्षितस्याव्रतमश्नीयादित्यस्य पर्युदासस्य पक्षे श्रीषोमी
येसाक्षितेयजमानस्य गृहेऽशितव्यमिति। द्वितीयो यथा। ऐतरेयिब्रा
ह्मणे आशितव्यं वपायां हुतायामिति। उभयोश्च प्रयोजनं बहुल्पफलत्वं

पर्युदासविधेरयाङ्भट्टसोमश्वरः। नियमविधिव्यावर्तिताभ्यनुज्ञार्यथा
विधिर्यथा विप्रो दर्द्दुरार्जनोपायनियमेव्यावर्तितास्त्रियादिवृत्तिरापदि
अभ्यनुज्ञायते अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा। जीवेत्क्ष
त्रियधर्मेणेति परिसंख्याव्यावर्तिताभ्यनुज्ञाविधिर्यथा पंचपचनस्याभ
क्ष्याइत्यनेन व्यावर्तितानां मार्जारादीनामभ्यनुज्ञाविधिः प्राणात्यय
इत्यादिः। उपसंहारव्यावर्तितविषयोभ्यनुज्ञाविधिर्यथा। भूमसूर्या भवसूर्या

ब्राम्हणोभिक्षेतेतिसामान्यविधरूपसंहारेणब्राम्हणेषुचरेद्भैक्षमि
त्येनेनव्यावर्तितस्यक्षत्रियादेरेभ्यनुज्ञाविधिश्चतुर्वर्ण्यंचरेद्भैक्षमि
ति।क्रत्वर्थउपसंहारविधिर्यथाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिपुरुषार्थःस
यथाब्रम्हहाद्वादशाहानीतिसामान्यंपूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनंह्यवे
तिविशेषेउपसंह्रियते।पुनरप्युपसंहारोद्विविधः।उपसंहार्येस्पर्शो
संहारविषयेनियमतःप्राप्तवानियमतःप्राप्तावितिआद्यादाहरणान्यु

डाक्टर भाऊदाजी दाजी स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

क्तान्येवद्वितीयोदाहरणंतुयजुर्युक्तंरथमध्वर्यवेदद्यादितीति।दशमोहिप्रा
कशावयजुर्युक्तरथोप्यध्वर्युभागस्यानिवर्तकइतिपूर्वपक्षंकृत्वाप्राक
शावपूर्वेविधीयमनोयुक्तंयदध्वर्युभागंबाधतेद्वडतुसप्तमप्रयोक्त
स्यापिप्राप्तमेवदानंसत्वध्वर्यवेन्यस्मैवादातव्यःप्राप्तोध्वर्यावुपसंह्रि
येतासिद्धेतोक्रत्वर्थेव्यवस्थाविधिर्यथोवाचश्रीपौर्णमास्यांमनुष्येतेवृ
धन्वतीअमवास्यामिति।चतुर्दशीपौर्णमासीमभिमृशेशंचहो

डाक्टर भाऊदाजी दाजी स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

त्रामावास्यामिति। चपुरुषार्थो व्यवस्था विधिर्यथा क्षयाहे पार्वणे कोटि
ष्टव्यावस्था विधिः। पुनः व्यवस्था विधिः त्रिविधउभयप्राप्तावन्यतरप्रा
प्तौचेति। आद्यो यथा धात्रीवृधन्वयोः आऽपभागक्रमेपट्टा लिंगाद्यो
भयप्राप्तेः। द्वितीयो यथा चतुर्होत्रपंचहोतृमंत्रयोः तयोः प्रकरणेना
नाम्नानात्। यथा वाद्वग्नये चप्रजापतये चसायंजुहोति सूर्याय चप्र
जापतये चप्रातरिति श्राद्धेनदेवताविधिपक्षेग्निसूर्ययोरप्राप्तेः तृती

योमथा यसिष्टनांनाराशंसो द्वितीयप्रयाजस्त्वनूनपादन्ये षामिति। अ
त्रहिविधिपाठक्रमस्त्वनूनपादेव द्वितीयप्राप्तो नना राशंसः तथा यद्रथं
तरसमासो मस्यादेद्वायथा मानूग्रहनग्रहीयाद्यद्रिबृहत्समाश्चुक
मानिति। अत्रापि हिपाठपाठतऐद्वायंयग्नेवप्राप्तानश्चुक्रमानिति। पुन
र्व्यवस्था कर्तृतो याद्वैविध्याद्विविधो व्यवस्था विधिर्न्यायसम्प। व्यावस्था
वचनिकिचानत्राद्यथथो सोमयवनाद्यातारिराज्यो षधयोः। चवनिकीतु

व्यवस्थासप्तधातेन सप्तविधस्तद्विधिः दशतोव्यवस्था कालतोव्यवस्था
कर्तृतोव्यवस्था संस्कार्यतोव्यवस्था कर्मतोव्यवस्था सप्तधातेन फल
तोव्यवस्था निमित्ततोव्यवस्थेति। दशतोव्यवस्था यथा वरुणप्रघासेषु उ
त्तरे विष्टारे ध्वर्युरष्टौ हविष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिण
मिति। स्मार्तमुदाहरणं यथा नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्तं को
कुलीरे संस्थिते भानौ वुपाकुर्यात्तु दक्षिण इति बृहस्पतिः कालतोव्यवस्था

यथा वसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यो वर्षासु रथका
र आदध्यादिति। स्मार्तमुदाहरणं यथा दिनसंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्रउ
दङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुख इति कर्तृतोव्यवस्था यथा
पयोघृतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्य भिक्षा वैश्यस्येति। तथा चार्द्धिरं ब्राह्म
णस्य त्र्यहमाममकुर्यात्यथुरश्मं राजन्यस्य रायो वाजीयं वैश्यस्येति। तथा
युवं हि स्थो वर्षतीइति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिते अस्मा मिंद

वइति चतुर्भ्यो यजमानेभ्य इति। स्मार्तं तु दाहरणं गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्रा
ह्मणस्योपनायनं। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशइति संस्कार्य
तोऽयवस्था यथा आज्यौषधसाम्नां यथा धर्माणां कर्मतोऽयवस्था यथार
थंतरे प्रस्तुयमाने संमीलयेद्वृहति समुद्रं मनसाध्यायेदिति। स्मार्तो
दाहरणं तु बृहस्पतिः इष्टिश्राद्धक्रतुदीक्षा सत्रानां दिमुखे वसुः नेमिति
केकालकाभोकाम्ये तु धुरिलोचनौ। पुरूरवाद्यौ चैदेवपार्थे समु

दाहृतानि यादि। मनुः पित्रेऽचरिति मित्रे वंवाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतं संप
न्नमित्यामुदयेदेवे राचितमिय पीतिफलतोऽयवस्था यथा मृन्मयेन प्रति
ष्ठाकामस्य प्रणयेत् कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य स्मार्तो दाहरणं तु ब्रह्म
यज्ञ एव फलं विशेषार्थमिष्टप्रसामाध्ययनविधिः निमित्ततोऽयवस्था
यथा। यादिरथं समासोमास्यादेद्वा यथायानं ग्रहानगृह्णियाद्यदि बृ
हस्पामाशुक्रायानि तिस्मार्तो दाहरणं तु नृणामकृतचूडानामशुद्धिनी

शिकास्मृता। निवृत्तचुडकानांतु त्रिरात्राछुद्धिरिष्यते इति मनुः तथाप्रात
रकोटिव्यवस्थाकोयंतरस्यार्थिकीव्यवस्थाभवति सापिभावविषयाभा
वाभावविषयचेति द्विविधा। यथा यथा पूर्वेफ्रमावास्यायांवेदिकरणी
यमावास्यायांपूर्वेफ्रर्वेदिकरणेव्यवस्थापितेर्थोद्वेदकृत्वा वेदिकरणी
युतरेफ्रकर्त्तव्यंवदकारणपौर्णमास्यांव्यवस्थितंभवति यथाअग्ने
योवैश्राम्णोदेवतायासासोमेनेष्टाग्नीषोमीयोभवतियदेवादःपौर्ण

द्वितीया

मासंहविस्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तेहिसउभयदेवतोभवतीयाग्नीषोमीयपुरो
डाशोकृतसोमयागपुंविषयत्वेनेव्यवस्थापितेऽर्थात्तदभावेऽकृतसो
मयागपुंविषयत्वेनव्यवस्थितोभवति। तदिदमुदाहरणद्वयंपंचमेसि
द्धतथा पूर्वमित्यत्रपूर्वउत्कर्षद्वाम्रणस्येयत्रोत्तरेकृत्वर्थःपर्युदासवि
धिर्यथा। यजतिषुयेयजामहंकरोतिनानुयाजेष्विति पुरुषार्थः
पर्युदासोयथाबानेक्षेतोयंतभास्यमीक्षेतोर्ध्वंत्यादिपुनःपयु

दासविधिर्द्विविधः पर्युदासस्योद्देश्यविशेषणत्वाच्च। तत्राद्येनेक्षते
सेवोदाहार्यः द्वितीयस्तु द्विविधः। पर्युदासस्योद्देश्यविशेषणत्वाद्। तत्रो
द्देश्यविशेषणत्वेनानुयाजेष्वियुदाहार्यः। विधेयविशेषणत्वाद्यथाना
र्षेयं वृणीतेनहोतारं वृणीत इति। पुनरपि वक्ष्यमाणनिषेधषोडश
त्वर्युदासोपि षोडविधः तथा हि। प्रकृतौ विकृतौ अप्रकृतिविकृत्या
त्मके च कर्मणि समानविधानः पर्युदासविधिर्नानुयजामह इति। अ

त्रि

त्र्यातिदेशिकद्वारं प्रतीक्षणात्सदृशो वै प्रजापतिर्ज्ञेयज्ञन्याय र्य
त्तद्वत्रत्रार्थिकवृद्धस्यादिस्तत्वान्पायापवादस्यसाम्यात्। एवं प्र
कृतिगतारादुपकारिपर्युदासः प्रकृतिगतारादुपकारिपर्युदासस्य अप्रकृ
तिविकृत्यात्मकं कर्मगतारादुपकारिपर्युदासः प्रकृतिगतादृष्टार्थसंनि
पातिपर्युदासः प्रकृतिगतप्रतिपत्तिव्यतिरिक्तसंनिपातिदृष्टार्थपर्युदासः
प्रकृतिगतप्रतिपत्तिपर्युदासः विकृतिगतोपदिष्टस्य पूर्वत्रात्रिविधस्य सं

निपातिनः पर्युदासास्त्रयः अप्रकृतिविकृत्यात्मकं कर्म गतो । विकृतिगता
तिदिष्टस्य पूर्वत्रस्त्रिविधस्य सनिपातिनः पर्युदासास्त्रयः अप्रकृतिविकृ
त्यात्मकं कर्म गतो पादिष्टसंनिपातिनः पूर्वत्रास्त्रिविधस्य पर्युदासास्त्रय इ
तिदृष्टा एवमुदाहरणानि यथासंभवं मृग्याणि क्रत्वर्थीभावे विधिर्यथा त्वि
ष्टकृदर्थवित्तनाशआज्या विधिर्यथैकं चिद्वतामंतरितस्य आवृ
श्यते आज्येनेतादेवताः परिसंख्यया यजेतेति । तथा अग्नाभावे तु विप्रस्य

पाणावेवोपपादयेदिति पुरुषार्थीभावे विधिर्यथा सत्रायागूर्यविश्वजिता
यजेतेति साधारण्यविधिर्द्विविधः विनियोगासाधारण्यविधिरनुष्ठानसा
धारण्यविधिश्चेति । तत्राद्यो यथा । यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नि
षोमीयस्येति यथा बर्हिषो बर्हिधर्माणां च वेद्यावेदिधर्माणां च विधि
रंगप्रधानसाधारणः द्वितीयो यथा उपदेशेन । अग्नीषोमीयतिदेशेन च
सवनीयानुबंध्ययोरंगभूतस्य यूपस्यानुष्ठानसाधारण्यार्थो दीक्षासु

यूपांछिनतीतिअपकर्षविधिरिति।उत्कर्षविधिर्यथा।अग्निमारुताद्यूर्ध्व
मनूयाजेश्वरंति।सएषओपवसथ्येहनीद्वेसः पशुरालभ्यतइत्यग्री
षोमीयस्यक्रयसंनिधावुत्पन्नस्यअपकर्षविधिःसाधारण्यविधिन्याति
रिक्तो।पियथातिष्ठंतंपशुंप्रजेयेतीतिपुनपिसामान्यविशेषविधी
यथाउदाहृतावेवाहवनीयपदविधी।दृष्टार्थौतुसोमफलचमसवि

प्रति धी।प्रसवविधिस्तुदाहृतोद्विविधोपिदृष्टार्थएव।दृष्टार्थस्तुप्रतिप्रसवविधि
र्यथा।पशुंसंज्ञपयतीतिअभ्यनुज्ञाविधिस्तुसर्वोपिदृष्टार्थएवंनतुदृष्ट
र्थोपीति।उपसंह्रारविधिस्तुपूर्वोक्तःक्रत्वर्थोदृष्टार्थः।पुरुषार्थस्तुपूर्वोक्तो
दृष्टार्थः।अन्यथास्थाविधिर्यथाआर्षेसख्यशिखाव्यवस्थाविस्तुप्रागु
क्तः।सर्वेर्थेप्यदृष्टार्थएवयद्यपिवार्त्रघ्नीप्रथमसोराजभागदेवताभूता
न्निसोमप्रकाशनार्थत्वात्दृष्टार्थवतथापितुल्यार्थयोर्युगलयोर्व्यवस्था

विधिरदृष्टार्थ एव। दृष्टार्थो व्यवस्था विधिर्यथा आर्षसंख्या शिरस्या व्यव
स्था विधिस्तत्संख्यार्थयुक्तं गोत्रज्ञानरूपदृष्टार्थं इत्युक्तं स्मृत्याधिकरणन्या
यसुधायां। पर्युदासाविस्तु। प्रागुक्तो द्विविधोपि पुरुषार्थः अदृष्टार्थ एवं
दृष्टार्थ एव। तत्र पर्युदासो यजतिषु ये यजामहे करोतिना नुयाजेष्विति अत्र
च यद्यपि अनूजाद्यतिरिक्तेषु यं शो न दृष्टार्थस्तथापि विधेय ये यजमहे
शयागप्रकाशकत्वेन दृष्टार्थत्वात् पर्युदासविधिर्दृष्टार्थ इत्युच्यते। अभा

वविधिस्तु पूर्वेदाहृतयोर्मध्ये क्रत्वर्थीयः सदृष्टार्थः पुरुषार्थस्त्वदृष्टार्थः पु
नरपि समान्यादिविध्येकरशकं जातिद्रव्यगुणक्रियाविषयत्वेन यथासंभवं च
तुर्द्धा। जात्यादिविषयत्वेन यथा पिण्डदेशपं। शो उभयांशो चेति जात्यादिविष
यमपि विध्येकादशकं प्रत्येकं त्रिविधमिति द्वात्रिंशदुत्तरशतं भेदा भवंति। ए
षामुदाहरणान्यन्येभ्यो ग्रंथगौरवान्नोदाहृतानि। पुनरप्यदृष्टविधौ
विधिर्धात्वर्थमात्रविधिः सगुणधात्वर्थविधिः किंचिद्दृष्टधात्वर्थविधिस्तत्रे

वाशिष्ठाधात्वर्थविधिधात्वर्थौ दृशेनान्याविधिधात्वर्थन्यायो संबंधाविधा
त्वर्थ। मुक्तेनप्रत्ययेन। न्यायोः संबंधविधिमुक्तधात्वर्थमन्ययोरेवसंबंधवि
धिश्चेति। अत्रदूषणभूषणे द्वितीयाध्यायपर्थप्रस्तावेवक्ष्यंते। पुनरपि त्रिविधो
विधिरपूर्वविधिर्नियमविधिपरिसंख्याविधिश्च। त्रिविधोप्यसौ चतुर्विध:
जातिविधिर्द्रव्यविधिर्गुणविधिः क्रियाविधिश्च। तत्रजातेरपूर्वविधिर्यथा
स्वादिरंवीर्यकामस्यूपं कुर्वीतेति द्रव्यस्यापूर्वविधिर्यथा गोदोहनेन पशुका

मस्यप्रणयेदिति। गोदोहनशब्दस्ययौगिकत्वेनद्रव्यवाचित्वात्। गुणस्या
पूर्वविधिर्यथा यस्किमेघवर्षुकः पर्जन्यः स्यान्नीचैसट्टोमिनुयादिति। क्रियाप
पूर्वविधिर्यथाग्निहोत्रंजुहोतीति। देवताविधिर्होमाधिकरणीभूताहवनीया
दिविधिश्चापूर्वविधिवाचयांतर्भूतः देवतांभागसिध्यादृष्टार्थत्वेपिविध्येकप्रमा
णत्वात्। आहवनीयादेरप्याधिकरणत्वेनदृष्टार्थत्वेपि होमविधिनाना सिसत्वे
नादृष्टार्थाग्निहोत्राविधिकरणवार्तिकेउक्तत्वात्। अतोदृष्टार्थत्वंनियमावि

विलक्षणं दीक्षितोक्तमज्ञानमुक्तमेव। तदेवं द्विविधो पूर्वविधिः पुनः सिद्धो
दृष्टार्थः अदृष्टार्थश्च। दर्शपूर्णमासविधिरपि द्वितीयचतुर्थीमिश्रयर्णाद्वितीयार्थवाद
भेदेन द्विविधः तत्राग्नेस्पुरोडाशः अर्थवादिकोऽर्थवादभेदेन बृहस्पते। अध्ययनवि
धिरप्यपूर्वविधिरदृष्टार्थश्च नह्ययनियमः सद्यर्थज्ञानस्वरूपेवास्य। क्रतुपूर्वेवा
। नाद्यः। नह्यध्ययनेनैवार्थज्ञानमिति नियमः। संभवीउपास्यांतरेणापि त
दर्शनात्। नद्वितीयः। अनारभ्याधीतेऽनन्यक्रतुपूर्वानुपस्थितेऽव्यभिचारि

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डॉक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

रेण हि क्रतुपस्थितिः स्यात् नचक्रतदस्तिभावेवापर्णात। दिनक्रमेगलापतिः अ
तएवाध्ययने। नियमपूर्वनास्ति श्रुत्या वृत्तांतुफलतो नियमव्यावहारक
मेतत्सर्वन्यायरत्नमालायामुक्तं पुनरप्यपूर्वविधिर्द्विविधः। क्रत्वर्थः पुरुष
र्थश्च। तत्रायो यथा समिधो यजतीत्यादि। द्वितीयो यथा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि
रिति। नियमविधिस्तु त्रिविधः। प्रतिनिधि नियमः। प्रतिपत्तिविधिस्तदर्थ
यव्यतिरिक्तश्चेति प्रतिनिधियमो यावद्पूर्वविधिवद्यवआतिदेश्यगुण

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डॉक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

क्रियाविषयत्वेन चतुर्विधः। तत्र जातिप्रतिनिधिनियमो यथा पूर्वके विधिः
द्रव्यप्रतिनिधिनियमो यथा पष्ठ्यादिसत्रायादीक्षितानां प्रमीयेतेयोस्येनरि
क्षस्यान्तस्य स्थानेदीक्षयिष्येति। नेदिष्ठशब्दस्य युवाल्पयोः कनन्यतरस्या
मितियुवशब्दादेशानेदविधानाद्यौगिकत्वेन द्रव्यवाचित्वात्॥ यद्यपाक
पशुः पलायेतान्यं तद्वर्णं तद्वयसमितिनुकातीयं नद्रव्यस्य गुणस्य वा प्रतिनि
धिनियमः। यदा वेयशोर्दत्ताः पुनर्जायेतेअथ समर्थो भवतीति वयो

वस्था विशेषवाच्छिन्नस्य कृष्णसारगोमीषोमीयद्वारिगुणयोगिनश्च
मुख्यद्रव्यस्य प्रधानेन प्रयुक्तत्वाद्दीक्षितस्य इव वीर्यांतरणां गुणप्रतिनि
धिनियमो यथा कातीयानां कृष्णसारंगाभावे लोहितसारंगा विधिरानि
षामीयपशोर्यदि कृष्णसारंगनविंदथो अपि लोहितसारंगस्यादिति श
तपथात्। क्रियाप्रतिनिधिनियमो यथा परलंबयादियजमानः प्रसवेस
जापतेविभाव्नामलोकइतिश्रुत्यां यजमानभागपथायासमिष्टय

जुषासहजुहुयादिति अत्रहोमः प्रक्षेपमात्रं देवताभावत्। तथा हि ताग्नि
पात्रप्रतिपत्तेर्दक्षिणेहस्ते जुहुमासादयतीत्याद्ययाः प्रतिनिधिः। पतिता
हुताग्निपात्रेष्वान्नाः स्मर्यते पात्राणि तु देहदग्धो यजमाने वृथामृत इति तथा हि
जभावेश्राद्धान्नभोजनस्य प्रतिनिधिः स्मर्यते। हमाद्रौ देवलनिबन्धे यथा
भवद्भिर्नासिकेषु समाहितः। शेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्। निर्दिष्टा
पन्नमुद्धृत्य यत्रं पात्रं ततो गतिः पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवेद्यादथाप्सु वेति

प्रतिनिधिनियमः सर्वः क्रत्वर्थ एव न पुरुषार्थोपीति नहि विधः। तथा प्रति
निधिनियमः सर्वोपि दृष्टार्थ एव नादृष्टार्थोपि इति नहि विधः स्त्रिविधो वेति। प्र
तिपत्तिविधिस्तु क्रियाविधिरेव न जातिद्रव्यगुणविधिरिति न चतुर्विधाः। त
था प्रतिपत्तिविधिर्द्रव्योद्देशक एव न जातिगुणक्रियोद्देशक इति नोद्देश्य
चातुर्विध्यादपि चतुर्विधः। पुनश्च प्रतिपत्तिः क्रत्वर्थैव न पुरुषार्थेति नहि वि
धस्त्रिविधः। पुनरपि प्रतिविधिर्दृष्टादृष्टोभयार्थश्च नादृष्टमात्रार्थोपीति न हि

विधातत्राद्यो यथा चत्वारि कृष्णविषाणं प्राश्नीयादिः। द्वितीयो यथा त्रि
ष्टुभ्कृद्विधिरिति। पुनश्च द्विविधा प्रतिपत्तिः। साक्षाद्विनियुक्तप्रतिपद्यविष
यासाक्षाद्विनियुक्तेतरानानुषंगसिद्धप्रतिपाद्यविषयाच तत्राद्या सा हेतोर्
द्वितीया यथा। शाकृत्यं विधत्ते इति प्रतिनिधिप्रतिनियमव्यतिरिक्तो विनि
यमविधिः प्रतिनिधिविधिवज्ज्ञाताद्विषयत्वेनताच्च चतुर्विधः। तत्र ज्ञा
तेर्नियमविधिर्यथा। क्रयाक्रय्ये गवे विगोपदृष्टवद्देवहि क्रयक्रय्या माधृ

साधिकरणवार्तिके आदृश्ये शाद्वृत्यादिति सूत्रेन्यथा। सिद्धांते उदाहृतम
म्रादृश्यस्य नियमविधिर्यथैकहायन्येति गुणस्य यथा रूप्येति। क्रियाया
यथा वीहीन यवहंतीति सोयं प्रतिनिधिप्रतिविधिव्यतिरिक्तो नियमविधिः पु
नर्द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च। अनंतरोदाहृतश्चतुर्विधः क्रत्वर्थः। पु
रुषार्थो यथा ऋतौ भार्यामुपेयादिति प्राभाकरे। ब्राह्मणं भुंजीतेति वा पुनः सो
यं नियमविधिस्त्रिविधः दृष्टार्थो दृष्टादृष्टोभयार्थश्च। तत्र पुरुषार्थ

क्रिया नियमो नैमित्तिकः सर्वेप्यृतौ भार्यामुपेयादिति दृष्टादृष्टोभयार्थः इह
हि प्रयोजकत्वेन तादर्थ्यमुच्यते नियमादृष्टस्य प्रयोजकत्वादवघातादे
र्दृष्टार्थत्वात्। प्राधान्यत्वादरेपि भोजननिरपेक्षेणादृष्टमात्रेण प्रयुक्तेरवघा
तवद्दृष्टार्थत्वात्। वागमनतुभायसुखानिच्छोरपि कुटुम्बादेः कृतो निमित्ते
अदृष्टार्थं प्रयुङ्क्तएव विधिः सुखेच्छुप्रतितूष्णीस्तइति दृष्टादृष्टोभयार्थोयं।
केवलादृष्टार्थस्तु नियमो विषयप्रिकृतौ वैकल्पिकयोर्बृहद्रथंतरयोर्

रदृष्टार्थयोरन्यतरस्य क्वचिद्विकृतौ नियमः श्रूयतेइति अपूर्वनियमवि
धिवच्च परिसंख्या शेषपरिसंख्याविधेरपि जामादि विषयेषु ग्रहणानि
मृगीणि ग्याणि। पुनः परिसंख्याविधिर्द्विविधः शेषि परिसंख्या शेषप
रिसंख्या च। आद्या यथा इमामगृभ्णन्निति द्वितीया यथा ग्रहमेधीये
पंचमपक्षे तु मदसोमेश्वरेण पशुसोमाधिकरणे शेषपरिसंख्योदाहर
णमुक्तं न्यायस्तार्थ्यवयप्राप्तावपेक्षदृशेवैपशोरवदानानीत्यस्या

नन्यप्रयोजनत्वादवयवातरपरिसंख्यार्थत्वाभ्युपगमेनदशामिकं सिद्धं
तइति। तदेतत्तस्मात्मिदर्शमे पशोरेकहविष्टमियुतेन्निमेधिकरणेदुषि
तोमिश्राहित्रस्यादिद्विरवद्यतीतिसंख्याविधिनैकवाक्यतामेवाहुः। यदि
परंदशादिवाक्यानामेवेमामग्रभाविनिवसुकलतःपरिसंख्यात्वंतत्र
भाष्यकृदुक्तं चरंतदपि विशसनेपि पशुत्वाभिज्ञानांतद्दृष्टादिवाक्यभा
वेपशोरेवमध्यासुवर्द्धिद्विसकृद्वावस्थं प्राप्नुयान्नावयवेभ्य इतिनि

रस्तं। यत्तु तत्रमिश्रैः। पशोर्विशसनेनसाधनत्वयोगात्सर्वावयवेभ्यो वस्तुत्व
तिरुक्तसापातत एवेयुस्तुतं तत्रैव। तदुक्तमाकृत्याधिकरणवार्तिकोप
न्यासे अपनीतांगेषु विशेषमुध्यभावात्सामान्यरूपेवाविशसनादिविशिष्ट
बुद्धिर्दृष्टेति। पुनः। परिसंख्या द्विविधा शाब्दी आर्थी चातत्रया निषेधरूपे
वेतिभट्टसोमेश्वरः। एवकारेण शाब्दीपरिसंख्येतिमिश्राः यथात्रीणिहवे
यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यानुष्टुप्च अत्रद्येभावपंसत एवोद्यतीति।
आर्थीतुद्विविधा प्राप्तपरिसंख्या याविशेषाऽप्राप्तपरिसंख्या च यातद्वी

नासाच फलतः परिसंख्येति गीयते यावकौतकसिद्धांते पिकसंख्यायया
तद्दीनासाव फलतः परितत्राद्याया भाष्यवार्तिकोक्तसिद्धांते उदाहरण
नास्येव पूर्वपक्षेतु ग्रहमेधीये पंचमे पक्षे सिद्धिभाष्यकारांतरमते तु सि
सिद्धांते पिकचिदंगीकृता। यथा दशमे गिरसं द्विरात्रे श्रुतयेरवानसं
पूर्वेहन्साम्नगयाति षोडस्युत्तर इति। तत्र द्विरात्रे तमाह्नानामतिरात्र
सस्थ्यात्रकृतिरात्रतः षोडाशिविकल्पे प्राप्ते उत्तरेहन्द्विरात्रस्य एव
तइति वाक्यं तेरेणानारभ्याधितेन नियतः षोडशी युत्तर इयेनना

गिरासंद्विरात्र एव परिसंख्यास्थापतेः तेन द्विरात्रांतरे विकल्प इति भाष्या
कारांतरोक्तसिद्धांतः शबरस्वामिभिस्तु परिसंख्यानांगीकृता त्रिदोषला
त्वाच्चेरवानसविधेस्त्वर्थीवादः षोडस्युत्तर इतीसांगीकृतमिति। सप्त
दशार्त्विज इत्यापिनप्राप्त परिसंख्यायथापिनवापरिसंख्यानादिति सूत्र
त्रकृतात्रपरिसंख्यात्वमेवोक्तं भाष्यकृताचतथैवव्याख्यातंतथापिवा
र्तिककृताधिकरणांतेसप्तदशश्रुतेरुपसंहारार्थतैवोक्ता। तदेतदुपपद्य
म तस्माभिःशास्त्रादीपिकाप्रकाशोक्तस्माप्राप्तपरिसंख्योदाहरणंस्मार्तमे

यपंचपंचनखा भक्ष्या इति। अभाप्तपरिसंख्योदाहरणं। इमामगृभ्णा
न्निसेव। पुनः परिसंख्या द्विविधा कृतार्थापुरुषार्था च पूर्वोक्ता विश्वो वा
न्यायोदाहरणानि। द्वितीयोदाहरणं तु स्मार्तमेव पंचपंचनखा भक्ष्या
इति। पुनः परिसंख्या द्विविधा दृष्टार्था अदृष्टार्था च तत्र इदं निरयं शः सर्व
त्राप्यदृष्टार्थ। एवं विधेयांशः केचिद्दृष्टार्थः केचिदृष्टार्थः आद्यो यथा इमा
मामगृभ्णन्न्यो च पंचनखा भक्ष्या त्री णि हवेयज्ञस्योदराणीति मंत्रभ
क्षणाद्यापोद्दापानां दृष्टार्थत्वात्। अदृष्टार्थोदाहरणं तु ग्रहमेधीये पंचमे प

पक्ष इति पुनरपि परिसंख्या द्विविधा नियमतः सा त्र चान्यत्र च प्राप्ता च
नियमतस्तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ चेति॥ तत्राद्योदाहरणमिमामगृभ्णन्नि
त्यादिश्रौतं द्वितीयोदाहरणं तु स्मार्तं पंचपंचनखा भक्ष्या इति। पुनरपि
विधिर्न विविधः। अध्याहारेण विपरिणामेन व्यवहितकल्पनया व्य
वधारणकल्पनया गुणकल्पनया नुषंगेण यदि शब्दपरित्यागेन रुच्यथा
हारेण हेतुहेमतो हि इति। तत्र याः पंचर्थ्यादाधिकरणपूर्वपक्षे आंशेकं

मिषेणभाष्यएवोक्तो अथोच्येतअध्याहारेणवाविपरिणामेनव्यवहित
कल्पनयावाव्यवधारणकल्पनयावागुणकल्पनयावाविश्वेर्थःक
ल्पिष्यत इति। अनुषंगस्त्वनुषंगाधिकरणे सिद्धः यादिशब्दपरित्यागादय
स्तुत्रयोरर्थांतराधिकरणपूर्वपक्षे वक्ष्यधिकरण। सिद्धांतोपयोगित यथा
प्येवार्तिके वोक्तः। यादिशब्दपरित्यागोऽध्याहारकल्पनाव्यवधाने
नसंबंधोहेतुहेतुमतोश्चलिंडिति। अत्रव्यवधानेनसंबंधः पूर्वोक्तव्यव

वहितकल्पनैवा यादिशब्दश्च यच्छब्दादेरप्युपलक्षणमितिनवैवभे
स्तत्रयचतुष्टयलक्षणार्थः प्राचांसार्धश्लो। कअध्याहारोऽक्तस्तेपोव्य
त्यासोव्यवधिः परैः। मतो विपरिणामोसौप्रकृतिप्रत्ययान्यथा। भाष्यान्य
थासकरणं व्यवधारणकल्पनेति। तत्राध्याहारोदाहरणयथाविश्वजिताय
जेतेति अत्रहिचतुर्थेस्वर्गकामपदाध्याहारउक्तः। व्यवहितकल्पनायथारा
त्रिसत्राधिकरणेप्रतिष्ठेति हयायएतारात्रीरूपयंतीयत्रयेप्रतिष्ठंतितेएता

रात्रीरुपयंतीत्यन्वयकल्पनायुक्ता। विपरिणामस्योपेतदुदाहरणं प्रतितिष्ठासंति
उपेयुरितिविपरिणमोक्तेः व्यवधारणकल्पनायथावेदोपक्रमेमुख्येकृत्वाचाधियत क्रि
इत्यत्रोपसंहारेवेदविषयत्वकल्पनाद्वाक्यपारीयुक्ता। तथा च प्रतिगृहेष्वपाधि
करणेदानविषयोपक्रमबलेनयावाप्तोऽन्यान्प्रतिगृह्णीयारिसुपसंहारस्यप्रति
ग्रहेपरितिदानविषयत्वकल्पनोक्ता। नत्वाद्येव्यवधारणकल्पनोदाहरणेगु
णकल्पनेदाहरणेगुणकल्पनेवा स्तिहितीयायेप्रकृतिप्रत्ययस्यान्यतरस्या।

न्यथत्वादिपरिमाणामएवेतिकोभरः व्यवधारणकल्पनेय। यदपितल्लक्षणं
वाक्यान्यथात्वकरणमितितदपिवाक्यार्थसान्यथात्वकरणेनतत्रप्रतितिष्ठ
तीतिविपरिणामोदाहरणेप्वविरोधायतुविपरिणामव्याख्येयेवाक्येनैक
वाक्यतापन्नेनोपक्रमेणान्यथात्वंयवधारणकल्पनात्वक्षणंप्रतितिष्ठतीति
विपरिणामेतुवर्त्तमानत्वाद्वाधादुपेयुरितिवाक्याचानिमपत्वापे। क्षिविधये
कवाक्यतादेवचान्यथात्वंनैकेनचिदुपक्रमेणेयुक्यतेतदपिनफलवमसा

वाक्ये हि यादि राजान्यं वाचेश्यथा याजयद्दि युपक्रमात्तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति
पसंहारेतेन यज्ञेति कल्पनाद्वाक्ये च सेषाम्यवधारण कल्पनेयुक्ते निर्विवादाव्या
वधारण कल्पना। वार्तिकेतु तदधिकरणांते एतेन पूतीकानभिषुणुयादित्यादि
निव्याख्यानीयुक्तेर्यदि सोमनविदेत पूतीकानभिषुणुयादित्यस्य मुद्राहरणतोक्ता
तद्यो गापक्रमाभावाद्व्याप्तिः स्यात्। उच्यते। यदि सोमेन विदेतेति उपक्रमादे
वतात्रापि पूतीकानां यागोसाधनताकल्पते। यागसाधनीभूतसोमोयदि न

लभ्येतेयुक्ते हि इष्टभवगम्येतेकिंचित्त्रयागसाधनंविधिसितमयेस्ती
ति अन्यथासोमालाभोतिरनर्थकेवस्यादिति। गुणकल्पनायथा। सृ
ष्टीरुपदधातिप्राणभृतउपदधातीति। पूर्वत्रासृष्टिलिंगाउत्तरत्रप्राण
भृतच्छब्दोपेतउपिमंत्रागौण्या वृत्तोक्ता विधीयंत इतितथाशेषनचितं
चिन्वीतस्वर्गकाम इतिप्रकृतावयनाश्रितश्येनसादृश्यंगुणः फलाय
विधीयतेअत्रहिकर्मणि हनइत्यतउपपदार्थकर्मणीयनुवर्तमानेकर्म

ष्पयाख्यायामितिकर्मणि षिः विधेरेपनंचीयमानमितिप्रतीतेः सा
धिकरष्योयपत्ये शेन सदृशमितिगौण्याकल्पते। पुरुषार्थोदाहरणं
तु अनुषंगण विधिस्तु द्विविधः पुरस्तादनुषंगः परस्तादनुषंगश्च। तत्राद्यो
यथायदिब्राह्मणो यजेतबार्हस्पत्यमध्ये निधाय। हुतं हुतमभिधारयेत्
यद्यदिराजन्यऐंद्र्यादिवैश्यो वैश्वदेवमित्यत्रऐंद्रवैश्वमियतः परमध्ये
निधायेत्य। द्यनुषज्यते। तदुक्तमवेक्ष्याधिकरणभार्तिके। राजन्यस्यापिश्रा

डॉक्टर भाऊदाजी दाहस्यास्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

मुणवैश्यवदेकामंत्रिरणप्रयोगांतरेण। वासंबंधइत्युक्तएवंचतस्यापिम
ध्यनिधानवाक्यंतत्रप्रयोगमनुपपद्यतइति। परस्तादनुषंगो यथाऔर्ध
षऽपोतिरथंतरंविश्वऽपोतिरथंतरंसर्वऽपातिरेतेनसहस्रदक्षिणेनयजेतेयत्र
एवंतेनैसापूर्वभाक्यंत्रमेनुषज्यते।। यदिपरिस्रागेनाविधिस्तुयद्यपभा
र्तिकेयदिब्राह्मणो यजेतेयत्रउत्तरपक्षोरथापनायपूर्वपरितोषमिषेणदू
षितः परिस्रागादरमध्यादस्यपूर्णमितिमत्वा। अथवायदिरथेतेतिर्ग
यतितिमंथेनतथापियदिशब्दस्यानर्थक्यंयच्छब्दपरिस्रागोदाहरणंयत्र

डॉक्टर भाऊदाजी दाहस्यास्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

न्नयोः शाकपालइत्यादेवयदि शब्दपरियागस्थानेभिषिक्तोदाहार्यं। यद्
रूपीध्मा इत्यसंभवेयदि शब्दपरियोगो न युक्तः व्यवधानेन संबंधसं
भवेरुच्यध्याहारेसंभवप्युपयुक्तः हेतुहेतुमद्भिः संभवे व्यवधानेन
संबंधोप्युपयुक्तः इति वार्तिकेयुक्तः यतो यत्र रुच्यध्याहारा व्यवहितकल्प अ
नाहेतुमद्भिः कल्पनरूपपक्षत्रयं न संभवति तच्च यदि शब्दपरिया
गे उदाहार्यं। यथा यद्यातुरस्या न्मनसा वाचा वा सन्यस्येति। अत्र हि
यदि रोचेत रथंतरसोमाः स्युरिति यद्यदि रोचेत आतुरस्या इति रुच्य

ध्याहारो न संभवत्यातुरतायाः अविधेयत्वात्। एवं व्यवधानेन संबंधो न
संभवति। सही गृह्णीयादिति लिंगेऽकामप्रवेदने कश्चित्तीयं गीकृत्य यद्ये
द्वाय वाग्रान्यद्वान्मद्धितुमिच्छेद्रथंतरासमासोमस्यक्रयइति वाय
दिमनासा वाचा वासान्यसितुमिच्छेदातुरः स्यादिति कल्पेतां न चेन संभ
वति। ऐंद्रायाग्रान्यद्वान्गृह्णीयादिति हेतुआतुरतायाः अविधेयत्वा
देव। एवं यातुरस्या इत्यत्र हेतुहेतुमतोः कल्पितपक्षेपि न संभवति। एद्वाव
यवाग्रान्यद्वान्यद्गृह्णीयादिति हेतुमत्कल्पितपक्षे हि यदि ग्रहणरूपफलस्य

हेतुरातुरःकर्यइत्यर्थोवाच्यःनचैतत्संभवतिआतुरतायाआविधेयत्वा
देव।नचहेतुलिङ्गसंभवःतदाहिरथंतरसमासोमःस्यादितिहेतौलिङ्
ग्रहाग्नृष्टीयादितिविधोवततश्चरथंतरसमासोमहेतुकंग्रहाग्रहं
कार्यमितिवदिहयद्यातुरस्यादितिलिङ्हेतौसन्यस्येतिविधौतत्रा
तुरताहेतुकःसन्यासःकार्यइत्यर्थोवाच्यःनचोसोसंभवतिसोमयागस्य
हिरोषिवाप्रायोजकत्वाख्यंहेतुकःसन्यासःकार्यइत्यर्थोवाच्यं
संभवतिनक्षातुरतायाअरोषिवादनिमित्तत्वाच्चतस्मादातुरवाक्येरु

प्यध्याहारव्यवधानसंबंधहेतुतुमाल्लिङ्पक्षणामसंभवादातुरवाक्यं
यदिशरूपरिसागस्येवासंकीर्णमुराहरणमिति।रुच्यध्याहारपक्षस्तु
यद्यपिवार्तिकेयदिब्राह्मणोयजेतेत्यत्रउत्तरपक्षोपस्थाकेस्थापनाया
पूर्वापरितोषयज्ञेनदूषितःअध्याहारादपिस्वपरवृत्तिरेवव्यवहितफल
नयात्लघीयसीधर्ममात्रावाधादितिग्रंथेनतथापियत्रलिङ्दृष्टाभावा
द्वाक्यभेदेनसंबंधकामप्रत्यवरनेचगृष्टीयादितिलिङिछंप्रयायती

तिवार्तिके कर्तृनीयः पक्षस्य हेतुमतो लिङ इति चतुर्थपक्षस्य चासंभवस्तत्र
रूप्यध्याहारः संभवत्येव। तादृशमुदाहरणं मृग्यं। व्यवहितकल्पनापक्षो
पि यारिब्राह्मणो यजेतेत्यत्र वाक्यकृताहेतुहेतुमतो लिङ इति पक्षसंभवे निराकृ
तः। विनैव व्यवहितकल्पनयाप्ययं पक्षो भवन्नलवत्तर इति मन्वानो हे
तुहेतुमतो लिङि तिउपन्यस्यती तिग्रंथेन तथापि यत्र हेतुहेतुलिङि सस्या
विषयो नास्ति प्रतिष्ठति हथा यथैतारात्री रूपयती तिलद्भ्रयागालद्वाच

हितकल्पनोदाहरणं संभवती यतः पूर्वमुदाहृतं। हेतुहेतुमतो लिङि स
त्रोदाहरणं तु यदि ब्राह्मणो यजेतेत्याद्येव तत्र हेतुकरणं हेतुमान्फलं मत्फ
पि तत्रापि विधारयं। ब्राह्मणो यजेतेति हेतौ लिङ प्रतिधारयेदिति विधावेव
तेनायमर्थो ब्राह्मणकर्तृकयागहेतुकमध्यनिधानपूर्वमभिधारणं। अभिधा
र्यमिति। न च क्रियमाणो यागो हेतुत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थो हि हितो भवती
ति अथवा हेतुमत्साभिधारयादिति लिङ् ब्राह्मणो यजेतेति विधावेव। अ

नुक्तमपि च यागस्य हेतुं हेतुमदाशेषास्तानिषेध्यं भविष्यति। तत्रा
यमर्थः मध्यनिधानपूर्वकहोमपूर्वकाभिधारणरूपफलहेतुभूतो ब्राह्म
णकर्तृको यागः कार्य इति प्रतिषेधो पि द्विविधः प्रयक्षः कल्प्यश्चाप्रयक्षे।
ल्पे ४ प्येनकथा वक्ष्यते। कल्प्येपि सप्तधा स्मृतिकल्पः आचारकल्पः निषेध
कल्पः अर्थवादकल्पः। मंत्रकल्पप्रायश्चित्तकल्पो दण्डकल्पा
श्चात्र स्मृतिकल्पो यथा सगोत्रानपरिणयेयादिः आचारकल्पो

यथाहरिवासरपरिभाषितेषु लेपारणानिषेधः निषेधकल्पो यथा वि
शेषनिषेधाद्विशेषणनिषेधः अर्थवादकल्पे द्विविधः स्वतंत्रवादकल्पो
विध्यंतरशेषार्थवादकल्पश्च आद्यो पि द्विविधः शेषार्थवादकल्पः सिद्ध
वत्कीर्तनार्थवादकल्पश्च। आद्यो यथा स्मार्तः मिथ्याभिशसनेशेषो द्वि
समो भूतवादिनः मि। भिशस्तदोषं च समारते मृषावादिनि। द्वितीयो
यथाग्निहोत्रप्रकरणे तस्माद्वसंजातं दशरात्रीर्नदुहतीति। आद्यं वसमनुत्

क्षीरकृशतरनंतरदशरात्रौ गोर्नदोह्येति सिद्धवत्कर्तनान्यथानुपपत्तिनि
षेधः कल्प्यते यदाग्नयोष्टाकपालो माघास्यापौर्णमास्यां चाच्युतो भक्ती
ति विधिवदिति। विध्यंतरशेषार्थवादकल्पो यथातस्मादारण्यमेवाश्नी
यादिति विधिशेषणनवाएतेमाषान्हविर्गृह्णीयनेनमाषनिषेधः क
ल्प्यते उपरिहिदेवेभ्यो धरयतीति विवदिति। मत्रकल्पोपि निषेधो। विधिः
कल्प्यते वद्विधामंत्रगतस्येवनयुक्तवत्तमानापदेशस्य निषधस्य कल्पनात्

।निषेधयुक्तवाक्यांतरकल्पनाच्चाआद्योदाहरणं मृग्यं। द्वितीयो यथा
यमोधमन्वविंदतेअप्रचेताइति। प्रायश्चित्तकल्पो यथातदाहुर्यआहि
ताग्निर्यदिसूतकान्वंप्राश्नीयात्कालतप्रायश्चित्तिरिति साग्नेयंतुमाने
ष्टाकपालपुरोडाशं निर्वपेदिति। दृढकल्पो यथाकर्मप्रदीपेयजनीये
ह्निसोमश्चेद्दारुण्यादिशिष्टश्यातेत्रव्याख्यातिभिर्दंडादयाद्विजा
तयइतिनेयंदक्षिणाक्षिगभावात्। अत्रचपूर्वदिनेव्याधनेदंडवि

धिरेवकल्पातेनतु निषेधः कल्प्यतइति। स्मृत्यादिकल्पोपिनिषेधोय
थासभवंजातिव्यक्तिगुणक्रियाविषयत्वेनचतुर्विधःतत्राद्योयथा
श्राद्धेचणकादिनिषेधः मरीचिः कुलत्थाश्चणकाः श्राद्धेनदेयाश्चैवके
दाचाइति। व्यक्तिनिषेधोयथाश्राद्धएवरोग्यादिनिषेधः याज्ञवल्क्यः
रोगीहीनातिरिक्तांगकर्णः पौनर्भवस्तथेति। रोग्यादिशब्दस्यौगिकत्वा
त्। गुणनिषेधोयथामरीचिः। कटुकानिचसर्वाणि चिरसानितथैवचेति

।। क्रियानिषेधोयथावृद्धमनुः। वस्त्रुकालेनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक
चिदिति। पुनः स्मार्तादिनिषेधो। स्मार्तोयद्विविधः। कृतार्थः पुरुषार्थश्चात
त्राद्योयथा। उक्तएवचचतुर्विधः पुरुषार्थस्तु क्रियानिषेधः। स्मार्तोयथा
मनुः। सुरावैमलमन्नानांपाप्माचाहुर्मनीषिणः। तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौवैश्य
श्चनसुरांपिबेदिति। पुनः स्मार्तोदिनिषेधोद्विविधः। अदृष्टार्थश्चापूर्वोदृष्ट
दादृतः। सर्वेप्यदृष्टार्थएवादृष्टार्थोयथाविवाहेअरागिणीमियादितु

कं विज्ञानेश्वरेण। रोगिण्यादिषु तु दृष्टा विरोधं एवेति। कृतार्थोपि स्मार्तादि
निषेधो द्विविधः। पुरुषार्थमात्रविषयकः कृतार्थमात्रविषयकश्च। आद्यो
यथाश्राद्धे मैथुनादौ मैथुनादि निषेधः द्वितीयो यथाश्राद्धे विहितस्यापि
मांसस्य निषेधः कलौ अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु। देवरा
च्च सुतोत्पत्तिं कलौ पंच विवर्जयेदिति निगमः। तथा शामित्रं चैव विषाणमि
ति। पुरुषार्थस्तु स्मार्तादि निषेध एकविध एव॥ पुरुषार्थमात्रविषयकश्च

कृतार्थमात्रविषयकश्च नास्ति चोदाहरणाभावात्। पुरुषार्थमात्रविषय
श्चेत्। पुरुषार्थमात्रविषयकनिषेधो द्विविधः। रागप्राप्तविषयकः विधि
प्राप्तविषयकश्च आद्यो यथोदाहृतो मानवासुरानिषेधः। द्वितीयो य
थाष्टे। तस्या यावदुक्तमित्याधिकरणे। स्त्रियाअध्ययननिषेध इति। प्रस
क्तो निषेधः। श्रौतः सोपि चतुर्विधः। जातिनिषेधो व्यक्तिनिषेधो गुणनि
षेधः क्रियानिषेधश्चेति तत्र जातिनिषेधो यथा तस्माद्ब्राह्मणो राजन्यं न नेद

यामिति। व्याप्तिः निषेधः श्रौतो यथा नासोमयाजी सञ्जयेदिति। असोमया
जिपदस्य यौगिकत्वात्। कर्तृनिषेधएवचायं न क्रियानिषेधः तथा सेविहित
क्रियानिषेधात्तेवैव विकल्पसिद्धेः दशमेतदस्तमेवनयेदिति। प्रतिप्रतिप्रस
वघलेनविकल्पो निरयुक्तः स्यादिति गुणनिषेधः श्रौतो यथा षष्टेसप्त
मपादे आधाने एकादेयाद्वादशदेयाद्वा इत्यादिविधायाम्नातमपरिमितं
दद्यादिति तत्रपूर्वपक्षितमयं पूर्वोक्तः सर्वसंख्याप्रतिषेधइति। स्थितो

दाहरणतुमृग्यं। क्रियानिषेधः श्रौतो यथा। नातिरात्रेषोडशिनं गृह्णा
तीति। पुनः श्रौतो निषेधो द्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्च। तत्रपूर्वोदितश्च
तुर्विधोपि क्रत्वर्थः पुरुषार्थास्तुजातिद्रव्यगुणनिषेधाः श्रौतानसंस्ये
वपुरुषार्थास्तुश्रौतः क्रियानिषेधायथा। तस्माद्ब्रह्मणः सरांनपिबेदिति।
नतुटीकायां वार्तिककृतोक्तः प्रत्यक्षश्चनिषेधसर्वोप्यदृष्टार्थस्तुवास्तु द्वि
वा। क्रत्वर्थश्चश्रौतो निषेधः द्विविधः पुरुषार्थमात्रविषयकः क्रत्वर्थमात्र

मात्रविषयकविषयश्च। अयोपि द्विविधः। रागप्राप्तविषयो विधिप्राप्त
श्च विषयः। तत्रो यो यथा। स्युपायामांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः प्रति
षेधः क्रतौ रंगमिष्टः प्रकरण। श्रयादिति व्याकरणाधिकरणे उक्तः वि
धिप्राप्तपुरुषार्थमात्रविषयः क्रत्वर्थो निषेधो यथा दर्शितो नदृशति
न जुहोतीति तदेतदृशमेऽकं। क्रत्वर्थमात्रविषयको यथो दाहृतए
वनातिरात्रेषो शिनगृह्णाती ति क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयविषयः क्रत्वर्थो

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

तो निषेधो यथा दर्शपूर्णमासांगंनानृतं क्रत्वर्थं वदति निषेधोपि त्रि
हि। भिर्यस्मइति संकल्पयवैर्यजेनस्पयस्त्री हि संकल्परूपमनृतं
क्रत्वर्थं प्रसाऽपते। तद्विषयो भवति भवति च पुरुषार्थरागप्राप्तानृतव
दनविषयइसापीसुकंतृतीयेऽकर्मकतुसंयुक्तंसंयोगा न्निसानुव
दः स्यादिसत्र। पुरुषार्थस्तु श्रोतनिषेध एकविध एव पुरुषार्थमात्रवि
षयकइति। क्रत्वर्थमात्रविषयकस्तु पुरुषार्थो निषेधो नास्येव उदाह

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

रणासंभवात्। सद्यनारभ्याधीतोपि। नपुरुषार्थः फलकल्पनाप्रसंगा
त्क्रत्वर्थस्तुयुक्तः क्रत्वव्यभिचारिक्रत्वर्थनिषेधद्वारा क्रतोरुपस्थितेः।
पुरुषार्थमात्रविषयकः पुरुषार्थः श्रौतो निषेधोपि द्विविधः। रागप्राप्त
विषयो विधिप्राप्तविषयश्च। आद्यो यथा। नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति तथा
षष्ठनवमयोर्नकलंजभक्षयेत्। तस्माद्यूपोनोपस्पृश्यइतितो रागप्रा
प्तकलंजभक्षणयूपोपस्पर्शननिषेधो पुरुषार्थक्रियुतः। द्वितीयोय

था ऽसोमयाजिनः साब्नाय्य निषेधः सोपि कर्तृनिषेधनं फलितः पु
नरपि प्रतिषेधः षोढा सामान्यप्रतिषेधो विशेषप्रतिषेधः प्रतिप्रसव
रूपः प्रतिषेधोऽनुज्ञारूपः प्रतिषेधः उपसंहाररूपः प्रतिषेधः व्यवस्था
रूपः प्रतिषेधश्चेति। तत्रा यो यथा। नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति द्वितीयो
यथा। ब्राह्मणंनहन्यादिति। तृतीयो यथा। नहिस्यादिसस्यगोन
हन्यादिसस्यथा गौरनूबंध्यइति बाधे प्रसक्तेपुनः कल्पो प्रतिप्रस

वोक्षता गोपशुश्चेति। अभ्यनुज्ञानरूपः प्रतिषेधो यथा। एषं पथाएत
कर्मैतैरेयपि द्वितीयारण्यकेतस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्या
दिति। अत्रकर्मेदारिद्र्याद्यवस्थारूपेनदद्यादितिनदानेदोषः प्रतिपाद्य
ते। नहिभोजनमात्रपयःपिबतोप्तिथ्याद्यागमनेतस्मैतद्दास्यथम
नशनकुर्वतोपिदोषोयुज्यतेतथाचेसनुपस्थस्यवोविप्रानयज्ञःस
दृशोमतइत्याकपास्यानविरोधातास्मात्कालेनदद्यादित्याभ्यनु

ज्ञेयेतितत्रादृतईषद्दोषइति। उपसंहाररूपः प्रतिषेधो यथा। मृगा
नुगमनंनास्तिब्राह्मण्याभ्रूणासनादितिसामान्यनिषेधपृथक्कृतं
समारूढानविभागंमुद्रीतमनेनविशेषेउपसंह्रियते। फलार्थाहरण
रणंतुहमाद्रे। पेठी । वृंताकनालिकापीतीककुसुंभाश्मंतक।
श्चेतिशाकानामभक्ष्याइति। तदिदंवृंताकसामान्यनिषेधकंकुटु
रश्चेतवृंताकंकुभांडंचविवर्जयेदितिदेवलवचनेनविशेषउपसं

ह्रियते। व्यवस्थितः प्रतिषेधोपि सप्तधापि सप्तधा। देशतो व्यवस्थितः
कालतो व्यवस्थितः कर्तृतो व्यवस्थितः कर्मतो व्यवस्थितो निमित्ततो व्य
वस्थितः संस्कार्यतो व्यवस्थितः फलभेदव्यवस्थितश्चेति तत्र देशतो व्यव
स्थितो निषेधो यथा। कृष्णपक्षात्किं मासं नांगीकुर्वंति केचन। ये पी
छं तिनेतषामपि ष्ठो विध्वंस्यदक्षिण इति त्रिकांडमंडने। कालतो व्यव
स्थितो निषेधो यथा। कालो गयाकालं भनिषधः कृतो व्यवस्थितो
ना२

निषधो यथा नासोमयाजी संनयदिति। कर्मतो व्यवस्थितो निषेधो य
था। कर्तीयसूत्रे प्रजाकामस्य नवसप्ततिरात्रे इति रात्रौ नाप्रथमः उपेष्टस्य
उपेष्टेष्टिनयस्याविषुवान्नामद्वितीयः। भ्रातृव्यवतो गौर्नामतृतीयः। स्वर्ग
कामस्य मयाविनो वा आयुनामचतुर्थः। ऋषिकामस्य उपेतिष्टोमा
तिरात्रो नाम पंचमः पशुकामस्य विश्वाजिदतिरात्रो नाम षष्ठः ब्रह्मवर्च
सकामस्य एकविंशतिरात्रो नाम सप्तमः अन्नाद्यकामस्य वीर्यकामस्य
त्रिवृदतिरात्र पंचदशा

मस्य सप्तदशातिरात्रो नाम नवमः प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशातिरात्रो
नाम दशमः। अयो यामातिरात्रो नामैकादशः। अभिजिदतिरात्रो नाम
भ्रातृव्यक्षेत्रतो द्वादशः सर्वस्तोमातिरात्रो नाम बुभूषितस्त्रयोदश इति
त्रयोदशातिरात्रान्वक्ष्यमाणांस्त्रयोदशातिरात्रा इत्युपक्रम्यते षोडशी
षोडशिपात्रः प्रथम इति सूत्रेण चतुर्ष्वेवस्थितः षोडशिनि र्ध
निषेधः कृतः इति। अत्र शोषपृष्ठषड्विधोपि चायसामान्यादिनिषेधः

श्रौतस्मार्तादिभेदेन प्रत्यक्षकल्पभेदभिन्नः तत्र तत्रास्माभिर्यथो
संभवं श्रौतस्मार्तोदाहरणान्युक्तानि। तथा क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदयो
रपि सामान्यादिषड्विधनिषेधेषु संभवाद्यथासंभवं क्रत्वर्थपुरुषा
र्थोदाहरणान्यप्यस्माभिः क्वचित्क्वानि चित्क्वानि चिदुक्तानि चिदुक्तानि इतराण्यपि मृ
ग्याणि। यापि श्रौतः स्मार्तो वा क्रत्वर्थक्रियायाः प्रतिषेध इति प्रतिषे
धभेदः पूर्वमुक्तः सोपि क्रत्वर्थक्रियाणां षोडशविधत्वात् षोडशवि

तौ क्रि धः तथा हि प्रकृतौ अप्रकृति विकृत्यामेकैकं कर्मणि समानविधा
नो निषेधो यथा। मृद्वा नीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यधइति स
र्वत्रोपरिष्टकुशेषु निषेधः। तथा। आरादुपकारकाः क्रियायाः संनिप प्रतिषेध
योपकारकः क्रियानिषेधश्च। तत्रायोपि त्रिविधः प्रकृतिगतो वि
कृतिगतो पूर्वकर्मगतश्च। तत्रायो यथा न प्रथमयज्ञे प्रवृंड्या दिति
ति। विकृतिगतो पि द्विविधो तिरिष्टविषयो उपरिष्टविषयश्च।

आद्यो यथा न तौ पशौ करोतीत्यादपभागनिषेधः। द्वैकृतो परिष्टदुपका
रविषयो निषेधो यथा। कात्यायनसूत्रे सौमीयेपशौ देवेभ्यः स्वाहा
देवेभ्य इति मंत्राभ्यां परिपश्यन्ये आहुती आरादुपकारिके संज्ञपनपू
र्वपरकृत्योर्विधायनचेते जुहोतीति निषिद्धे। अपूर्वकर्मण्युपरिष्ट
रादुपकारकः क्रियानिषेधो यथा दाशमिकः। अग्न्यधेये भारवतीत्या
दिसामागानं निषिध्यते न ब्रह्मसामानि गायतीति। अत्र ब्रह्मणः सा

मगानस्याप्राप्तेरनुवादमात्रत्वात्सामगाना निषेधा। नियंसामगान
स्याप्राप्तेर्मियाशंक्यानुवादमात्रस्यानर्थक्यात्सामगाननिषेधएव।
यं ब्राह्मणपरोनुवादइत्युक्तं दृशमोसंनिपत्योपकारकाक्रिया निषेधो
पि त्रिविधः। प्रकृतिगतो विकृतिगतोप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मगतश्च।
तत्रप्रकृतिगतसंनिपातिक्रियानिषेधोपि द्विविधः। अदृष्टार्थविषयोदृ
ष्टार्थविषयोपि द्विविधः प्रतिप्रकृति भिन्नद्रव्यसंस्कारविषयः प्रति

पत्तिविषयश्च। एवमेवपूर्वकर्मगतोपि त्रिविधः। विकृतिगतोप्येवमे
वत्रिविधः। सतुत्रिविधोपि विकृतिगतो निषेधः पुनर्द्विविधः। उपरि
ष्टविषयोतिदिष्टविषयश्चातेरेवं द्वादशप्रतिषेधभेदाः सिद्धाः तेषां तुद्वा संनिपाति
दशानामुदाहरणानिद्वादशोच्यंतेतत्रप्रकृतिगतसंनिपातादृष्टार्थदृ
ष्टार्थक्रियानिषेधौ यथा मधुपर्केचसोमेचअप्सुप्राणाहुतीषुचानो।ऽ
ष्टोभवतिं द्विजइतिसोमेषुसिध्यर्थत्व नादृष्टार्थस्यसंनिपातिनऽआव

मनस्यानिषेधः प्रकृतिगतप्रतिपत्तिव्यतिरिक्तः दृष्टार्थसंनिपातिक्रि
निषेधो यथा अग्निहोत्रहोमे हुतेऽग्निमुपतिष्ठतइति विधायतस्मान्नोपति
ष्ठेतेति शतपथे दृष्टार्थाग्निसंस्कारकसंनिपात्युपस्थाननिषेधः प्रकृति
गतप्रतिपत्तिनिषेधो यथा अग्निहोत्रहवण्या श्चलेहइति कल्पे निषेधः
अप्रकृतिविकृत्यात्मकधर्मगतसंनिपातदृष्टार्थक्रियानिषेधो यथा
कल्पे प्रकृतनक्षत्रसंभारसामवपनचातुःप्राश्यजागरणइध्मपूर्व

धान्यारंभणसापरिज्ञीर्णयाकुर्यादिति वपानिषेधः अतिरात्रेषोडशिग्र
दृष्टार्थः हनिषेधः पशुसोमाधिकरणे क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तेर्ग्रहणानामदृ
ष्टार्थत्वोक्तेः तथा। अप्रकृतिविकृत्यात्मकधर्मगतप्रतिपत्तिव्यतिरि
क्रिया कदृष्टार्थसंनिपातिकोपि निषेधो यथानतरोक्तकालीयसूत्रगतएव
रात्रौपदार्थरक्षणार्थत्वेनदृष्टार्थस्य संनिपातिनो जागरणस्य निषेधः।
अप्रकृतिविकृत्यात्मकधर्मगतप्रतिनिषेधो यथा। आहिताग्निर्दर्शं

तियज्ञपत्रेश्रेसाधानकर्तृसंस्कारस्तच्छरीरप्रतिपत्तिरूपो विहित
स्तस्यात्मनहने निषेधोभविष्योत्तरे। स्वेच्छया मरणं विषादिसादिना
सपासादिनुक्तानुतेषां स्नानसंस्कारा विति संस्कारशब्देन दाहो नि
षिद्धः विकृतिगतौ परिष्टादृष्टार्थसंनिपातिक्रियानिषेधो यथा शत
पथे सौमीयपशौ तदाहुर्नोपाकुर्यान्नाग्निमंथे दिस्युपकरणनि
षेधः तथा कृससंत्राधिकरणे अन्यार्थे ब्राह्मणे श्चान्यान् ज्ञापयंस्य

र्थानिर्णयानि तिथार्तिकव्याख्याने न्यायसुधाकृतोक्तं प्राश्य घृतं शंसे
यथाह्याईदमनो राधो भातको वर्तेएवं हे भातके वर्तत इति घृतप्राशनाधि
धिशेषभूतब्राह्मणज्ञापितआचमननिषेधआश्वालायनसूत्रेनाच
मेद्विज्ञानयतेदेवरथो भाएव यद्वोतानाक्षमद्भिः करवाणीति। सोयं नि
षेधआचांतेनकर्तव्यमित्यनेनक्षुतादिनिमित्तकस्यैवोच्छिष्टनिमि
त्तकस्यापि विहितस्य स्यात्यधिपरतिदिष्टयप्यंगेषु शास्त्र। रिषुउपदे

शात एव प्रवर्तते नहि रूक्तान्यायादतिदेशतः कर्त्तव्यत्वेनोद्दिश्या
चमनविधानं तु। कर्त्तव्यतायाश्च। तिरिष्टेष्वप्योपदेशकत्वात्। अ
न्यथा चैकएवाचमनविधिर्विकृतौ प्रधानं। शेऽपोदेशेकोगांशे
षातिदेशिक इति वैरूप्यमापद्येते ति। विकृतिगतदृष्टार्थप्रतिपत्ति
व्यतिरिक्तेनापात्तिक्रिया निषेधो यथा शात पाथीयः पूर्वेत्तिरोमी
षोमीयपशौ विहितस्याग्निमथनस्य निषेधो नाग्निं मंथेदिति। वि

कृतिगतो परिष्टप्रतिपत्तिनिषेधो यथा॥ भ्रातांवदनात्तेनोमंत्रग्रहणे भागा
प्रीहं यजमानापुरीतनमध्वर्यव इत्यादीनितान्यनारभ्यानि हितानि
अग्नीषोमीयमायालानीतिकर्वेकस्तेष्टपुनस्तेनोक्तं शास्त्रा मीषो
मीये प्रतिषेधाद्विकारपेक्षूनुपगच्छंती ति। तेन निरूढेऽपदेशादेव
प्राप्तानितेषांनिरूढएव निषेधः शात पथे ग्रोमप्रीह्मध्यूधिपुरीत
लंचेछानिति। अतएवतत्र विकल्प इतिविकृतिगतातिदिष्टादृष्ट

र्थसंनिपाति क्रियानिषेधो यथा॥ याज्ञसने यिमतेपूर्णमासविकृतेषे
नसमंतेषुदर्विहोमरूपेषपित्रेयंवर्कोति होमेषु शतपथे श्रूयतेतेषाहोमरूपेषपित्रेयं
अतकाः कास्पुनस्मारनतकाएवस्युरितिचसोयंनाकृतस्यांजनस्यनिषे
धः। अतएवतन्मुलकंकाम्यानसूत्रंअतकान्वेतिअतिदिष्टदृष्टार्थ
संनिपातिनिषेधोयथापूयतिवाएतद्योक्षरंयदेनदूहतितस्मा
द्यंनोहेदिद्यूहानिषेधाप्राकृतयाऽयानुवाक्याद्यृडिषेधःविकृ

तिगतातिदिष्टप्रतिपत्तिनिषेधोयथापित्र्यायांशतपथेसामुपहू
यावैषजिघ्रंतिनप्रश्नंतीतिप्रातिषिध्यप्रतिमंत्रेहोपहूयानंतरमवघ्राणे
विधायप्राशनेनिषिद्धः। अतएवकर्कर्णोतंनप्रश्नंतीतिप्रातिषिध्य
प्रतिनसप्राशितव्यंसेवयमंमन्यामहइतीति। नचैतद्युक्तंनगि
रागिरेतिश्रूयादितिवान्निषेधानुवादस्यावाघ्राणस्यप्राशनस्थाना
पसर्थत्वात्। निषेधानुवादंविनापिवास्थानापत्तावघ्राणप्राश

पर्वक २

नविधिभ्यामेवविकल्पसिद्धौ। निषेधस्य वैय्यर्थ्येनिलस्पानाप्राय
ष्टेनित्यानुचारं विनापिवास्थानापत्तावाद्मात्रेस्यात। अतोन्यदु
दाहरणं मृग्यानतुयथापूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिरिति
विधित्रैविध्यं मुक्तमेवमपूर्व निषेधो। नियमरूपोनिषेधः परिसंख्या
विरूपोनिषेधइति निषेधत्रैविध्यं कस्माद्न्योक्तं। नयोदाहरणासं
भवात्नोक्तमिति वाच्यं। उदाहरणोपपत्तेतथा हि। अपूर्वनि

डॉ. भाऊ दाजी स्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

षेधोदाहरणंतावन्नातिरात्रेषोडशिनं गृह्णातिरात्रिसत्रेनजुहोति
सादिः। अत्रयद्यपिषोडशिग्रहणादिस्वरूपं विध्यंतरेणप्राप्तंतथा
प्यानिष्टसाधनत्वमपूर्वबोधयंत्यएतेपूर्वनिषेधास्युः यथाग्निहो
त्रस्योक्तविधितः स्वरूपप्राप्तावपितस्येष्टसाधनत्वमपूर्वबोधयत्य
ग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकाम इतिफलविधेरपूर्वविधिरिति। नियम
रूपनिषेधोदाहरणंतुअभिषवणफलकेषाकस्यश्रुतंनसंतृणाति अ

डॉ. भाऊ दाजी स्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

असंतृपोहिहनूइति।अत्रहिसतर्दनासतर्दनयोरन्यतरेणाप्याभिषवसि
द्धेराक्षेतउभयोःपाक्षिकप्राप्तौसंतर्दनानिषेधोसतर्दनानियमयस्तदश
पि पक्षेपुरयाज्ञियमनिषेधःस्यात्।परिसंख्यारूपनिषेधोदाहरणमुपाय
नपुराणे।नदासुनाभ्यंगमुपाचरेतक्षौरंचरिक्तासुजायासुसंमांसा
पूर्णासुपिसपरिवर्जनीयाभद्रासुसर्वाणिसमारभेतेति।सामान्यनिषेधे
पिविशेषनिषेधः।बृहस्पतिः।अमावास्येदुसंक्रांतिचतुर्दश्यष्टमीषु

य।नरश्वडालयोनौस्पर्शेरुस्त्रीमांससेवनादिति।तस्मात्पूर्वनिष
धानियमपरिसंख्यारूपनिषेधत्रैविध्यमपिसभवत्किमितिनोक
मितिचेत्।उच्यते।परिसंख्येतिकुत्राप्यभावसूत्रेसर्वत्रहिपरिसंख्या
शास्त्रैवक।राद्धानिनानश्रुत्यापरिसंख्यानियमोवाबोध्यतइतिवा
र्तिकं।तत्रवेदादौपरिसंख्येतिकुत्राप्यभावाद्दर्शनिचुद्दिःपरिसंख्या
तद्वाचकःशब्दोनात्रिनिव्याख्यातंन्यायसुधायांततश्चनिरुपयो

निषेधः सर्वेपि श्रौतपरिसंख्यायेनैवोक्तः तेन प्रवर्त्तकयोर्विध्योरेव
पूर्वविधिसंनियमविधिभ्यां समतेऽतिनिषेधस्य पूर्वविध्यारिव
ट्टेरत्रयमुक्तमिति। नन्वेवमपि निषेधस्य कथं परिसंख्यात्वं। तत्र चान्य
त्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयतेऽतिपरिसंख्यालक्षणे। कः। निषेधे चस्य
विषयस्येव निषेधस्य च निषेधस्य व्यावृत्तेरिव चेत्। निषेधस्यापि परिसं
ख्यात्वप्रावपाद्यकथा तिकानुरोधेन तत्र चान्यत्र चेति पार्तिकस्येवं तात्प

परिसं-
ख्या

र्यमुन्नीयते। यस्य कस्यापि कथंचित्प्राप्तस्य प्राप्यमानस्य व्यावृत्तिफ
लकं यच्छास्त्रं सा परिसंख्येत्येति। तेन न कश्चिद्दोष इति। विधिः प्रतिषेध
श्च पुनः प्रत्येकं पंचविधः लिङ्लोट्कृत्यकृत्यार्थपंचमलकारभेदात्।
चतुर्विधोपि निषेधः पुनर्द्विविधः। श्रौतस्मार्त्तभेदात्तत्र श्रौतो लिङ्य
थाऽग्न्यचतुश्चतुर्विधोपि निषेधः पुनर्द्विविधः श्रौतस्मार्त्तभेदात्तत्र श्रौतो
लिङ्यथाऽग्नौष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति। श्रौतो लोट्यथा एकधा

स्मृत्यमाध्यातादिति। अयं पंचमलंगतो पिलोट्विधो य एकेनप्रक
रणेलगछ्रस्याप्राप्तेश्रोतःकृत्सोयथास्वाध्यायोध्येतव्यइति। यद्य
पिविधोकृत्यानरम्भर्यतेतथापिप्राप्तविप्रवर्तमारूपप्रेषेस्मृतस्यत
त्यारेप्राप्तविषयप्रवर्तमारूपोविधिर्लक्ष्यः। तदुक्तं। प्रवर्तनंस्मृतिः
प्राप्तेप्रेषेइत्याभिधीयते। अप्राप्तप्रेषणंसर्वंविधिरित्यंप्रतिपद्यतेइति। वि
धोकृत्यार्थतयेप्रत्ययाकरादाहरणेषुतेवेप्रत्ययोयथा। अन्वेतव्येअ

न्वेतव्यंकेन मृग्यं। कन्यमुश्रूषेण्यःशुश्रुषितव्यःसन्। कर्त्तव्यःकर्त्तव्यंएवंजातीयकाविधोतःश्रोतःपंचमलंगतोयथास्वाभिधोजेये
तीयादिपंचमलंगतोद्विधाज्ञेयं। अ साहारेयद्यप्येकारःषष्ठस्तथा
पिलकारानुबंधकस्यलकारस्याभावाद्जनुबंधकेषुलकारोषुएक
ष रनुबंधंमूलेषेक्षेएकारस्यपंचमलातयद्धातुसंबंधेप्रत्ययाइति।
तृतीये
येधातोरधिकारेक्रियासमभिहारेलोकितिलोट्विहितःततश्छेदसि

लुङ्लङ्लिट इति लकारत्रयं विहितं ततो लिङर्थे लिङिति लेट् विहि
तः अतस्तृतीयाध्यायाधिकारे लकारचतुष्टयादुत्तरं विहितत्वात् पंचमलकारो
दृष्टश्च विधानापेक्षः पूरणप्रत्ययः अथषष्ठीविति चिनुतद्वत्प्रत्ययतदेत
त्पंचमे प्रतिपादितमिति। श्रौतप्रतिषेधे लिङ् यथा। नघ्नन्स्त्रिंशदिति
ब्रूयादिति। श्रौतः प्रतिषेधे लोट् यथा। मृग्यां श्रौतः प्रतिषेधे कृत्यो यथा।
तस्माद्वा हिषरजतं नदेयमिति। श्रौतः प्रतिषेधे पंचमलकारो यथा।

नसंतृणत्ति रीक्षितोऽजुहूतीयादि श्रौतः प्रतिषेधे तवैप्रत्ययो यथा
तस्माद्वा म्हणेननम्लेछितवैइति। तदुक्तं व्याकरणाधिकरन्यायसु
धायां एवं वैनूनावगाहेनावगाहितव्यमिति काशिकायां। एवं वैन
न्येतवो मृग्यौ स्मार्तविधौ लिङ् यथा मनुः अग्निहोत्रंजुहुयाद्
यैतद्यानशोः सरेति। स्मार्तो विधौ लोट् यथा। मृग्यं स्मार्तविधौ
कृत्यो यथा चारितव्यमेव मतो नियं प्रायश्चित्तं विमुच्यइति। तवै

प्रत्ययाद्युदाहरणानि स्मृतिषु प्रायो नोपलभ्यंते। स्मार्त्तो विधौ पंचम
लकारेयथो था। मनुमहायज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः। प्राङ। शिवर्ध
नासु सोजातकर्म विधीयत इति। अत्र कर्त्तव्या विधातव्यमित्यर्थः अत्रा
पि विधौ प्रतिषेधे वा क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदसंभवात् उदाहरणान्यपि य
था सभवं मृग्याणि एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं। इति विधि निषेध भेदाः। इ
तः परमभिधाद्यादयः श्रुतिभेदा उद्दिष्टास्तेषामपि भेदा इदानी

मभिधीयंते। आभिधात्रीश्रुतिः पंचविधा धातुः प्रातिपदिकं कृदादि
प्रत्ययउपसर्गो निपातश्चेति। धातुरपि द्विविधः। भूवादयो धातवश्
तिविहितधातुसंज्ञाः। सनाद्यंताधातवइति च। प्रातिपदिकमपि द्वि
विधं अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति कृत्संज्ञं कृतद्धितस
मासाश्चेति च। प्रत्ययस्तु चतुर्विधः सुप तिङ् कृत्तद्धितभेदात्। उप
सर्गनिपातयोस्तु वाचकत्वमिति चेत्तः पक्षः नश्रीकार्यं न जो विवर्त

नाधाविशेषोक्तेः पर्युदासे चनञोलक्षणोक्तेमुख्याभावे चगम्यादीना
मिवलक्षणानुपपत्तेः। तयोर्योविकल्पमिष्यपरः पक्षः आकृत्याधिक
रणेयदर्थद्योतकोतोतुथाचकः सविचार्यतइत्युक्तेः योतकस्यपक्षेपि
योग्यस्यतद्व्यक्त्यानुविधानात्तयोर्वाचकत्वेतेवेतिवक्तिलाविधा
तः परस्मैपदप्रकृतिप्रत्ययार्थमोरनन्वितयोरभिधानपक्षेपिविनियोज्य
कमुतिद्याविधातः विनियोज्यकृतिस्तु। अष्टाध्यायिविधिक्रतिः परस्मैपद

ते क्रतिरात्मनेपदक्रतिः सुबंतातिङंतयोर्कपदरूपदयोपश्चपलक्षणे
तिगीयते। एकप्रत्ययरूपा। कारकविभक्तिः उपपदविभक्तिः षुतार्थ्यप ६
तुर्थी। शेषषष्ठीचेति। तत्रविधिक्रतिर्यथायजेतेत्यादौसास्वविषयीभूता
भावनाम पुरुषार्थरूपं यागमुपेक्ष्यपुरुषार्थरूपेस्वर्गादौभाव्येवि
नियुंक्ते। परस्मैपदरूपेतुक्रतिस्तृतीयेयथाकामोर्थसंयोगादिसा
धिकरणेसिद्धांतसाधकतयोक्तामिश्रैः मिनुयादितिपरस्मैपदक्र

साध्यर्युव्यापारः परार्थः श्रूयते तथा श्रुत्या विराधाद्यारिक्रमयेतवर्षुक
पर्जन्यः स्यन्दीचेः सरमिषु यारितितस्मानाधिकरण्यक्रमयते बध्यत
इति। आत्मनेपदश्रुतिर्यथा आरभ्यते यात्मनेपदश्रुत्या धानसाध्याग्नि
साध्यकर्मफलं। वामाधात्रेर्थनाभवतीयुक्तं षष्टिप्रायोगे पुरुषः श्रुत्या अन्यार्थे
धिकरणे तंत्ररत्ने यो नो भिसंबंधइति सूत्रे। सोयदीनांवाधानगते भो
नात्मनेपदेन धानकर्तुरेवं फलमिस्यारिनासुबंतात्मकैकपरस्पा

एकश्रुत्यपरुपाचपिनियोक्तिक्रमेण साध्यसाधकभावेनोक्तं यथात
थापश्चगमेकत्वं परश्रुत्याप्रतीयते। समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या
क्रियांगतेति। तिङतात्मकैकपरस्पा पिनियोक्ति। श्रुतिर्यथा। यजेते
त्यारिक्रश्रुतिभावनायां धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपादयति। एकप्रत्य
यरूपातु श्रुतिर्यथा। एजेतेपशुनेति पाशुकः। सुपरूप। यजेतेति तिङ्रूप
पाचतथाहि कर्त्रेकत्वारिसंख्याभावनायां विनियुज्यते श्रुत्या। अत्र

चणोनातीतमंतेअभि हितान्वयउत्सर्गः तद्रूपाद्स्त्वनेकार्थकप्र
त्ययेकर्त्रेकत्वविधिरयामन्वितायाभावनायास्तिङ्सुपिचपश्चुनेसा
द्रोएकत्वलिंगाभ्यामन्वितस्यकरणादिकारकस्यदेवतातद्धितेचरेवत
यान्वितस्यद्रव्यस्याभिधानांगीकरणात्तदुक्तंतत्रस्नेपश्येकत्वाधिकरणे
किंचैकेनाभिधानेनयुगपदभिधीयमानंसंख्याकारकेभिधोन्विते
एवाभिधीयतेअन्यथायुगपदभिधानादेवकारकयोगादक्षादिशब्दे

व्यदर्शनादतोभिधानादेवकारकतयाप्रतीयमानस्यैकत्वस्यक्रिया
र्थत्वंभौतमेवेति।न्यायरत्नमालायांचागानिर्णयेउक्तंतथात्रानेकार्था
भिधानअनन्वितोनामेवाभिधानमेकेनशब्देनयुगपद्वतिवि
भक्तेवलिंगसंख्याकारकणात्तत्रतेषामन्वितोनामेवाभिधानंअन
न्वितानामनेकेषामर्थानामेकेनशब्देनयुगपदभिधानस्यैकशेषमंत
रेणासंभवात्अक्षशब्देनेवविदेवनादीनां।अन्यथागामानयते

तिवद्यांकं। विद्यतिभक्षमानयेतिनियुक्तेः। विदनादिनामप्रतममा
नयेन्नसंदिहितसंदिग्धेचकिंपरोयंप्रयुक्त इति। तस्मान्नित्याभिधानं
तत्रापिप्रतीतिबलेनकारकप्रधानंलिंगसंख्येगुणतःसुपितिङोपिभाव्य
प्र वनाधानंकर्तृसंख्यादिगुणभूतं। देवतावद्धितेद्रव्यंप्रधानंदेवतागु
णभूतेत्यादि। तथाचोक्तमभियुक्तैः। यदाकर्मादयोविभक्त्यर्थास्तेदे
वतादयोविशेषणत्वेनेति। तथाभावप्रधानमाख्यातमिति। अन्ये

ताभिधानंवादांतेतुमतार्थायांतेष्वभिताभिधानमुक्तं। मतार्थायां
आपिविशिष्टमेवाभिदधाति नहितेषांबाह्यांतरंनिरूप्यते हिरण्यमा
लिनत्रिजइत्यत्रविशेषणभूताहिण्यमालतावत्प्रकृतेवोक्तत्र
त्रिजोपिविशेष्याःस्वशब्देनसुकिमभिदधारन्याहिशिष्टाहितिन
त्रैवपरेप्यनिताभिधानंनवेतिमतद्वयमुक्तं। तत्रहिकथंतर्हिभाष्य
कारेणप्रतिपदिकादञरंतीद्वितीयाविभक्तिःप्रातिपदिकार्थोविशेष

कइसाहेतिप्रत्ययस्याप्रिवाभिधायित्वमुच्यतइतिरूमतेनशंकिस्
हेधासमाहितं। भवसक्षेवाकथंसर्वशब्दानामन्वितभिधायित्वेस
तिविशेषणप्रत्ययस्यतत्कथ्यतेतेनयथानुगुण्याछब्दांतरणास्व
पमात्राभिधायित्वंमितिव्यवस्थाप्यंयद्वानेनाप्यन्वितभिधायित्वं
त्ययस्यनोच्यते। किंतर्हिप्रत्ययेनस्वार्थोभिधीयमानःप्रथमवागत
कृत्वार्थानुरक्तएवावगम्यतइतितत्रान्वयाव्यतिरेकाभ्यांप्रकृतेः

Dr. BHAU DAJI
डॉक्टर भाऊदाजी स्मारक
MEMORIAL

प्रत्ययस्यचस्वस्वर्थानुरागांशेचप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्यैवप
रांतरसमभिव्याहारस्यैवपरार्थानुरागेनिमित्तत्वंविविच्यते। अतोनुरा
गांशस्यसमभिव्याहारस्यैवपरार्थानुरागेनिमित्तेवप्रतितिसिद्धेर्नप्रत्य
यस्यतत्रशक्तिःसतुस्वार्थमात्रमेवाभिधत्तेतदुक्तंशास्त्रे। प्रकृतिप्रत्य
यौभूतःप्रत्ययार्थसहेतियत्। भेदेनैवाभिधानेपिप्राधान्येनैतदुच्य
तेनान्वाययवशक्तिभ्यांशक्तिःकाचित्सदाश्रया। विद्यतेयतएकस्मा

द्वि।शिष्टार्थगतिर्भवेत्। निसंविशिष्टएवार्थेप्रत्ययो वर्त्तते। तत्पूर्वत
रानिज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणादिति। अत्रद्वितीयपक्षपक्ष एव पारमार्थि
कइत्येवंपरतयाशाष्टांतराधिकरणासिद्धांतभार्तिकंभट्टसोमेश्वरेण
व्याख्यातंयस्मात्प्रकृतिप्रत्ययोःस्वार्थाभिधाने स्मृतेराचारार्थ
निसंविवक्षितक्रमेणपूर्वप्रयुक्तंप्रकृत्यार्थव्याष्टतषुप्रकृतिपतृषुप्र
त्ययाःसंनिपातंतस्तत्कृतानुबंधमेवस्वार्थंवदंतितस्माद्न कदाचित

या स्वात्मार्थः शुद्धोलभ्यते यथात्वंप्रातिपदिकादुच्चरंतीद्वितीयाविभक्तिः
प्रातिपदिकार्थविशेषकइत्याहेतीति। सोयंसुबतिङंतपदयोरु
क्तःप्रकारःपाचकादिकृदंतेष्वुक्तःपाकंतुपथिरवाहकर्त्तारंप्रत्ययो
ऽकःपाकयुक्तःपुनःकर्त्तापेक्षोनाभिधीयतइति। अयमेवप्रकार
रोरेषातद्धितेत्वर्थीयादावपिचभवति। अतःपरःकृतेर्बलीयस्वा
विषिक्रमाद्विभावनाअवरुद्धानयागादिभाव्यमालंबितुंक्षमेसा

दि। स्वर्गकामाधिकरणादौ मिश्रादीनां परेश्रुतिव्यवहारो नानिताभि
धाननिबंधनः किंतु विशिष्टाभिधानमात्रनिबंधनः नच विशेषणाभिधा
नं विना कथं विशिष्टाभिधानमिति वाच्यं। विशिष्टग्रहणे नेष्टमुगृहीतवि
शेषणं अभिधानं नाभिधाने तु नके नाचिरिह्राश्रितेइति कर्त्रधिकरणवार्तिके
कर्त्रीयातदुपपत्तेः। ननु यज्ञेन पशुनेत्यादिपदं विशिष्टाभिधानमात्रे
श्रुतिस्ततः समाख्याया अपि तत्रैव श्रुतिलाभाभावात् किं युक्तमभ्युच्च

पाभिस्तेन तदाधिकरणे तस्याः श्रुतिलभ्यांशं पाकेतुपाचिरेवाहेतिह
रिकारिकेप्यन्यथा नाभिधानाश्रुतिभावात् किं युक्तमसमम
भ्युच्चयं युक्तिरेवेषा तत्रोक्तायाहितः परं तत्र युक्तिरूपकं अथापि समा
ख्यासंबंधमभिदध्यात्तथापि न सा तत्र प्रमाणमिति सैव श्रुतिलाभेरा
सहेतुर्मुख्यः किंच पारार्थ्यसूत्रे अभिहितं नश्रुत्यादयः परार्थ्यमभिदधा
तीति ब्रूमः। किंतर्हि विधिसहिताः पारार्थ्यं बोधयंतीत्यादिः तेनाविभ्रमा

वादपिनसमाख्यायाः श्रुतिलिङ्गमितिसमंजसंसर्वं। एवं प्रत्ययश्रुतिः
परश्रुतिःश्चानिरूपिता। अथकारकविभक्तिरूपाश्रुतिर्निरूप्यते। ननु सु
पूतिङ्प्रत्ययोः कारकविभक्तेश्चकोभेदोयेनसापृथङ्निरूप्यते। उच्य
तेसुबादिश्रुतिःस्वोक्तानामर्थानामन्योन्यंविनियोक्तीकारकविभ
क्तेस्तुप्रातिपादिकार्थक्रिययोरस्वार्थयोरपिविनियोक्तीतिभेदः। तत्र
कारकविभक्तिरनेकधा। तत्रकर्मणिद्वितीयायनुशिष्टाद्वीद्वितनवहुर्ती

सादिःकर्मणिद्वितीया। तृतीयाचहोश्छंदसीयनुशिष्टाग्रामाया
यातीयादिःकर्मणिचतुर्थ। तृतीया। गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौ
चेष्टायामनध्वनीयनुशिष्टामामायातीयादिःकर्मणिचतुर्थीकर्
तृकरणयोस्तृतीयेतुरितासेमेनयजेतेषाम्हणेननिकारणःषडं
गोवेदोध्येयोज्ञेयश्चेयादिःकरणेकर्तरियतृतीया। संज्ञोन्यतरस्यां
कर्मणियुरितापित्रापितरंवासंजानीतेइत्यादिःकर्मणितृतीया

। चतुर्थी संप्रदानइयुक्तो मैत्रावरुणायदंडं प्रयच्छतीत्यादिः संप्रदा
ने चतुर्थी। क्रियार्थेपपदस्य च कर्मणि स्थानिनइयुक्तो फलेभ्योया
तीत्यादिकर्मणि चतुर्थी। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिष्विति तत्र
तथैव सैव। अपादाने पंचमी तिविहिताग्नेस्तृणान्यपचिनोतीत्यादि
रपादाने पंचमी। करणे च स्तोकार्थ कृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य
तिविहिता स्तोकेनस्तोकाद्मुक्तः इत्यादि करणे पंचमी। दिवस्त

र्थस्य तिचोदिता शतस्य परीत्यतीत्यादिर्विभाषोसर्ग इति च चोदिता
तस्य प्रतिदिव्यतीत्यादिः प्रेष्यप्रयोर्हविषोदेवतासंप्रदाने इति च विहि
ताअग्नेयछागस्य हविषोवपायमेदसः प्रेष्यानुब्रूहीति तिनेत्या
दिः यज्ञेश्च करणे इति विहिताआज्यस्य यजतइत्यादिः करणे षष्ठी।
चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति चोदितपुरुषमृगश्चंद्रमसे गोधाकालक
कादार्यापाटलेचनस्यतीनामित्यादि। संप्रदाने षष्ठी कृत्योर्थप्रयोगे

कालेधिकरणेइतिचोदितापंचकृत्वोदिरन्होभुंक्तइत्यादिरधिकरणे
षष्ठी।कर्तृकर्मणोःकृतीतिचोदितःकृष्णस्यकृतिःजगतःकर्तेत्या
दिःकर्तरिकर्मणिचषष्ठीउभयप्राप्तौकर्मणीतिचोदितःचित्रमृगोमेन
गवांदोहइत्यादिःकर्मणिषष्ठीससम्पाधिकरणेचेत्युपरिष्टात्समेरर्थे पूर्व
माभ्यांयजेतेत्यादिरधिकरणेसप्तमी।इतिकारकविभक्तिरूपाश्रुति
निरूपिता।तदार्थ्येचतुर्थीयथासर्वेभ्योऽपोतिष्ठोमःसर्वेभ्योदेवे

LIBRARY

पूर्णमासाविसादिःशेषषष्ठीद्विविधागुणप्रधानेचातत्राद्यायथा
ऽपस्पेचनाद्युपांशुपौर्णमास्यांयजनिसादिःप्रधानेषष्ठी।यथातिस्र
एवसाकस्योपासदोहारशाद्वीनस्येसादिःभद्रसोमेचरमतेतन्याअपिवि
नियोत्पःश्रुतयःइतिकरणःइषेत्वेतिशाखांछिनत्तीत्यादिः।तथाध
तुसंबंधाविहितोणमुलजाग्निकर्मजुहोतीत्यादिः।तादृशएकत्रयो
पित्रापिद्वयीगतिःपूर्वस्योत्तरांगत्वमुत्तरस्यानापूर्वांगत्वं।तत्रायोदाहर

णं यथा मूलतः शारवां परिवासयोपवेषं कारीतिउपवेशा पाख्य मूलं
गं परिवासनं द्वितीयोदाहरणं यथा मूलवाजेन पेयेनेष्टा बृहस्पतिस
वेन यजेतेति। एवं तदादेशोल्पवपि। तस्या यारमाधार्येत्यादिकृत्सुच्
एवं द्विपत्तुर्भ्यः सुजिति सुब्रसयो पिद्रासि वा द्विषतेति त्रिर्वेदिं मोक्ष
तीत्या। एवल्लट् आम्नाये हमवमे का दशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासा
वारप्स्यमान इति क्रिया यामुपरे बुशिष्टेन लृद्यमुयेवारं मागस्यादिष्टेर्थं

तुमरं बुल्लौ क्रियायां या क्रियार्थायां भावयत्यनाद्यजणूकर्मणि चतिविहिता
स्तुमुनादयएवं संख्यास्यायाः क्रियाऽपा वृत्तिगणे कृत्सुजिति विहितः
पार्थसारथिमते तुइति करणादिसत्सुवाक्पीयोविनियोगोनश्रौतः।
तत्रेतिकारणस्यातावात्थाल्हानमप्रीतिचेद्दिस्याधिकरणे सिद्धांते श्रुति
सांनिरस्तं शास्त्रदीपिकायां। ल्का मयपेतुवाक्पीयमंगलमुक्तं चतुर्थ
तंत्ररत्नेतत्राफलंसफलवाजपेयसमाप्तिव्याहृतंवाक्य। ह्वाजपेयां

गमितितथाचतुर्थ एवं उपवेशाधिकरणउक्तं। नचपरिवास्येति क्त्वा
प्रत्ययादुपवेशनषकाणार्थंपरिवासनंवाक्यसंयोगाद्द्वितीयस्याद्वितीया
येत्यादि। यत्तु धातुसंबंधविहितश्चक्त्वाप्रत्ययोवाजपेयबृहस्प
तिसवयोरथसंबंधमाचष्टइतितत्परमर्थक्रियान्वयस्यवाक्यार्थत्वो
पपत्तौवाक्यत्वायोगात्। धातुसंबंधेप्रत्ययाइतितुसाधुसान्वाख्यान
मत्रार्थक्रियांतरसमभिव्याहारएवणमुलादेःसाधुतीयथाक्रियायो

गएवमादेरुपसर्गस्येति। अभिक्रामाधिकरणवार्तिकेपिअभिक्रम
णंप्रकृतक्रियामंत्रांगमेवचतिभाष्यकृन्मतेसंशयमुक्त्वासंयुक्तंश्र
वणातमाक्षिप्यतद्धेतुवक्तृताकर्मणोमूर्तत्वाद्वाक्येनेचसंबंधोपादानाद्
तिवाक्यीयमगत्वंमुक्तेनश्रोतंतत्रसासिद्धातेपिसर्वथातावदभिक्रम
मित्येतत्परंनक्रियांतरमंतरेणनिराकांक्षीभवतीत्येवोक्तंनक्रिया
संबंधं। अयीतीति। तथायावज्जीवाधिकरणवार्तिकेयावज्जीवप

दाख्यातश्रुतिवृत्तत्वसंभवः मतस्तभ्यतस्त्वत्रलक्षणावृत्तताभवेदिति प्रस
तियावदव्ययजीवधातुश्रुतिभ्यामेवानिमित्तत्वसिद्धांतुपपादितः न
तुणमुल्श्रुत्येति। सख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणेने कृत्वसुच्। द्वित्रि
चतुर्भ्यः सुच्। तुमुण्ण्वुलौ। क्रियायां क्रियार्थायामिति तत्र अपि शब्दस्मृतयो
धातुसंबंधे प्रत्ययाइति वैरेत्यव्याख्येयाः वेदिरसि बर्हिषेत्ति त्रिर्वेदिमो
क्षतीति मंत्रावृत्यानावृत्ति चिंतार्थे कारशाधिकरणे पि क्रियावृत्तेर्हि

सुच् विधिप्रयतत्तोइति ग्रंथो वाक्यीयक्रियान्वयाशय एव। यत्तु नन्वमे
अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदर्शपूर्णमासावारप्स्यमानइत्या
रंभणीयविधौ लट्प्रत्ययोपि श्रुत्यैवतादर्थ्यस्याभिधायक इति सि
द्धांते मिश्रौ सधारुकंतत्समनने च। अत एवाग्नावैष्णवमेकादश
कपालं निर्वपेदीप्सिष्यमाण इति लृट् श्रुत्यावेव पचमेमिश्रैर्वा
क्यीयो पि नियोगउक्तः निरपेक्षैव वाक्येनाकांक्षार्थो दृष्टिर्विधीय

यनदृति। तंत्ररत्नेपिपरेण। वेस्त्रादिस्याधिकरणेपचमेमुक्तं। आग्नावै
ष्णवीवाक्पेनदीक्षिष्यमाणपरसमभिव्याहारेणदीक्षार्थइति। सोमे
नयक्ष्यमाणे। अग्निमादधातेयत्रापिवाक्पीयमेवाधानोत्तरकालस्य
सोमांगत्वंलक्षयतिश्रुतिस्तादेवयरप्यंत्रतंत्ररत्नमक्ष्यमाणइतिचाक्रियार्था
यांक्रियायामुपपदेलट्प्रत्ययः सोमेनयष्टुमियर्थइतितदपिक्रियां
तरयोगएवलटः साधुत्वोक्तिद्वारावाक्पीयविनियोगोपपादनार्थ

मेवइतिसंक्षेपः एवंतुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिविहि
तयोस्तुमुन्ण्वुलोः यत्रप्रयोगः यष्टुंयातियाजकोयातीत्यादिः एवं
तदग्निमसूत्रेणभावचनाश्चेयतेनक्रियार्थायांक्रियायामुपपद
एवविहितानांघञादीनांयत्रप्रयोगः यगायायातिभूतये यातीत्या
दिः एवंतदुत्तरंसूत्रेणअण्कर्मणिचैतेनक्रियार्थायांक्रियायामुप
पदएवविहितस्याण्प्रत्ययस्ययत्रप्रयोगः गोदायीव्रजतीत्यादिस्त

त्रसर्वत्रवाक्यीय एवन्वयोनश्रौ इति श्रुतिनिरूपणं॥ ॥ लिंगादिभे
दास्तूपूर्वभेदनिरूपिताः॥ ॥इतिश्रीमत्सदाक्यप्रमाणपारावारपारीण
धुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टश्रीक
रकृतेमीमांसाचालप्रकाशेसकलविधिभेदनिरूपणं॥ ॥अथार्थवाद
भेदानिरूप्यंते॥ तत्रार्थवादस्त्रिविधः गुणवादः अनुवादः भूतार्थवाद
श्चातद्गुणविरोधेगुणवादस्यानुवादोवधारिते। भूतार्थवादस्तद्वा

नार्थवादास्त्रिधामतइति। विरोधः प्रमाणांतरेणा। अवधारितेत्रेप्र
माणांतरेणनिश्चितोतयोर्विरोधावधारितस्तयोर्हानाभावे। तत्रविरो
धेगुणवादः स्यादित्यस्योदाहरणंयथा॥ धूमएवाग्नेरिवादृश्योना
चिरिवारि॥ धूममात्रदर्शनस्यार्चिरदर्शनस्यथार्चिषोपिदर्शनंनवि
रुद्धवादराद्धयस्त्वेनदर्शनविशेषेसामान्यवाविनोदृश्योरोपचारि
कस्तात्। अनुवादोवधारितइसस्योदाहरणंतुनृसिंहाश्चमेरुत्वं अ

न्निर्हिमस्पर्शे पञ्जमितितस्त्वाध्यायानध्ययनवेधुर्यादेचिसादौ। अ
त्रवैदिकानांमंत्रसम्प्रसिद्धेस्तस्यापवर्दतीयकमंत्राधिकरणेमंत्रय
वस्थाप्रयोजकत्वोक्तेः तस्माद्वायुर्वैसिपिष्टदेवतेत्याद्येवअनुवादोव
वधारितइत्यवोदाहरणं॥ भूतार्थवादस्तद्वानाविषयौपनिषादाद
दाहारंति॥ देवता विग्रहभोजनंतृप्तिप्रसादफलदातृत्वप्रतिपादकन
र्थवादान् प्रजापतिरात्मनोवपामुदसिंचत्॥ आहुतिभिरिवहुतादो

दोवाल्लीणातितृप्तएवैनमिंद्रःप्रजयापशुभिस्तर्पयतीत्यादीनूतर
युक्तंनवमेविग्रहादिपंचकनिरासात्। तदेतन्नवमार्थप्रपंचेवक्ष्या
मः। तस्मादत्रविरोधाभावेपिगुणवादांगीकाराद्भूतार्थवादस्तद्वाना
विषयत्वंदुरवेनसंभिन्नंनचगस्तमनंतरं आशिलापोपलीतंयत्त
सुखंस्वःपदास्यमित्यवोदाहर्यं। इदंचनलक्षणंविशेषणचतुष्टया
व्यावर्त्याभावात् किंतु स्वरूपकथनमात्रंविशेषचतुष्टयेनापिहिंसा

सारिकसुखैलक्षण्यमस्यभुवनासुखतानांतरजातिःस्वर्गत्वमुपल
क्ष्यतेतद्दुःखमिश्रामिदंसुखतथाएवांसांसारिकंराऽपादिसुखं
घमाद्यवधिप्रमाणाभाक्तत्रुकलापहारादिशोकाग्रखंडदंतर्थधारा
दिप्रमाणतोवर्षादिपर्यंतमितस्तुनतथाएवामिदमभिलाषमात्रेणोप
नीतमुपास्थितंनस्वकुचंदनवनितादिविषयापेक्षमित्त।अतएव
स्तुविषयापक्षमेव।यद्दुःखमयत्नानेपक्षाभिलाषमात्रोपनीतविष

यमिति।अतएवाकृत्यधिकरणेअस्यर्थःसर्वशास्त्राणामितिप्रसाध्य
लक्षणंअपूर्वदेवतास्वर्गैःसममाहुर्गयारिष्टिर्तिर्यैयाकरण
मतनिरासवसेरतदुक्तंधर्मदृष्टातवेशम्योतस्यर्थकार्यसामर्थ्यमि
द्वारिविभिश्चुसुखंसंतिपदाभ्यामाद्यतृतीयाविशेषणार्थीवेव
स्वर्गस्यवजात्युपलक्षणार्थमुक्तो।तद्व्याख्यानेभट्टसोमेश्वरेणतु
तद्वार्तिकेकेवलमेवसुखमित्युक्तेदुःखाभिमिश्रमेवस्वर्गस्यसामान्ये

पलक्षणत्वेनोक्तं संततिस्तु चिरकालं तास्यं दुःखमिश्रत्वेनैवाक्षिप्यत
इति वरं ताऽऽलौकिकसुखविशेषप्रतिपक्षत्वेनदुपात्तमिति युक्तमिति। भू
तार्थवादस्तद्गुणानाविष्यत्रोपनिषदीप्युदाहरणं ज्ञाताऽपिहि विध्युपयो
गिस्वरूपणार्थत्वेनवादवद्भूषणादिविध्युपयोगात्मकस्वरूपनिरूपणा
र्थत्वेनवाभ्यारोपाएव। अतएवभावार्थपादे विद्वा। तिमर्थवादभरांस्त
द्वीदकेषुमांत्रारव्याशेषाम्हणशब्दइत्येतत्सूत्रंहृयव्याख्याने भाष्येप्र

डॉक्टर भाऊदाजी इत्यात्मसंस्कृत
DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

दर्शयेतदपिप्रायिकइत्युक्तं। तत्संज्ञानमनंतंब्रह्मयादरूपलक्षणार्थ
मित्युक्तं भट्टसोमेश्वरेण। एवंचएवंविद्वान्पौर्णमासीयजतेयएवंवि
द्वानमावास्यांयजतइतिविद्वद्वाक्यद्वयंदर्शपूर्णमासाभ्यामितिहि
वनोपपयर्थसमुदायद्वयसिध्यर्थंवैश्वदेवेनयजतइतिचमाचीनप्रणैव
वैश्वदेवेप्यनेतिदेशविधिस्यैकवाक्यनोपपयर्थसमुदायद्वयसिध्यर्थं
भूतार्थवादोदाहरणमेव। अतएवत्रिविभागएवेदइत्युक्तं विध्य

वारमंत्राणामुपयोगोधुनोच्यतइत्यारोभूतार्थवादस्तद्यानाविषयत्वोरा
हरणांतरंयथाप्यधास्तासमिधंधारयन्तुदृ वेदपरिहिरेवेभ्योधारयतीत्य
त्रउपधारणस्यापिहिशाष्टयोगेनविधियुक्तंपुरप्यर्थवादोष्टत्रिंशाद्विधः
आशीःसोकामयतमजाःसृजेयतिप्रलापःनचैतद्विद्मोब्राह्मणाःसो
वयमध्वाहणावेति।परिरेवेनंयेमामधुक्षंतेमाप्रमुंचंतेति।तथा
यावज्जीवाधिकरणधातिकेआहिताग्निर्वाएषमन्नाग्निहवंजुहोति

नरर्शपूर्णमासौयजतेयाआहुतिभाजोदेवतास्ताअनुध्यायिनीकरो
तीतिपरिरेधनस्वरूपोर्थवादइत्युक्तं।प्रेषःअमुतःसोममाहरेति।अन्ने
षणंइहवासइहसइति।प्रश्नःवेदकर्णवतांसूर्मिमिति।प्रतिवचनंविप्र
ति।अनुषंगःयद्वस्तेनकंदूयेतपावनंभावुकाःप्रजाःस्युर्यस्मंयेत
नगंभावुकाःकष्वविषाणयाकंदूयतइति।इहनगंभावुकाइत्यत्र
प्रजाःस्युरित्यनुषंगइतिकरणंबहुलोर्थवादःउस्रजानोस्रजामितिभी

निप्रि

मांसंने ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुरुत्सरउपमेनेतिअमवास्यायांचपौर्णमास्यो
चोत्सृउपमियाहुरेतेहियज्ञंवहतइतितेज्ञानोत्सृउपमेमेनेतिदियाहुर्येअ
वावारंयज्ञंभेजतिइतीति।इत्याहोपनिषद्वोर्थवादःदेवस्यत्वासवितुः
प्रसवइति।स्यमादस्तेप्रसूतेइतिविधेर्वाक्यशेषःआश्विनोर्हिबाहुभ्या
मिशाइआश्विनोर्हिदेवानामध्वर्यूआस्तांपूष्णोहस्ताभ्यामिसाहय
ऐइति।आख्यायिरूपोर्थवादःपुरुषंवैदेवाःपशुमालभंतंतस्मादा

लंभ्यान्मेधेउदक्रामत्सोश्वंप्राविशतस्मादश्वोमेध्योभवत्यथैनमुक्तं
तंमथमयार्जतसकिंपुरुषोभवतेश्वमालभंतेसोश्वादा उदक्रा
मत्सागांप्राविशदियादिहितुवन्निगदोर्थवादःशूर्पेणजुहावीसस्य
विधेर्वाक्यशेषःवनेद्यन्नाक्रियताइति।निर्वचनरूपोर्थवादःतदेनम
श्विनोतदूधोदाधीयामितिनिपदार्थवादः।नब्रह्मसामानिगायतीति
निषेधस्यार्थवादउपपातावाएतस्याग्नेपइति।प्रशंसार्थमविशि

वादोवायुर्वैक्षेपिष्ठारेवतेति। यद्यपि निरर्थवाद्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वप्यर्थ
वादेषु प्रशंसार्थत्वमविशिष्टं तथापि इह वायुप्रशंसाद्वारा विधेयवाय
व्यपशुयागप्रशंसाइतरत्र तु न तथा तिभेदसंज्ञा अर्थवादः हातव्यं गाहि
पत्येन होमिति विधिकल्पकोऽर्थवादः यजमानसंमितौ दुंदुभीभक्षीति
परकृतिरर्थवादः इति हस्माड्वद्वकुर्वाहिमपिनेयमद्यं पचतीव
स्मारराण्यमेवाश्वीयादिह्यस्य विधेर्वाक्यशेषः। पुराकल्पोऽर्थवादः उल

केहस्मा पूर्वेसमाजग्मुस्तानसुरारक्षांसि निर्जघ्नुरिति तस्माद्दृष्टपतेर
वाग्निषु निर्मथ्यानि वपरेन्निति विधेर्वाक्यशेषः अनयोश्च मेदो भाति
ककृतैव मुक्तः एकपुरुषकर्तृकमुपाख्यानं परकृतिः बहुकर्तृकं
पुराकल्पइति। बहुकर्तृकपदं द्विकर्तृकस्यापि संग्रहार्थं अनेककर्तृक
मिति व्याख्यातं भट्टसोमेश्वरेण। अर्थवादाधिकरणे। द्विकर्तृकोदाहरणं
तु वायुर्वा अग्नीषोमौ वा अस्यैवन्नावुपांशुपोर्णमास्यायजाव्नेति। य

व्यवधारणकल्पनार्थवादः वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षती
त्यस्य विधेर्वाक्यशेषआपो वै शांताः शांताभिरेवास्य शुचं शमयतीति य
दाहुश्चैकं चाक्रियते इति यावतो श्चाज्यातिगृह्णीयादित्यनयोर्व्यवधा
रणकल्पनाविधेरुपसंहारगतयोस्तत्क्रमगतस्य विषयदानं विषयार्थ
वादवशेन वेदानविषयत्वेन कल्पते एवमुपक्रमस्थवेतसावकाभि
षविधिवशेनोपसंहारस्यार्थवादगतं शुष्कशाकलं नापि किंतु वेतसाव

कविषयमिति कल्पते इति। तदेवं विंशतिमर्थवादभेदानभावार्थपादेत
नेयेर्थ ओदनेषु मंत्राख्यायां शेषे ब्राह्मणशब्दइत्येतत्सूत्रद्वयव्याख्यानावसरे भाष्य
एवमदर्शयत्तदपि प्रायिकमित्युक्तं तत्सत्यं ज्ञानं मनंतं ब्रह्मेत्यादेस्तत्प्र
तिपादनार्थमिति भट्टसोमेश्वरेण व्याख्यातं। अतो न्येसभवंतो येकाचित्ते
चिन्निरूपिताः आद्यवार्तिककारो यस्तान्भेदानभिरभेदो वधाद्विपू
र्वं हनुवाक्यगतोर्थवादुक्तः कश्चित्तु हेतुविरर्थवादः आतिथ्यायामि

डांतातिध्यासंतिष्ठेतइतिवचनात्तनूयाजाभावेप्यष्टानुपभृतिगृह्णा
तिप्रतीविहितस्योपभृत्यष्टागृहीतस्यचोदकप्राप्तस्यानिवृत्यर्थंच
तुर्गृहीतान्याज्यानिभवंतिनह्यत्रानुयाजान्यक्षत्रभवतीतिचतुर्गृही
तेविधीयमानेनुयाजाभावस्यहेतुत्वाभिधानायत्रयत्रानुयाजाभाव
स्तत्रतत्राष्टगृहीताभावइतिज्ञायते प्रकृतौचाष्टग्रहणस्यचतुर्ग्रह
णलक्षणार्थत्वपोतनात्प्रयाजार्थंजुहूंसमानयनेनियमयमगतौर्थ

मेवसमानेतथ्यमितिज्ञापयतोइदंचहेत्वाधिकरणवातिकेनुदाहरणो
क्तेनचपरमार्थहितवइतिप्रयुदाहरणंचतुर्थेवक्ष्यमाणंस्थापितंभट्टसोमे
श्वरेणव्याख्यातंतथापूर्वंचायुर्वेक्षेपिष्टरेवतेतिविधेयप्रशंसार्थःयथा
प्रजापतिरात्मनोवपामुदक्खिदत्तामग्नौप्रागृह्णात्ततोजस्तुपराःसंभवंम
वतेनायजतततोवैसप्रजाःपशूनसृजतयःप्रजाकामःपशुकामःस्यात्स
एवंप्राजापत्यंमजंनूपरमालभेतेतीतथाविधेयतादृशषण्यतिरिक्त

डाक्टर भाऊदाजीदृस्यारव्यस्मारकम्
DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

प्रशंसाद्वारापि विधेयप्रशंसार्थः कश्चिदर्थवादः यथा दशमेऽग्निधार्या
स्थेयं वक्तानाग्निधार्या एव इति यदग्निधारयते तद्दुग्धायास्येपश्चान्निरध्याय
न्नाग्निधारयेन्नातद्दुग्धायास्येपश्चान्निरध्यात्तत्रसूक्ष्मं अग्निधार्या एव नन्य
नाग्नि घृतं हविरस्तीयुदाहृतं। तत्रार्थवादाधिकरणे वार्तिककारेणाग्नि
धारयेन्नतद्दुग्धायास्येपश्चान्निरध्यादिति स्तुतमप्य नाग्निधारणं नाश्र
यिष्यते इति। तथा विधेयव्यतिरिक्तं निराद्वारापि विधेयं प्रशंसार्थः क

श्चिदर्थवादः सोपि द्विविधः। विध्यंतरविहितस्य प्रकृतिविधेयव्यतिरिक्तस्य
निराद्वारा विध्यंतरविहितस्य प्रकृतविधेयव्यतिरिक्तस्य वा निराद्वारेति।
तत्राद्यो यथा नवनेयदृचा स्तुवते वदसुरा अन्वयन्नूयसा स्तुवते
दासुरान्वयन्यथा एवं विद्वान्साम्ना स्तुवीते युदाहृतं तत्रार्थवादाधि
करणे वार्तिककृतोक्तं तत्रांतरे सामाभिधानात्प्रशंसार्थमृचां निर्दे
शं गम्यत इति। ४। द्वितीयो यथा भ्रातृव्यं नृतं वदति पुरोहितयाज्ञ

तिये अग्निहोत्रं दिवा कीर्त्यमदिवा कीर्त्यं तः सूर्येऽपो तिर्न तदाऽपोति
रापांतस्मादुदिते होतव्यमिति एवं यथातिथये प्रदुतायान्नमाहरेयु
स्तादृक् तस्यापउदिते जुहुतितस्मादनुदिते होतव्यमिति। अत्र पूर्वो
तरविधिविहितानुदित होमनिदाद्वारा उदित होमस्तुतिः। उत्तरत्र पू
र्वविधिविहितोदित होमानिंदाद्वारानुदित होमस्तुतिरिति। तदिदंशा
स्त्रांतराधिकरणेऽहरणद्वयमुदाहृतं भाष्ये ५। तथा हेतुविधिवत्क

श्चिफलविधिरर्थवादः यथा प्राणा तिष्ठंति हवा य एतां रात्रीरुपयतीति
॥६॥ तथा कश्चिन्निषेधफलार्थवादः यथा तस्माद्ब्राह्मणः। यो ना पगुरेत
तिनिषेधेयो ब्राह्मणाय पगुरेत्तं दिलयति वर्षशतयतानारूपं फलवाक्येऽ
पात्। तथा कश्चिद्हेतुविधिसरूपवत्कविधिसरूपोर्थवादः यथा यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवति नासपापं श्लोकं शृणोतीति। एषु त्रिष्वाद्यौ चतु
र्थे निरूपितौ। मध्यमस्तु तृतीयो ज्ञेयो सर्वपरीक्षारति शेषाधिकरणे नि

निरूपितः॥७॥ तथा कश्चिद्देवतार्थवादः यथा वाजसनेयिमंत्रे यज्ञिकेनेन्द्रादेवापूतमानोजनयेसम्निमिति पूर्णाहुतेर्वाक्यशेषाभिदेवताप्रपाकमाहातथा कश्चिद्देवतावाविधिसरूपोर्थवादः यथा विष्णुरुपांशुयष्ट्योजामित्वायप्रजापतिरुपांशुयष्ट्योमित्वायअग्नीषोमावुपांशुयष्ट्याजामित्वायेति॥ स्वांशेदेनोपांशुयाजकमेजाम्नातेर्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्ययुगलैः माताविष्णवादिदेवताउपांशु

च

याजस्तुत्यर्थं कीर्यत इत्युक्तमुपांशुयाजाधिकरणे। तथा कश्चिद्व्यक्तिविधिरर्थवादः यथा वासुपरिधत्ताइति विधौ एतद्वै सर्वदेवत्यं वा विष्णुक्षोममिति क्षोमशब्दस्य यौगिकत्वात् पार्थ विधिको कृष्ण्या विधिः इत्यसंविदग्धेषु वाक्यशेषादिष्वाधिकरणांते भाष्यकारेण उदाहृतौ। तथा कश्चिद्व्यक्तिविधितद्विपोर्थवादो यथा महावृतेप्रेखमारुह्य होता शंसत्वरू तीति विधौ यदा वै प्रजामाज्ञाविशंतिप्रेखां रुत्वर्यारोहंतीति प्रेखंशब्दस्य

योगिकद्रव्यविधिसरूपोयमर्थवादस्तैरेतदपिवाकरणाग्रहणे
प्रयुक्तानिप्रतीयेरन्निसस्यसदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनपरेवर्णकांत
रेवार्तिककृतोदाहृतंएतानिवेदशयज्ञायुधानीतिचाचुर्थेहिएत
द्वष्टस्यसर्वनाम्नोद्रव्यवचनत्वाद्यागेस्मपादिद्रव्यविधिमाशंकितं
निरस्यार्थवादमात्रमित्युक्तंतथाकाश्चिज्जातिविधिरर्थवादःयथा
ग्नेयेयदष्टाकपालइतिविधितःसंस्कृतंमक्षाइत्यस्मिन्नर्थेतद्धितो

प्रतेर्भक्षद्रव्येप्राप्तेमंडकादिप्रसक्तौतेपुराडाशंकूर्मभूतामसर्पत
मपश्यन्निति वाक्यशेषःपुरोडाशत्वजातिमात्रप्रापकः।इदमपिसं
रिग्धेषुवाक्यशेषादितिन्यायदेवासिद्धंतथाकाश्चिज्जातिविधिसरूपोर्थ
वादःयथातावच्छ्रुतामग्नीषोमावाउपस्थेवनाचुपांशुपौर्णमास्यांपञ्च
क्रितिएतद्धिअप्राप्तपौर्णमासीकालविधिपरत्वान्नाउपांशुजातिविधिः
किंतुसर्वस्मेवाएतद्याज्ञायस्यतेयत्क्रतायामाउपमितिप्राप्तार्थ

पशुयाजद्रव्यपरिच्छेदकाऽपसजातेरनुवादइत्युक्तं। दशमेऽपोपां
ये। तथाकाश्चिद्रोणविधिरर्थवादः धासष्ठीरूपस्या। तीतिवार्तिककृन्म
तेभाष्यकृद्द्रव्योपधानं मन्त्रविधिर्मन्त्रानुवादश्च किंतुऽउपधानं मा
त्रविनापिदोषोक्तेमंत्रमात्रेविधावपिदोषोक्तेर्विशिष्टविधौ मुख्यानां
सृष्टिलिंगकानामेवमंत्राणांविधिप्रसक्तेर्यस्सप्तदशोष्टकाऽउदधाती
ति वाक्यशेषोद्रोण्यासप्तदशासंख्याविधिः। तदेतस्याधिकरणेभ

द्रसोमेश्वरेणोक्तं। तथाकाश्चिदुपाविधिसरूपोर्थवादः यथाबद्दष्टाकपा
लोभवतिगायत्रीवेनंत्रमुपर्यसेनपुनातीत्यष्टसंख्याविधिसरूपस्या
स्तदिदमुक्तंवैश्वानराधिकरणे। तथाकाश्चिक्रियाविधिरर्थवादः य
थामृताग्निहोत्रेऽस्त। समिधंधारयन्ब्रुवेदितिविधेर्वाक्यशेषऽ
परिहिदेवेभ्योधारयतीति। तत्रतृतीयेऽउक्तंदेवेभ्याइत्युक्तेः देवाग्निहोत्रे
जीवदग्निहोत्रेऽउपरिधारणंस्यात्कथंचिदप्याचाराद्विनाऽअप्राप्तेहिशि

भाल०
३०६

ष्टपरित्यागेन विधिः कल्प्यत इति। तथा कश्चित् क्रियाविधिसरूपोऽर्थवा
दः यथा यो विदग्धसनैश्चरो यो श्रुतः सरौद्रो यः श्रुतः ससरस्वतस्तस्मा
द्विदहताश्रपायितव्यः सरेवतस्यायेति दर्शपूर्णमासप्रकरणाधी
तं वाक्यमोदुंबराधिकरणे च सभवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्य
हितं प्रतीति सूत्रे भाष्यकृतोदाहृत्य विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्ध
तानीयेत तथा सति प्रकरणं बाध्येतेति क्रियाविधिर्निरस्त इति क्रिया

डॉक्टर भाऊदाजी दाऊ स्मारक
DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

विधिसरूपोऽयमर्थवादः। तथा कश्चिन्निमित्तविधिरर्थवादः यथा अग्नेश्चू
यते यो वै संवत्सरमुख्यमभृतवाग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते ता
दृगेव तदा तिमार्ष्टि तूष्णीं वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति। अत्र
चतुर्थे वैश्वानरश्चनियः स्याद्दिवाधिकरणे संवत्सराभरणमर्थवाद
मात्रमिति निरस्तेति पूर्वपक्षे पिता कर्तृसमानाधिकरणे। यच्छब्दो निमि
त्तनियतेति पूर्वतां संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयतीति नैमित्तिकत्वं वै

श्वानरयागइतिसिद्धांतितं।तथाकश्चिन्निमित्तविधिसस्पोर्थवादः
यथाऽपोतिष्ठोमेश्रुतंयांचाऽध्वर्युश्चयजमानश्चदेवतामंतरितस्त
स्माआवृश्चयतेयत्राजापत्यंदधिग्रहगृह्णातिशामयसेवेमामि
ति।तत्रचतुर्थेऽपिग्रहोनेमित्तिकःश्रुतिसंयोगादिसंविकरणेरेव
तांतरयोनिमित्तंपूर्वपक्षेछष्टरितिपूर्वपक्षितेसिद्धांतितंअकर्तृस
मानाधिकरणस्यचछष्टस्यानिमित्तत्वप्रतिपादकत्वाभावादर्थवाद

मात्रमंतरयश्रवणमितिनियोदपिपक्षइति।तथाकश्चित्कर्तृविधि
र्थवादःयथाषष्ठेचतुर्होतृसंज्ञकैर्मंत्रैःपुरुषार्थतयाविहिताजपा
होमाश्चतुर्होतारंप्रयुंजीतचतुर्होत्राप्रजाकामोजुहुयादित्यत्रपूर्व
पक्षितंहोमाऽऽहवनीयेहोमःकार्यएषावानाहिताग्नेरित्यर्थवाद
मात्रंजपस्तुत्यर्थंइष्टिशेषेनजपोवेःयोषानाहिताग्नेःक्रियाजपा
सा सिकासेष्टिरिति।सिद्धांतस्तुवचनार्थत्वेष्टिशेषत्वलक्षणापरिहारा

यषष्टिश्रुत्या नाहिताग्न्यधिकारा होमास्तत्कर्तृका इति। तथा काश्चित्कर्तृविधिसरूपः। यथा षष्टे इति हस्म। हवद्रुकुर्वाष्टिर्माषानेवमद्यं पंचते तिवृष्टिगोत्रैरेवरब्ध माषपाकः कर्त्तव्यो नान्यैरिति पूर्वपक्षयित्वा निरस्तं तदिदं माष्ये माषपाकविधिकल्पनां कृत्वा चिंतितं। तथा काश्चित्फलविधिकल्पनां कृत्वा रार्थवादः यथा लावश्रूतामग्नीषोमावाऽपस्ये चत्वावुपांशुपौर्णमास्यां यजेति। तदेतद्दशमेऽपोपांशेऽक्तं। तथा काश्चित्फलविधिसरूपोर्थवादः। यथा अपहतपाप्मानो वा कृतवा इति यदा कचन कदाचनोपनमेदथादधीतेथ यजेतेत्यस्य शातपथविधेः शेषस्तेन वसंतव्यतिरिक्तं क्रतुविधिऽपोतिष्टोमयदा कचनेति विधिलक्षणवत्तद्विधिसिद्धेः। इदं च पचमेस्वकालेस्यादविप्रतिषेधादिस्वाधिकरणे तंत्रत्वे यदा कचनेत्यादेः शातपथाद्यस्य स्वाग्नेः। तिष्टोमेक्रतुंतरविशेषोक्तेस्तेद्देषस्य यत्फलविधिसरूपस्यार्थादुक्तं तथा काश्चिद्देशवि म

धिरर्थवादः यथा तांडके सरस्वत्याविनशेनेदीक्षंते अध्वर्युः शम्पा
रास्पेति सायात्रानिपतति तद्वार्गपत्यः ततः षट्त्रिंशतं प्रक्रमान्प्रक्रम
तितदाहवनीयः प्रतीपयंति पुर्वेणपक्षसायंतिदृषद्वत्याअप्पोनप्री य
यंचरुंनिरूप्यायातियंतीति विधायधाक्यशेषः चतुश्चत्वारिंशदाश्वी
न्पनिसरस्वत्याविनशनात्प्लक्षः प्रास्रवणइतिसतावेतंदेशायानेविद्दत
धाति। अतएवंतद्दन्द्योपसंहृतं। यदाप्लक्षंप्रास्रवणमागच्छंयथो ५

स्यानंप्लक्षंप्रास्रवणमागम्याग्नयेक। मायेष्टिंनिर्वपंतेवस्यामश्वांचपु
रुषांचधेनुंकेदत्वाकारेपंचनमतियमुनामवभृथमभ्यवयंतीति। यति
केतु। चतुस्त्रिंशदाश्विनानीति श्रुयंतरंव्याकरणाधिकरणुक्तंदेश
विधिसपोरूर्थवादोयथा षट्त्रिंशत्प्रक्रमाप्राचीत्रिंशद्घनेनचतु
र्विंशतिः पुरस्तादितिसौमिकमहावेदिमानविधेर्वाक्यशेषः इयति
शस्यासहेस्यांकस्तुमिति। तदेतत्येचिकीर्षयाचसंयोगादिसाधिकर

यमुनायादेशाविरोध

णेभट्टसोमश्वरेणोक्तं। तथाकाश्चिन्निषेधविध्यर्थवादोयथापेतरेयि
ब्राह्मणेहरिश्चंद्रोपाख्याने हिरण्यकशिपावासीनआचष्टइतिहो
तृकतृकस्यकस्यर्थस्यपुत्रकामाहाप्याख्यापयेरन्निति चपुरुषार्थ
स्यशौपापाख्यानविधेर्वाक्यशेषनियोक्तारंनविविशादुर्विशासिता
रंनविविदुरितिशामित्रकर्त्रलाभोक्त्यामद्यमपरंशतंदत्ताहमेनंनियो
क्ष्यामीतिमद्यमपरंशतंदत्ताहमेनंविशासिष्यामीतिचलोभात्सवृयु

क्तयाचशामित्रेशेषावगतेर्निदियानान्निषेधःकल्पते। यद्यपिचात्रनाहि
स्यादितिसामान्यनिषेधत्रस्त्रिजांस्वाधिकारिकःपराधिकारिकेणसामा
ख्यानिकेनकर्तृमात्रतयात्रस्त्रिजःस्पृशतोप्यबाधितःप्रवृत्तोस्ति। अ
तएवतृतीयेशामित्राचशष्टभेदादिस्वाधिकरणेवार्तिककृतोक्तं अ
तएवाविडिपंनिदृतीतितथापिविशेषनिषेधोदोषविशेषार्थत्वेनार्थत्वेना
र्थवानेवेतितथाकाश्चिन्निषेधविधिसरूपोर्थवादोयथाअथोस्वल्पा

हुरनाहुतिर्वैजातिलश्मगवेधुकाश्चेति। दशमेह्यानाहुतिरिति निंदया
निषेधकल्पनां पूर्वपक्षयित्वा नाहि निंदानिर्यं निंदितुं प्रवर्त्तते अपितु वि
धेयं स्तोतुमिति शास्त्रांतराधिकरणे प्रसंग। दृष्टे न न्यायेन यस्य स्पसा
निहोत्रं जुहोतीति पयो विधिशेषत्वान्न निषेधकल्पनेति सिद्धांतितो संह
रिष्यार्थे पारनानिर्णायकोऽर्थवादो यथा सारस्वतो भवत इति विधौ एहि
रैवं मिथुनं यस्य सरस्वती सरस्वांश्चेति। अत्र सरस्वान् देवता यस्यासौ

सारस्वतः अपरोपि तथा ततः सारस्वतश्च सारस्वतौ उत्तरस्यान्देवता
यस्येयेकस्तद्धितः अपरस्तु सरस्वती देवता यस्येति तद्धितस्तयोरेकशे
षइति संहिष्ये स्त्रीपुंसदेवत्य एवायं न पुरुषदेवत्य इति निर्णयो स्मार्थवा
दद्भवति। तदेतत्पंचमे मुख्यक्रमेण चांगानामिति अधिकरणे शास्त्रदीपिका
यामुक्तं। तथा कश्चित्संहिष्यार्थशक्तिमाह कोऽर्थवादो यथा यवमतीभि
रद्भिरोदुंबरीं प्रोक्षतीति विधेर्वाक्यशेषः यद्वा अन्या औषधयो म्ला

यंते अथैते मोदमाना एवो तिष्ठंतीति। तदुक्तं शास्त्रस्थ्या वातनिमित्तत्वा
दिस्याधिकरणे। तथा कश्चिदुपमानार्थवादः यथा यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते
एमयं दिषंतं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यामभिचरति श्येनेनेति। तदुक्तं तस्य पेर
देशं चेत्याधिकरणे नामधेयपादे॥ ॥ इति श्रीमत्सदाचार्यप्रमाणपारा
वारपारीणधुरीमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मज भट्ट
श्रीकरकृतमीमांसाबालप्रकाशेसकलार्थवादभेदनिरूपणं॥ ॥

अथ मंत्रभेदानिरूप्यंते। मंत्रोपि वाचस्त्रिविधः ऋग्यजुःसामेति। एषां ल
क्षणानि क्रमेण सूत्रैरवोचन्नि। तेषां मृग्यात्रार्थवशेन पाठव्यवस्थाप्रति
पुरुषामाम्या। शेषे यजुःशब्द इति। निगदस्तु यजुर्भेदा एवेत्युक्तं भाषार्थपा
रेयजुःपिवाक्तद्रूपत्वादिति। तेचाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः परसंबोधनरूपाः
अतः परं तत्रोदकेषु मंत्रा। स्येसत्रसूत्रे शेषेत्रा म्हणशब्द इत्यत्रचसूत्रेत्रा
ष्मएव प्रदर्शिता अष्टाविंशतिमंत्रभेदा उच्यंते। तत्रोत्तरेषां बहूनामर्थप्र

प्रयुक्तत्वात्सामस्वसंभवः त्रैस्वर्यचानुस्वर्ययोरपि वर्णधर्मो हि तारिस्व
लेन सामस्वसंभवः अनुषंगस्यापि अपूर्णेषु स्वल्वनुषंग इति भाष्यार
र्थप्रयुक्तं यासामस्वसंभवः अनुषंगस्यापि अपूर्णेषु तः सर्वेपि वश्यमाण
भेदात्रयप्यजुर्मंत्रगतत्वेन द्विगुणा ज्ञेयाः। अत एव भाष्यकरणे क्वचिद्द
मंत्राः क्वचिद्यजुर्मंत्रा उदाहृताः तत्र भाष्योक्तास्वावाद्द्वाविंशतिभे
दाणेवा विधायकोत्रऽङ्गमंत्रपूर्णीयादिन्नाधमानायतव्यानि ति। नाध

DR. BHAU DAJI
डॉक्टर भाऊदाजी इयाख्यस्मारकम्
MEMORIAL

याज्यायांतव्यान्मोऽप्यान्यरार्थोनि ति सोमेश्वरः तथा कश्चिद्विधायकोय
जुर्मंत्रः यथा वसंतायकपिंजलानालभत इति। एवं विधायकस्य मंत्रस्य
त्रऽचयजुश्चेति द्विविधमुदाहरणं वस्तो भाष्यकृतोपि सर्वत्र वद्द्वैविध्य
मभिमतं तेन यत्र त्रऽङ्गत्रऽउदाहृतस्तत्र यजुषोप्युपलक्षतं निदर्शनेक
श्चिद्रस्तो मंत्रः यथा मधोसीति। तथा त्रऽयोतो मंत्रः यथा इषेत्वेति। तथा क
श्चिदा.सी मंत्रः यथा आ। युर्ऽआसी ति। तथा कश्चित्तिरूपो मंत्रः यथा अ

ग्निर्मूर्धेति। तथाऽक्षीतेऽइंद्रापिगले। क्वचित्संख्या मंत्रः यथाएकोममम
एकाचमस्येति। तथा कश्चित्स्वरूपितमंत्रः यथाऽक्षीतेऽइंद्रापिगलेऽइंद्रो
रिवेति। इति कल्पः। तथा कश्चित्परिदेवनमंत्रः यथा ये ऽपिकेंचालि
पेन्नमानयति कश्चवासमस्यश्चकः सुभ्रिकां कां पीलवासिनीमिति गे
सुकल्पाणरूपां पत्रपीलदशावसिनीं माकश्चिन्ननयति कुसितोश्वः स्वप
तीति सौर्यायाः परिदेवमंत तथा कश्चिद्वौषमंत्रः यथा नीन्व्हेरति तथा

क। श्चिदन्वेषणमंत्रः यथा क्वासिकतमोसि कस्यासि कोना मासि यस्य तेना
मामन्महि यंत्वासोमनातीतृपामइति। तथा कश्चित्स्वप्नमंत्रः यथा पृछा
मिलापरमंतं पृथिव्याइति। तत्रैव यजमानस्य प्रयुक्तरामिदं तथा क। श्चि
दनुषंगमंत्रः स तु द्विविधः पुरस्तादनुषंगः परस्तादनुषंगश्चेति तत्रा
द्यो यथा यातेऽअग्नेयाशयातनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठा यनंचोऽअपावधीं त्वेषं
वचोऽआपावधीं त्वेषंवचोऽअपावधीं स्वाहा यातेऽअग्नेरआशया यातेऽअ

ग्नेहराशयेति। पूर्वाह्णापराह्णयोरभ्यस्यमानमाग्नेयसौम्यवैष्णवय
गत्रयमेकोपसत्तथाविधातिस्त्रुपसदस्त्रिरिनंज्योतिष्टोमेततत्राद्याया
अग्निमनीकामित्यस्योः क्रमेणाहस्त्रयेगभूतमिदंमंत्रत्रयं। एतदर्थेत्रि
म्हणे। अशानपिपासेहत्याउग्रवचनं एनश्चवैरहत्यंचत्वेषंचचइति। ए
नःउपपापावैरहत्यंमहापापंपरस्तादनुषगोयथाचित्यातिस्त्वापुनातु
वाक्पातिस्त्वापुनातुदेवस्त्वासविता पुनातुछिद्रेणपवित्रेणवसोः सूर्यस्य

रश्मिभिरितिऋग्मंत्रेप्यनुषंगउक्तोमंत्रविनियोगे अग्नयस्मानइंद्रऋष्टि
रस्मेइत्यृचिउपरितन्यामृचिसंतूनइंद्रतंरायिराइतिश्रूयेततरेवास्याश
च्यनुषंगेणद्रष्टव्यामिति। अयंचऋग्मंत्रयप्यन्वयासुरस्तादनुषंगयो
रप्युदाहरणं। तथाकश्चित्प्रयोगस्तोमंत्रसंदेधात्रेस्वर्यवांश्चातुःस्वर्य
कश्चातत्राद्यऋङ्मंत्रोयथाअग्नेमृलमहांअसियद्वीमारेवयुंजन्
इयेथवर्हिरासदमिति। चातुःस्वर्यगानङ्मंत्रोयथाअग्निमीळेपुरोहि

तामिसादिःलेतामिसेतयोःप्रचयलात्।त्रैस्वर्यवान्यजुर्मंत्रोयथाइ
षेत्वोर्जेत्वेसादिःधातुःस्वर्यवान्यजुर्मंत्रोयथादेवोवःसविताप्रापयतु
श्रेष्ठतमायकर्मणइतिआयकारस्यप्रचयलात्।तथाकश्चित्सामर्थ्यवा
न्मंत्रःयथादेवस्यत्वेतिनिर्वापप्रकाशनसमर्थोमंत्रःतथाकश्चिदसिमंथो
मंत्रःयथाइश्वासिमंथश्वासीति।तथाकश्चित्सामर्थ्योमंत्रःयथातत्वाय
मिमहणावदमानाइति।तथाकश्चिदितिकरणबहुलोमंत्रःयथाइ

पाइतिमेमनइति।तथाकश्चिदिद्याहोपानिषद्वःयथाभागमक्षीसाहेति।त
थाकश्चिदाख्यायिकारूपोमंत्रःयथानुमोऽभुऽपमाश्विनोरमेघंरयिंक
श्चिन्ममृवांआवाहाःतमुहथुनोभिरामन्वतीभिरंतारिक्षमुद्भिरपोदकाभि
रिति।तदर्थःहआश्विनोतुग्रोनामकश्चिद्राजाभुऽपुत्रामस्यपुत्रंउरमे
घेसमुद्रेअवाहाःवाहयामास।तिके।भवंतीतिप्रथमपुरुषार्थमध्यमः
प्रसिध्यर्थेहिकारःनकारइवार्थे।यथाकश्चिन्ममृवान्मुमूर्षुःरयिंद्र

व्यंसमुद्रेवाड्यती तिदृष्टांततभुडपुभासन्वती भिर्दृष्टाभिरंतरिक्षमुद्गि
काशगामिनीभिरपोदकाभि निर्जलाभिर्नौर्युवामूहथुरुत्तारयामसा
थुरिति।तथाकश्चिद्धेतुविधिर्मंत्रः यथाइदेवोवामुशंतिहोती अत्रहिइद्र
वायूइमेसुताउपप्रयोभिरागतमिति पूर्वार्द्धे हइद्रवायुइमेसोमाअभि
षुतास्तानसुंप्रयोभिरब्भेर्यजमानायदेयैःसहयुवामुपागतमियुक्तेअस्मा
दिहेवासामाथोयुवामुशंतीछंतीतिहतुअत्रवाचेतनानांसामानाभि

ज्ञायोगाद्देवतायाश्चविषहारिनिगसेबागमनायोगादिच्छयातदुद्देशेन
विधिर्लक्ष्यतेअगमनेनचतत्कार्यभूतंभक्षणंतेनाप्यदर्शनहेतुत्वसादृश्यात्
पारप्राप्तंभस्मसात्कारणंदाहरूपंलक्ष्यते।ततश्चयद्यदेतोद्देशेनविहितंत
दुस्मीकार्यमिदृष्टांतवचनकल्पनयाहेतुविधिर्नयत्रानुयाजान्पक्षभा
वतीतिपरमार्थहेतुवदितिभाष्यतात्पर्यमुन्नीयते।तथाकश्चिन्निवर्तनार्थो
मंत्रःयथाप्रेषितावरुणेनताःशीभसमवलात।एतराप्रोदिंद्रोवोयतीर

स्तस्मादापोऽनुस्थानेति। अत्रहि हे आपो यस्मात्तायूयं वरुणेन प्रेषिताः
सत्यशीभंस्यछंदसमघस्तातवस्तानमकुर्वतत्रयतीः। कुर्वतीर्वोयुष्मा
निद्रअमोनस्मादनुअनंतरआपःस्यनभवतसनसनथानाश्रितिलेश
ष्मध्यमपुरुषबहुवचनस्यथनादेशः तेनापशब्दनिर्वचनमिदं। तथा
काश्चिन्निंदामंत्रःयथामोघमन्नंविंदतेअप्रचेताःसत्यंब्रवीमिवधइत्स
तस्यानार्यमाणंपुष्यतिनासेखायंकेवलाघोभवतिकेवलादीति।

अत्रहियःकेवलएकाकीअतिनलर्यमशोपलक्षितेरर्यमणंसखायंम
नुष्यगणंपोषयतिसमंदप्रज्ञोनिष्फलमन्नंलभतेत्रयुतचोराद्यपहृपहे
नुसहुधकार्येवभवतिकेवलपापश्चसभवतिसत्यमतहुधीमीविकृप
णानिंदा। तथाकाश्चित्सशयार्थोमंत्रःयथातिरश्चीनोविततोरश्मिरेष
मधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति चतिसूत्र। भ्यांविहितात्प्रत्यअत्रेये
षांकानयोमनीषोतिपूर्वस्यामृचिनिर्दिष्टानांकवीनांराश्मिस्तिरश्चीनो

वितत:किमथआसीदुतोपरीति।स्विच्छ्रारयाः।स्विद्यासीदिति उपरी।स्विद्यासी
दिति चाविचार्यमाणार्थयोर्वाभ्ययोष्टेःक्रमणोदात्तायाअनुदात्तायाश्च वि
चार्यमाणानामुपरिस्विद्यासीदिति चेतिसूत्राभ्यां विहितात्प्लुताच्चसंशये
गम्यते।तथाकश्चित्परकृतिरूपोमंत्रःयथाचित्रइद्राजाराजकइदन्य
केयंकेसरस्वतीमनुपर्जन्यत्ततनद्विद्यस्यासहस्रमयुतादद्रिति।अत्रहि
हेराजकाराजानाचित्रोनामराजाइतिनिश्चयेसएवसरस्वतीमनुत

हेशेयेकेन्यकेयास्मिन्कस्मिंश्चिदन्यास्मिन्हेशेगवांसहस्रमयुतानिदद्र
तिप्र दिद्रावेवंवृष्टयाततनन्तन्यन्पर्जन्यइवहिःप्रसिद्धौ।एवमेकःकृत्कोपा
स्यानरूपापरकृतिरेषा।तथाकश्चित्पुराकल्परूपोमंत्रःयथायज्ञेनय
ज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्।तेहनाकंमहिमानःसचंत
यत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाइति।अत्रहियज्ञेनऽयोतिरादेनाविष्णुर्वेयज्ञ
इतिश्रुतेर्यज्ञंविष्णुदेवाअयजंतत्तानिधर्माणिपुण्यानिस्युर्धर्मास

यांपुण्यश्रेयसीइत्यमरः। प्रथमान्यासन्। इतिप्रसिद्धौ तैरेवामहि
मा महत्वंवतः नाकंस्वर्गंसंचतअगमन्। यत्रानेकेपूर्वेपुराणाःसाध्या
नामदेवाःसंवीतिबहुकर्तृकोपाख्यानरूपापुराकल्पः। एतद्वापिसमर्थ
द्वादशभेदेषु यत्रऋगुदाहृतात्रयजुरप्युदाहार्यंयत्रयजुरुदाहृतं
तत्रऋगप्युदाहार्येतिद्वादशद्वैगुण्येचतुर्विंशतिभेदा भवंतीतिभाष्यो
क्ताअष्टाविंशतिमंत्रभेदाः। अत्रापिभाष्यभाषणेप्रापिकमिदंलक्ष्मि

DR. BALAJI RAO MEMORIAL
जयपुर भाऊराजीदेवाराव स्मारक

सुक्तं। अतोन्यमंत्रभेदायेकाचिदेकाचिन्निरूपिताःभाष्यवार्तिककारयो
स्तान्सार्वानाभिरभेदेहितथाहि। पूर्वंहेतुविधिमंत्रःउक्तःकश्चिदुहेतुविधि
सरूपःमंत्रःयथाद्वादशारंनहितज्जरायेतितथाहेतुविधिमंत्रवत्कश्चि
त्फलविधिमंत्रःसत्रिविधिऋषिगामिफलविधिरुभयागामिफलविधिश्चे
ति। तत्राद्यो यथाममाग्नेवर्चोविहवेषस्तुवयंलेभानास्तन्वंपुषममृंयमन
मंतांप्रदिशश्चतस्रस्त्वायाध्यक्षेणपृतनाजयेयमिति। तदिदंत्रऋक्फलंकर

णेऽर्थवत्त्वादिसाधिकरणे तृतीयेऽुक्तं ॥ ऋत्विग्गामिफलविधिमंत्रो यथाऽ
ग्नाविष्णुमावामवक्रमिषेति जिहार्थीमामांसतासामिद्याहवनीयवायव्य
देशस्थस्याध्वर्योः स्त्रोवा पार्थनेत्रस्सदेशोभिक्रमणस्य करणमंत्रः तत्र
लितमंसंतापनरूपं फलमध्वयुगामी युक्तं तृतीये कर्मार्थेतु फलं तेषास्व
मिनप्रार्थैर्यवत्वादिसाधिकरणे त्रऋत्विक्फलं करणे ऽर्थवत्वादिसाधिक
रणापवादार्थे। उभयागामिफलविधिमंत्रो यथाऽउपरवयोर्हस्तोप्रवेश्य।

ध्वर्युः प्रसाहेति रितरयोस्तयोः प्रवेशिहस्तं यजमानंऽआह किमाचेतियज
मानंऽआह भद्रमिति। तन्नौसहेसध्वर्युः प्रसाहेति प्रतिवचनं करणसेनविनि
युक्तेमंत्रे व्यपदेशाच्चेति पूर्वाधिकरणपरेपवादार्थाधिकरणे तृतीये वस्पते
उभयागामिफलविमांत्रोयमिति। तथा कश्चित्फलविधिसरूपोमंत्रः यथा
आयुर्दाऽअग्नेस्यायुर्मेदेहीति दर्शपूर्णमासांतेऽआहवनीयोपस्थानार्थः तृ
तीयोहेमंत्राश्चाकर्मकरणास्तद्दिसाधिकरणे स्वेलिंगकविनियोगेनवक

रणतयाविनियोगाभावान्नाफलविधिः किंतु प्रधानफलमेवायजमान
प्रोत्साहनायप्रकाशयतीत्युक्तं। तथाकाश्चिद्देवताविधिमंत्रः सहिविधगु
णभूतदेवताविधिः प्रधानभूतदेवताविधिश्चेति। तत्राद्यो यथासमिधः स
मिधोग्नआउपस्पर्यंतिति समिदादिप्रयाजयाज्यामंत्रः प्रयाजेषु हिमांत्रव
र्णिकोदेवताविधिर्नचमेप्रयाजेपितिष्ठेदित्याधिकरणेद्वितीयायादेवताविधि
सामर्थ्यान्निरास्यतत्प्रख्यान्यायेनासमिदादिपदानां मंत्रसाधनार्थमु

क्तः प्रधानभूतदेवताविधिमंत्रयोयथाउत्तमप्रयाजामंत्रआउपभागादि
षुयस्समान। नामसमादिदेवतानां प्रकाशकः स्वाहाग्निस्वाहासोमसमिदा
दिः दशमेहिप्रयाजेचतन्मयसादित्यधिकरणेस्वाहाकारयजतीतिस्वाहा
कारशब्दस्यद्वितीयांतत्वेनदेवताविध्यसामर्थ्यान्मांत्रवर्णिकदेवता
स्मरणार्थोसिः प्रयाजः स्वाहाशब्दस्तुस्वाहाग्निसमिदादिमंत्रसंबंधेननाम
धेयमितिसंस्कारकर्मत्वासिध्यर्थमुक्तं। तथाकाश्चिद्देवताविधिसरूपोम

त्रः यथापत्नीवतं गृह्णातीति पत्नीवतमहाभ्यासे होत्रो मंत्रः। ऐ। अग्नि
ग्नेसरथयाश्वर्वाडनारथं वा विभावोऽयश्वाः पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रीश्चरेव
त्वनुष्ठयमाणहमारस्येति। अत्र द्वितीये त्रिंशच्च परार्थद्वारिया धिक
रणे अग्नाइ पत्नीवान्सुजूर्देवेन सयष्टासोमं पिबस्वाहेत्या ध्वर्यवमंत्राश्चो
दनायामश्रुतस्याप्यग्नेरिवमहोत्रमंत्रात्रयस्त्रिंशतामपि देवताद्वंकल्प्य
मिति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धांतितं इहापि तदुद्देशनासागे मारयितृहानुप

पत्तेरग्नेरेव देवतासंहतेत्वाग्निस्तेन कामं माद्यतुनतु देवता इति नदेवत
विधिरितितथा कश्चिद्द्रव्यविधिर्मंत्रः सद्विविधः गुणभूतद्रव्यविधिः प्रधान
भूतद्रव्यविधिश्चेति। तत्राद्यो यथा त्रैयुहोतुश्चमसः प्रवाहणः प्रोक्षतु
णां प्रयाजमानस्येति यजमानशब्दस्य योगिशाद्दशेद्रव्यविधिः प्रधानभू
तद्रव्यविधिमंत्रो यथा भृसोमेश्वरमनेनुवषट्कारहोमस्य प्रतिपाति
त्वात्सोमस्याग्नेविडीस्यनुवषट्करोतीति विधियुक्तो मंत्रः संस्कार्यसोम

द्रव्यविधिः तथा काश्चिद्द्रव्यविधिसरूपो मंत्रः यथा यूपं परिव्ययतीति
विहितत्रिवृत्करणकवासोरूपद्रव्यविधिसरूपो मंत्रः। क्रियमाणानु
वाक्यं वासुवासाः परिधीत आगाहिति। तथा काश्चिदुत्पत्तिविधि
मंत्रः यथा छागस्य वपाया मेदसो अनुब्रूहि तिस्रेत्यनुषष्टांसेऽनुकं। तथा क
श्चिदुत्पत्तिविधिसरूपो मंत्रः यथा बर्हिर्देवसदनं दामीति मंत्रो दामीयु
क्तेलवनेन बर्हिः प्रापकबर्हिर्लुनातीति विधिनैव बर्हिः सुपर्णेरिति मंत्रो

बर्हिषि हविर्धानसारयतीति हविरासानां गत्वेन विहितेषु पुरोडाशे
षु बर्हिषि हारीयगुणं प्रकाशयन्नन्यथानुपपत्तिं विधत्ते। अत एव
नवमे जातिनैमित्तिकं यथास्थानमित्याधिकरणे मौद्गं चरुनिर्वपेद्भि
यैश्रीकामइति कर्मणि पौंडरीकाणि षड्डीषिभवतीति। विहितेषु पुरोडाशे
षु प्रकृतेहारीयगुणप्रकाशके पूर्वे किं मंत्रो निर्दिष्टो हस्तिपदस्थानेर
नं पदमूहितव्यमित्युक्तं अस्मादेवाभियुक्ततरभाष्यकारादिलेखा

दृष्टैरिकामरकोशोनादृसःपुंडरीकंसितांसमोजमितितथाकश्चिद्गुणवि
धिसरूपोमंत्रःयथाषड्रशातिरस्पबंकयइति।आहिच्छागंपंक्रीरंगष
ट्रिंशातिसंख्यासमानसिद्धुप्रकाश्यतेनतुविधीयतेपार्श्वयोरिवद्य
तीतिविधिर्नैवमासेःतथाकश्चिक्रियाविधिर्मंत्रःयथाअश्विनोस्नाप
हुभ्यांसध्यासंनृचक्षसंतांसोमदेवसुचैआचरयेषंमामेवाद्भिमि क्ष्अव
तिगाइति।एतेहिग्रहणाचेक्षणसम्यग्ज्ञरणप्रकाशकाःप्रकरणेनविन

युक्तामहणादीनामनुष्ठानयोग्यानांस्वांगसिध्येविधिंकल्पयती
तितृतीयेलिंगसमाख्याभ्यांभक्षार्थतानुवादकस्येसाधिकरणेउक्तं।त
थाकश्चिक्रियाविधिसरूपोमंत्रःयथानतानशंतिनदंभातितस्करोप
साभामित्रोव्यथिराद्धर्षतिदेवांश्चयाभिर्यजतेददातिचज्योगिना
भिसचतेगोपतिःसहेति।द्वितीयेहिविधिमंत्रयोरेकार्थमेकशेषादि
साधिकरणेयजतेददातिख्यातविशेषादस्यापिमंत्रस्यपशुनायजे

तद्धिरण्यमात्रे यायदर्शतीयद्यागांतरदानांतरविधिर्तं पूर्वपक्षं कृत्वा
यच्छ्रद्धाकपबंधात् कृत्स्नयोरेवयागदानयोरनुवादइति सिद्धांतितं।
तथाकाश्चिन्निषेधविधिमंत्रः यथाअश्रीरातनूर्भवतीतिशेषोक्तेनिषेधः
कल्प्यते। तथाकाश्चिन्निषेधाविधिसरूपोमंत्रः यथावनिष्टुमस्यामाराव
ष्टोरूकंमन्यमानाइति। नवमेहिवनिष्टुसंनिधाद्रूकेणवपाभिधान
मित्याधिकरणेवनिष्टोर्लवनप्रतिषिध्यतइति पूर्वपक्षः कृतः सिद्धां

तेवपनातावद्वनिष्टोर्लवितव्यस्यसतोलवनंशाम्यप्रतिषेद्धुमितिनिरस्तं
।तथाकाश्चिन्निमित्तविधिसरूपोमंत्रः यथावाजसनेयिनामतेयस्यु
र्मायुमकृतोरोचापद्भिराहृतोआग्निर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुचत्वंह
सइतिसंज्ञायांनहोममंत्रः सहोमपश्चोमार्यायुकरणादौ निमित्तेएव
भवतीतिनैमित्तिकएवेतिवाजसनेयिनांमतंमीमांसकानामनुमते
नियएवमायुकरणाद्यभावेपिकार्यः इतिषष्ठेतथाभैक्षप्रेषाख्यान

संज्ञपान होमदेषमिसाधिकरणेएवंजातीयकेपुनिसत्ताकेश्येनमि
मांसकमत्रेनिमित्तविधिसरूपेचेदमुदाहरणंनि।मित्तविधिमंत्रोद्य
हरणंनास्त्येवेति।तथाकश्चिसादृश्यविधिसरूपोमंत्रःयथाश्येनम
स्यवसःकृणुतादिति।नचमेहिश्येनशलाकरूपेयधिकरणेपसस
कर्त्तनादिनाश्येनसादृश्यंकर्त्तव्यमिश्येननमंत्रेणान्यथानुपपत्ति
कल्पितोविधिविधितइतिपूर्वपक्षंकृत्वायदृष्टार्थतायसंगात्कर्त्त

अन्नदाभाऊराजीइयारयास्मारक
MEMORIAL

शाति

नचवससोवैकल्पाद्विविर्विनाशापत्तेःसाकल्यमेवात्रप्रकाश्यंदृश्य
दृष्टार्थत्वादितिसिद्धांतितांतएतेपितत्रतत्रविशिष्टामंत्रभेदाउक्ताद्वावि
शतिसंख्याःभूयोपिऋग्यजुषभेदेनद्विगुणाःसंतश्चतुश्चत्वारिश
त्पूर्वेकाश्चाष्टाविंशतुर्दशभेदाःगायत्रीउष्णिक्अनुष्टुप्बृहती
पंक्तिःत्रिष्टुप्जगती।अतिजगतीशक्वरी।अतिशक्वरीअष्टि।अत्य
ष्टिःधृतिःअतिधृतिरिति।तत्रगायत्रीचतुर्विंशसहस्रातलउत्तरोत्तरंच

तुरक्षरचतुरक्षरवृध्यानुष्टुभां गाथाः तेनोष्णिहि २८ अनुष्टुभि ३२ बृह
त्यां ३६ पंक्तौ ४० त्रिष्टुभि ४४ जगत्यां ४८ अतिजगत्यां ५२ शक्वर्यां ५६ अ
तिशक्वर्यां ६० अष्टयां ६४ धृत्यां ७२ अतिधृत्यां ७६ तत्रापि सर्वानुक्रमणी
न कृतागायत्र्यादीनां भाषानां सप्तानां जगत्यां तानां भेदानां मध्यांतरभेदा
नामध्यांतरभेदा अपि प्रत्येकमुक्ताः तद्यथा। गायत्र्याः भेदाः गायत्री
पर्पंक्ति २ उष्णिगाभा ३ पादनिचृत् ४ अतिनिचृत् ५ यवमध्या ६

वर्धमाना ७ प्रतिष्ठा ८ हसीयसी ९ इति। उष्णिगाभा भेदाः उष्णिक्
पुरउष्णिक् २ ककुप् ३ ककुब्भ्रंकुप् ४ शिरा ५ भुरिक् ६ पिपीलिकमध्या
६ अनुष्टुबाभा ७ उष्णिगेव ८ इति। अनुष्टुभः सप्तभेदाः। अनुष्टुप् १ भुरि
पर्पंक्तिः २ कृतिः ३ पिपीलिकमध्या ४ काविराट् ५ नरूपी ६ विराट् ७
इति। बृहत्याः नवभेदाः। बृहती १ पुरस्ताद्बृहती २ भ्रंकुसारिणी ३ उपरि
ष्टाद्बृहती ४ निचृद्बृहती ५ उर्ध्वबृहती ६ विपरीता ७ पुरस्तात्पंक्तिः ८ वि

पिपीलिकमध्या ७ विषमपदा ८ बृहत्येव ९ । इति परष्टौ भेदाः पंक्तिः १ वि
राट् २ सतो बृहती । ३ । विपरीता ४ प्रस्तारपंक्तिः ५ विष्टारपंक्तिः ६ आस्ता
रपंक्तिः ७ संस्तारपंक्तिः ८ रिति । त्रिष्टुभो दशभेदाः । त्रिष्टुप् १ अभिसा
रिणी २ विराट् स्थाना ३ विराट् रूपा ४ पुरस्ताज्ज्योतिः मध्ये ज्योतिः ५
उपरिष्टाज्ज्योतिः ७ महाबृहती ८ यवमध्या ९ पंक्त्युत्तरेति १० जगत्यास्त्रयो
भेदा पादाविशेषप्रयुक्ताः त्र्यनुः पंचाशत्येपिपीलिकाभेदाः सिद्धः

एतपि सर्वे प्रत्येकं चतुर्विधाः एके नाक्षरेण न्यूनानि चतुष्पाद्यत्र्याद्याः
तावन्ते चाधिकाभुरिगायत्र्याद्याः द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूना विराट् गा
यत्र्याद्याः द्वाभ्यामाधिकाः स्वराट् गायत्र्याद्याइति । तदेवमेते त्र्यनु
र्विधे भेदैः प्रत्येकं मिश्राः पूर्वेत्रयनुः पंचाशद्भेदाः षोडशोत्तरद्वि
शतसंपन्नाः अतिजगत्यादिभिरुत्तरैस्सप्तभिर्भेदैः सहितास्त्र्यो विं
शत्याधिकं द्विशतं सिद्धइति ॥ ॥ कात्यायनानुक्रमण्यगाय

देस्तुलक्षणं। ज्ञेयंतद्वांतिसर्वाणि ह्येदाहरणानितु॥ ॥एवंऋग्मं
त्राणांपूर्वैस्तैः पंचाशद्भिर्भेदैः सहद्विशतंत्रिसप्ततिश्च भेदाउक्ताः
यजुर्मंत्राणांतुपंचाशद्भेदापूर्वउक्ता पुनरस्तेषामप्यत्रवक्ष्येचःप्रयुक्त
तियस्मंतियस्मंति। याजुषानुक्रमण्यास्तुऋक्कानुसारिणःप्रामा
ण्यमेवनांगीकुर्वंतियेपिप्रामाण्यमन्यंतेतेवयाज्ञिकादयस्तेपि
यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषांछंदोनाविद्यतइतियाजुषानुक्र

मणीयथमेवंव्याचक्षतेषडाधिकशताक्षरपर्यंतछंदासिसंत्येव
तदधिकाक्षराणांतुयजुषांतुछंदोनास्तीति। यजुषांछंदःसद्भावप्र
माणंतुपिंगलसूत्रमेवतत्रहिअथलौकिकमिदंतःप्राक्छंदःगाय
त्रीत्रैष्टुभं। आसुरीपंचदशाप्राजापत्याष्टौ। यजुषांषट्। सामांद्वि
ऋचंत्रिःद्वौद्वौसामोपर्धतात्रीस्त्रीन्यां। चतुरश्चतुरःप्राजापत्या
याः। एकैकंशेषे। जघ्यादासुरीतान्युगनुष्टुबृहतीपंक्तित्रिष्टु

जगतः तिस्रस्त्रिस्रः सनामा एकैकं शेषे। जत्रा म्हाः प्राग्याजुषामा
र्षं इति पादद्वयाधिकरणात्त्रयोदशाभिः सूत्रैः पादद्वयानि एकैक
क्षरवृद्धया सप्तगायत्र्यादीनि जगत्यंतानि छंदांसि दैवीआसुरीप्राजापत्या
जुषीसामोपपदात्रगुपपदाब्राह्मीआर्षीचेति पंचैकमष्टौ भेदभिन्ना
न्युक्तानि। तद्यथा जत्रगायत्रीतान्युष्णिगिति सूत्राभ्यां सप्तनां छंद
सामुद्देशदैव्यक्रमिया दिषट्सूत्रैर्दैवीनां षण्णां गायत्रीतानां षट्ल

✓ लक्षणान्युक्तानि त्रस्ताम्नाहिरिति सूत्रेण सामगायत्र्यापूर्वसूत्रोक्त
हिरिति हेगुणोक्ताद्दशाक्षरीतोक्ता। एवं त्रिरिषट्कत्रिलोक्यात्रगया
त्रामष्टादशाक्षरता। एवं दैव्यादीनां षण्णां गायत्रीणां लक्षणान्युक्ता
नि तत उष्णिगादिषु उगयंता सुक्रियदक्षरवृद्धिरित्यपेक्षायां हौ साम्नां
वर्धेतेति सूत्रेण त्रयेण क्रमात्सामगायत्रीताप्राजापत्या गायत्रीतश्च सो
मोष्णिगादिषु त्रगुगयंतेषु प्राजापत्यो ष्णिगादिचाद्वित्रिचतुरक्षरवृ

देवा	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१५	१६	१७	१८	१९	१०	८
प्रजाप	८	१२	१५	२०	२४	२६	२८
याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
साम्ना	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
प्रार्चा	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
ब्राह्मी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

ष्टिरुक्त। ततएकैकंशेषइसनेनरेभ्यागायत्री
तोयाजुष्यागायत्रीयाजुष्यागायत्रीतश्चेरेभ्यमु
ष्णिगादौउत्तरोत्तरमेकैकक्षवृद्धिरुक्तः। ततोज
ग्ती। सुरीयेनसुर्यागायत्रीतआसुरीपूष्णिगा
रिपुउत्तरोत्तरमेकैकाक्षरहानिरुक्त।। ततस्ति
गायत्रीउष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुप्जगती

स्त्रोयुजुर्गायत्रीसामगायत्रीत्रगायत्रीयनंतराःपूर्वोक्तातिस्त्रोमिल
तयाचंसाक्षराणितावंतिग्राह्यपोगायत्र्यद्याः।इत्युक्तं।तनयुजुए
चंयुजुरुष्णिहःसप्तसामोष्णिहश्चयुर्दशत्रयुष्णिहएकविंशतिरिसे
वेमिलिताद्विचत्वारिंशदक्षराणितावतीत्रीष्णिगित्यादियोऽयं
जगतीपर्यंतं।ततःप्राग्यजुषामितिसूत्रेणायाजुष्यागायत्र्येःप्रा
क्यास्तिस्त्रस्तिस्त्रस्तिस्त्रःसानाम्नेरेवीगायत्रीआसुरीगायत्रीप्राजा

पक्षागायत्रीसाद्यास्तामिलितांयथस्यक्षराणितानंत्याद्योगायत्र्याद्या
इत्युक्तं। तेनंदैव्यागायत्र्याएकमासुपागायत्र्याःपंचदश प्राजापत्यागाय
त्र्याअष्टाविंशेयंमिलितायतुर्विंशतिरक्षराणितावतीआर्षीगा
यत्री। एवंदैव्याउष्णिहोद्वेअसुर्याउष्णिहश्चतुर्दश प्राजापत्याया
उष्णिहोद्वादशेयंमिलिताष्टविंशतिरक्षराणितावतीआर्षीउष्णि
गियादिजगतीपर्यंतंयोडपंएवषोडशाभिःसूत्रैःपिगलेनगायत्र्या

दीनिजगत्यावानिसप्तछंदांसिप्रत्येकदैव्यासुर्याद्यष्टतद्भिन्नान्यु
क्तानि। तेनैतेषट्पंचाशद्वृत्तानिचसूत्राणियजुर्विषयाण्येव।
अन्यथोक्तदीनांलक्षविषयत्वाच्चतुःपादादिगायत्र्यादिचतुर्दशछं
दसामेषानुक्रमएवोक्तोनाप्रयोगस्यास्माभिःपूर्वमुक्तत्वादेतेषांसू
त्राणानिविषयतेयस्यात्वाएषमन्यापिवस्मंत्रविषयंचतुर्दशछंदो
भिन्नानिअथलौकिकमिसतःप्रागेवपंचदशछंदांसिचतुरुत्तराणा

क्षरोत्कृतिश्चतुरक्षरचतुरक्षरहान्याष्टाचत्वारिंशदक्षरजगतीपर्यंतं पिंगलेनचतुःशतमुत्कृतिः चतुरश्चतुरस्रजेदुत्कृतेरित्यादिसूत्रसप्तकेनोक्तानि। तानि च यजुर्मंत्रविषयाएव। अन्यथा ऋङ्मंत्रेषु क्रमप्राप्तिर्यातानां चतुर्दशानामेव छंदसामुक्तत्वात्। किंतु अधिकाराच्च पूर्वमुक्तत्वेन लोकविषयं भाषासूत्रासप्तकोक्तानां पंचदशानां जगत्यादिनामुक्तत्वात्पर्यंतानां निर्विषयतैव स्यादिति

डॉ० भाऊदाजी लाड़ स्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

अथ एवं हलायुधेनाधलोकिकमिति सूत्रे व्याख्यातं पूर्वेषां छंसां वैदिकत्वमिति। एवं च षोडशसूत्रैः पूर्वमुक्तानि पंचदशेत्यवमिलितैकसप्ततिछंदांसि यजुषामुक्तानि। एतान्यपि प्रत्येकं त्रिरूपत्वे चतुर्विधानि। एकेनाक्षरेण न्यूनविवृतं तावतैवाधिकं भुरिक्। द्वाभ्यां न्यूनं विराट्। द्वाभ्यामधिकं स्वराडिति। तदेवमेतेश्चतुर्भिर्भेदैः प्रत्येकं भिन्नानि पूर्वोक्तान्येव

सप्तविभेदाश्चतुरशीत्याधिकं द्विशतं भवंतीति। तेन षडधिकशत
क्षरपर्यंतं यजुषामपि छंदांसि संति तदधिकाक्षरणां तु द्वौ वा यक्षद्
नस्पतिमित्यादीनां यजुषामनियताक्षरत्वाच्छंदोन्तरं नास्तीति सिद्धं। एवमृ
ङ्मंत्राणां यजुर्मंत्राणां च तुल्यभेदा उक्ताः सामामंत्रणां तु गातिमात्ररूपत्वे
नथद्यप्याक्षरसंख्याविशेषस्वरूपछंदः प्रयुक्तभेदानसंभवं तथा
पि स्वरूपत एव भेदाः संति। तेच साम भेदाद्यो। नियंथे उत्पन्नासानिवत्र

ज्ञेयानि यास्यप्रकाशे सकलमंत्रभेदनिरूपणं। मंत्राणां पदार्थत्वेन प्रामा
ण्यं वाक्यार्थे पदार्थानां प्रामाण्याभ्युपगमादिति पार्थसारथिमिश्राः
तस्यार्थः तर्कपादे उक्ततो याव वचनाः स्युरिति सूत्रे आचार्यैः अत्राभिधि
यते यद्यपि स्लिष्टं लोकतरं नन्नः पदार्थानां तु मूलत्वमिष्टं तद्भावात
इति वाक्यार्थप्रतीतौ पदार्थानां करणत्वमुक्तं। दर्शपूर्णमासादियोगवि
धिषु श्रुतिलिंगादिषु नियोज्यामंत्राः पदार्थत्वेन प्रविष्टवाक्येषु वाक्य

तयेति मत्रविशिष्टदर्शपूर्णमासादिप्रयोगविषेमहावाक्यस्पदर्शपू
र्णमासादिप्रयोगविषेमहावाक्यर्थेपदार्थभूतामंत्राःप्रमाणभावंल
भंतइति। गुरुचरणास्तुएवंसतिब्रीह्यादिवसदार्थेविधेयेषांप्रा
माण्यमियाहुःभट्टसोमेश्वरस्तुअनधिगतार्थगंतृत्वस्यान्नाशाद्विधे
येतिदृष्टविलासस्मृतिवद्य। थार्थलक्षणमेवेषांप्रामाण्यमियाहुःभट्ट
सोमेश्वरस्तुअनधिगतार्थगंतृत्वमप्याहुःप्रयादिस्मृतिलिंगंमंत्राणा

वश्यवेत्रयत्। रैनलाकल्पनयंचमांत्रंतस्माद्याजिश्चयःमत्रपणिश्चय
द्वोतुःपूर्वमानंवरिष्यते। मेदेहियुसयादिलान्मंत्राणायाजमानता। क
रणानांत्वार्विजत्वेपंगसाध्यफलस्यत्। स्वामिगतंक्रियार्थस्यकर्तृगतं
चवक्ष्यते। मंत्रक्रमानुरोधाच्चब्राह्मणंक्रमबाधनं। यागास्यानिश्चयोऽ
यश्चपशावृहश्चमंत्रगः। तदर्थपरतयास्पारत्वेनैवान्यथाभावेतु। सर्वसा
धारणत्वेनविचारस्यप्रयोजनं। कर्मकत्वेनुसंधयोमत्रार्थोर्थपरत्वत

इष्यादिषु चोच्चर्यद्विनद्धीयादिपूर्त्तये। असाविद्यादिशब्दस्यस्वनिय
ष्ठादिनामचासिद्धान्ते मन्त्रलोपश्चप्रकाशपाभावइष्टेयथाम्नातप्रयोग
स्तुकेवलोथविवक्षणे। यदिह्यर्थपरत्वेपिनैवाकस्यासयोजनातोधर्म
प्रमाणत्वं मंत्राणां नैवसिध्यति। लक्षणादिस्वरूपस्यप्रकाशपत्वेहिधर्मिणा
समीहितागताभवाद्वाकथं चिप्रातीयते। अपूर्वसाधनत्वेनयद्यप्ये
तत्प्राकाशपते। विधिप्राप्तानुवादत्वान्नतथापिप्रमाणता। अपूर्वसाध

नत्वातुलक्षणादौसमीहितोआत्मानोगत्वबोधेन मंत्रः प्रामाण्य मश्नुते।
अश्रुतद्रव्ययागादिकल्पनाच्चप्रमाणते ति। तत्रापिगुरूचरणोक्तेऽय
र्थाध्यलक्षपेप्रामाण्ये सोमेश्वरोक्तेसर्वमात्रसाधारणेमत्रार्थानुसं
धानविषयेप्रामाण्येजपमत्रेषव्याप्तिरूपोदोषोरूपेन। अविवक्षितार्थ
कमुच्चारणमात्रमेवहिजपः तस्तेद्वदृशो। यत्र सतमप्यर्थमाविवक्षि
त्वोच्चारणमात्रमदृष्टार्थंक्रियतेयथावेष्ठा। विमृचमन्त्र्येतिसजपइ

ति। तत्र संतमपि सा पि शब्दः क्वचिदर्थाभावे। पि प्रतीयते। ततश्च। सतः गु
णौ याथार्थ्यं कुतो वा नुसाधनं इति केचित्। तन्न। उपमत्राणामपि सर्वा
ऋचः सार्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वास्तोमे पारिप्लवं शंसतीति गुण
गुणिसंबंधः कीर्तनात्। सर्वे शास्त्रे विनियोगाद्गुणगुणिसंबंधरूपे र्थे ति
तात्पर्यमस्त्येव। तेन तेषामत्रानुसंबंधः। नापि पर्येप्रामाण्यं संभवत्येव।
यथार्थं तु तत्राप्यप्राप्तमेव ननु तत्रापि लक्षणया याथार्थ्यं वाच्यमे

वं उपचार एवार्थवादाधिकरणे धूम एवाग्नेरिवादृष्टादृष्टादिविष
यथार्थेषु गुणवादस्तिसुपक्रम्य दुक्तं नैव यारदूरभूयस्त्वादिसूत्रै
रुपचारादयथार्थ्यमुक्तमिति चेत्। न। तत्रापि हरणेषु संभवमा
त्रेण तदुक्तं नत्वयं नियमः। असतापि गुणेनासतापि गुणिनः स्तुतिर्वि
धुध्योस्तिसंभावात्। न। तेषु हरणेषु संभवमात्रेण तदुक्तं नत्वयं
नियमः असतापि गुणेनासतापि गुणिनः स्तुतिर्बुध्युसत्तिसंभ

वात्। अथ एवार्थवादाधिकरणे एव प्रजापतिरात्मनो वपामुत्खिदेत्
सत्रमहाभूतविषयत्वेन भाष्यितं व्याख्यमेव तु स्तुतिसमर्पीयत इ
ति दूषयित्वार्थवादादिमूलिनं सृष्टिप्रलयप्रतीतिमात्रेण सतेपि प्राजा
पतेरसतोपि गुणेन स्तुतिरंगीकृता तस्मात्सोत्रमन्त्रेषु यथार्थाभ्या
सो मन्त्रार्थेनुसंधानविषयत्वे प्रामाण्यं संभवतीति तदेवयुक्तं मिति सि
द्धांतस्तेवमपि सामसंत्राणां कथं शेषविधया प्रामाण्यमिति चेत्। उच्य

ते। तेषामशेषतया शेषत्वमुपाहृत्य शेषप्रमाजनकत्वं सामग्रंतत्वेन
शेषप्रमाणांतरभावात्। सा चेयमप्यन्वयेषु प्रजापतेर्हृदयादिषु वि
धानं संभवति अतस्तान्यपि यामीति तिर्हृदयं पदार्थविधया प्रामा
ण्यं मिश्रैरुक्तं। तानि चाष्टाचत्वारिंशत्सामानि। अर्कग्रीवह्यमेकं।
पंचानुगानामध्ये सामत्रयं। हाउहोवा सामैकं। हाउवाकू सामानि
त्रीणि वाचोवृते द्वे। सत्रस्यार्धे एकं। पंचानुरमेष्ठि सामैकं आंगिर

सव्रतमेकं। इलादमेकं। सधस्थमेकं। दयव्रतानि त्रीणि कूपर्मी
मकं। प्रजातर्दयमेकं। अनडुद्वतमेकं। महादिवाकीर्त्यानि नवस
लाभूतमेकं। धर्मरोचनमेकं। आदित्यआलमेकं। इद्रोचनमेकं। इ
डानासांक्षारएकमिति॥ ॥इति श्रीमत्सुदर्शनाचार्यप्रमाणपारायणी
णमीमांसाद्वैतन्यायाध्यक्षश्रीभट्टनारायण सूनुभट्टरंग
रचितमीमांसाबालप्रबोधकाशमिनाप्रमाण्यनि . . . . . इति प्रथमा

ध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥संख्याधिकरणेसतदशप्राजापत्यान्पशूना
लभतईत्युदाहरणेएकस्पृदयाद्येकादशावदानगणस्यमापके
यश्चोदकंस्तदूषलाक्षर्मभेदाःप्रतिपादितः॥एवंचेद्यत्रचोदकेना
सितत्रतदपवादः यथानवमोपांशुश्चमधेश्चतमीशानायपरस्व
तआलभतेतासर्यपिकृतानारण्यानुत्सृजतीयुदाहरणप्रतिपादितं
।तांन्यग्निकृतानिद्विगुणवाचपेनतदंतांगरीतिविधानादपूर्व

ह्मिति। ततश्च दृष्टार्थैकादशपदनाणप्रापकस्य चोदकस्याभा
वादेकएवयागोनेकपशुद्रव्यकः प्राजापत्येषुपूर्वपक्षईवाद्यां
स्तुविशेषस्तत्रालंभविशसनाद्याभावादपार्थायत्तिकारैपकृत्ना
एवपश्चयविनोदेवतोद्देशेनयाज्याइति। तदुक्तं सर्वप्रदानाधिकरणे
मिश्रैः यागमात्रेणहोमे। भावेपि पर्याग्निकृतानारायण्यानुसृजती
तिवेद्यवतासंबंधोपपत्तेरिति। अतश्च संख्याधिकरणेन्यायअर्थार्थ

भावनानिरूपणंसेवहिसर्वत्रास्येषुमीमांसकमतेकारकविशेष
शिष्टरूपेणवाक्यार्थेननैयायिकसंसर्गः तदुस्यात नतथाअनेकगुण
जायाद्विकारकार्थानुरञ्जितेति। अर्थैकत्वादेकंवाक्यमिसत्राप्युक्तं
।भावनैवचवाक्यार्थः स्वकारकविशेषितेति। संसर्गोभिदस्यनवाक्य
र्थइत्युक्तंतत्रैवभाष्ये। भेदः संसर्गोवाक्यार्थइतियदुच्येततथाप्येक
र्थीनस्यात्बहुपदेषुभेदानांसंसर्गाणांचबहुत्वादिति। तद्दि

रणं तु वार्तिके कृतं। व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्तिनां गवादिपदेनैवो
पादानात्तद्विशेषशब्दैः शुक्लादिभिः कृष्णादिव्यवच्छेदमात्रं कर्त्तव्यं तत्ससं
र्गः पदार्थान्तर्गतत्वान्नथाक्यपक्षे प्रमाणं। भेदस्य मन्यग्रहणेवासर्वा
क्यार्थैकत्वप्रसङ्गइति। तथा कृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वे च गोत्वसंसर्गः
सामस्त्येनैकव्यक्त्युपसंहारादुपलभ्यत इति नानायथापि च कथंचि
दिपदेसएवोभयत्रापि संसर्गद्वयैकत्वं गम्येत तथापि बहुपदेयेन

येन प्रदेशेन परद्वयं संस्पृशति तेन तेन तत्संसर्गः शुक्लत्वे च गोत्वस्य कत्व
मिति। सा च भावनासर्वैः पदैः कारकविशिष्टत्वेन लक्ष्यते तत्रैकैकस्य
कविशिष्टत्वेन तत्कारकपदैः क्रियापदेन तु सर्वकारकविशिष्टत्वेन
। तदुक्तं भावार्थाधिकरणे यदि हि धर्मस्वरूपमभिधीयेत ततः किं पदे
न पदेनाच्यतेइति विचारो युज्यते लक्षणिकत्वेन युक्तं इति। वाक्यार्थे लक्ष्य
माणो हि सर्वत्र चेति नास्ति तिरिति च। लक्षणा च पदार्थधर्मेनि परधर्मः

तदुक्तं। तेन तद्भावितव्यतेः क्रियासंबंधयोरिति। तद्भावेनाकृति
परामृश्यते। तथा न्यायसुधाकृताप्यर्थवाधिकरणे लिङ्प्रवर्तनासा
मान्येशक्तिमुपपाद्योक्तं प्रवर्तनासामान्यस्य वाच्यत्वे गते तद्विशेषाक
ङ्क्षायां प्रौषादीनां पुरुषधर्माणां वेदेनुपपत्तेस्तद्विलक्षणं विशेषा
तरमभिधयेन सामान्येनाविधिप्रेरणा। नियोगाख्यं लक्ष्यते इति अ
त्र वाच्यप्रवर्तना। सामान्य एव लक्षणे युक्तं न शब्दधर्म इति। सेयं

वाचयवार्थभूतभावनेति। अर्थभावनेति गीयते अर्थयत इत्यर्थः फल
कामः पुरुषस्तद्धर्मज्ञातृ। सा च प्रयत्नरूपैव रथो गच्छतीत्यादौ चल
क्षणे तिङ्गतसोमेश्वरो भावार्थाधिकरणे प्रयत्नादयत्। मिश्रास्तु प्रा
येण पुरुषधर्मः पुरुषधर्मः प्रयोजकव्यापाररूपैव तत्सौरथो गच्छ
तीत्यादावपि गत्यनुकूलचक्रभ्रमादिरूपा रूपैव तिङ्गतलक्षणे। तिङा
वार्थाधिकरणमेव प्रोचुः सा चाधिकरोतीति पचति पाकं करोतीति च

करोतिसामानाधिकरण्यसर्वाख्यातवाच्या। करोतिश्चकिंचिद्भाव्य
वस्त्वंतराविषयंप्रयोजकव्यापारमेवाह्यातस्याश्चपूर्वापरीभूतंसर्वका
रकान्वयप्रयोग्यंक्रियारूपमाख्यातेनैवोच्यतइत्यनयाख्यायेभा
वार्थइत्युभयेप्याहुः। यथाकमद्वंद्वितीयावाच्यंअतएवघटःकर्म
त्वंमानयनं। कृतिरित्ययोग्यंवाक्यमाहुसचविध्यवरुद्धा पुरुषार्थ
रूपंभाव्यंविना विध्यनुपपत्तेः पुरुषार्थरूपंभाव्यणमवलंबमानत

स्यानिर्ज्ञातिकरणत्वादनिज्ञातिकर्तव्यताकथाचस्वयंशास्त्रीयैं
एवटासच्छास्त्रीयैंएकरणेतिकर्तव्यतेगृह्णति॥ ॥इत्यर्थभावनि
रूपणं॥ ॥एतामेवचभावनांसाक्षाद्विषयीकुरुतोविधिप्रतिषेधौ
तद्द्वारातुतद्विशेषणंनिकारकाणितदुक्तंतद्भुताधिकरणेविशिष्टभा
वनांप्राप्यवृत्तिविधिनिषेधयोरिति। तत्रविधिःप्रेरणानियोगइत्येक
र्थाःसैवचशब्दभावनेत्युच्यते॥लिंगादिरूपशब्दधर्मत्वात्। तदुक्तंभा

नार्थाधिकरणे। अभिधाभावनामाहुरन्यामेवलिङादयः अर्थाभि
धानाद्यन्यासर्वाख्यातेषुगम्यतेइति। अभि। धीयतेनेनेयाभिधालि
ङादिः शब्दस्तद्धर्मो। भिधाभावना शब्दभावनेतिमानवत्। साचसामा
न्यतोविशेषतश्चैनंसाध्या। स्वतंत्रपुरुषप्रवृत्तिर्द्विधा लोकेदृश्य
तेक्वचित्स्वेच्छयार्थसुखार्थंप्रवर्त्तते क्वचिदन्यप्रेरितः अचार्यप्र
रितोहंगामानयामिनस्वेच्छयेति व्यवहारात्। यद्यप्याचार्यादि

रप्यनिच्छंतंनशक्नोतिप्रवर्त्तयितुं तथापिस्वारसिकेच्छारहितम
पिशिष्यादिकंस्वप्रवर्तनाबलेनेच्छमुत्पाद्यप्रवर्त्तयतीतिद्वैविध्यो
पपत्तिः तत्रशब्दश्रवणानंतरभाविन्यांप्रवृत्ताचार्यादेः स्वप्रवर्त्त
नाज्ञानजननेप्रवर्त्तयतीतिद्वैविध्योक्तमवसीयते। कथंपुनः
प्रवर्तनाप्रवृत्तिहेतुभूतःप्रवर्तयितुर्धर्मःप्रवर्तयितृधर्मताभावे
यज्ञदत्तएवमांप्रवर्तयतिनदेवदत्त इतिव्यवस्थानुपपत्तिप्र

वृत्तिहेतुज्ञापकत्वेनतुव्यवस्थोक्तौ देवदत्तस्वाःप्रवर्त्तयतीतिप्रवृत्त
ज्ञापनाद्यज्ञतदस्यापिप्रवर्त्तकत्वापत्तिःतथालोकिकतिङोपिगु
र्वानसप्रत्यक्षविज्ञापकस्यप्रवर्त्तकत्वापत्तिः।लोकेचाचार्यादिःप्रवृ
र्त्तयितुर्थमोहमेनंप्रवर्त्तयामीतिप्रवर्त्तयितुर्मानसप्रत्यक्षवेधो
प्रेषादिरूपोनापरेहोतुं शक्यतेवहेतुपुरुषाभावेनाल्लिङादेवप्रवर्त्त
कत्वांत्तद्भोगीकार्याःसएवविधिःतत्रोत्तमप्रवृत्तनमध्येषेणं।स

समस्यामंत्रणं।नीचस्यानिचस्यामंत्रणमाज्ञाख्यंएषुचलिङादेरनुशा
सनाच्छक्तिग्रहःतत्रनानार्थत्वपरिहारायचतुष्टयानुगतमेकंप्रव
र्त्तनालंशक्यतावच्छेदकंईप्सितानीप्सितकर्मणोरिवासाध्यत्वंद्वि
तीयामिश्रमतेअतएवहरदत्तआत्मिपवर्त्तनारूपंयार्थमथापिवा
विध्यादीनामुपादानंचतुर्णामाश्रित्यकृतमिति।अथलोकिकनिमं
त्रणादिभ्योन्योप्यलौकिकोभेदोस्तिन्यायसिद्धइति।न्यायसिद्धइ

या

तिन्यायसूचनंन्यायव्युत्पादनं। वाच्यताच्छेदकस्याप्रवर्त्तकस्यो
याइत्ययोव्यक्तयोनलौकिकप्रएवेतिसूचनंप्रपंचः ननुलोडर्थ
तिसर्गयोरपिप्रवर्त्तनात्वात्कथंचतुरुक्तिरमेवंकामचारानुज्ञा
पस्यातिसर्गतिकामचारकरणात्कामत्राणरूपत्वात्प्रवर्त्तना
न्यस्यैवचप्राप्तविषयत्वाविशेषितस्यप्रेषत्वात्तदुक्तं। प्रवर्त्तब
तिःप्राप्तेप्रेषइत्याभिधीयते। अप्राप्तप्रेषणंसर्वविधिर्वस्तुतिपद्यतइति

डॉ. भगवानदास MEMORIAL
डॉक्टर भगवानदास मेमोरियल

स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यादौप्रेषांतःपातिविशिष्टप्रवर्त्तनामात्रंत
स्यअप्राप्तप्रवर्त्तनंचविधिरितिविधायतृतीयसूत्रार्थाभ्यायसु
थायांपुरुषकिमहोन्वथोक्तः बुभुक्षितस्यबालस्यरोदने नस्तनदा
नेप्रवर्त्तनांज्ञात्वास्तनदानेमातापवर्त्तमानयोस्तस्यामातुप्रवृत्तेः
कारणजिज्ञासमानःकारणांतरानुपलब्ध्यास्वप्रवर्त्तनायांकार
णत्वप्रकल्प्यगामानयेतिवाक्यश्रावणानंतरप्रयोज्यप्रवृत्तिद

ष्टामातृप्रवृत्तिदृष्टांतेन तस्यामापि प्रवर्तनाज्ञानस्य कारणत्वमनुपा
करणजिज्ञासायां। लिङादिश्रवणानंतर्यंतिस्यैवान्वयाव्यतिरेकाभ्यां
प्रवर्तनाज्ञानधानशक्तिं कल्पयतीति। अथ प्रवर्तनालक्षणे पूर्वोक्तेपदृ
श्यं। तत्रायाविशेषणेन प्रवर्तयितृकृतयागादेर्निरासः धर्मशब्देन च
समवेतत्वा। चैनाप्रवर्तयितृसंबंधिनामपि तदसमवेतानां प्रवर्तयि
तृकृतयागानां निरासः सर्वस्यापि लक्षणस्य फलेतिव्याप्तिरूपस्य

प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वात्। प्रवर्तयितृगुणाश्रितधर्मत्वाच्च अतः परसमवे
तप्रवृत्तिप्रतिहेतुत्वमत्रापि वाच्यं फलं तु प्रवर्तयितुरेव प्रवृत्तेर्हेतुर्न प
रसमवेतप्रवृत्तेरतिव्याप्तिः महामुद्गलभट्टस्त्वाहुः धर्मशब्देनापूर्व
निरासः प्रवर्तयितृशब्देन तत्साधनत्वयोः। आदिशब्देन निष्ठावना
दीनामिति तन्न। धर्मशब्देनापूर्वनिरासयोगात् अपूर्वं हि प्रवर्तग
तं प्रवर्तयितृसंबंधाप्रसिद्धेस्तद्गतातिव्याप्तेः प्रवर्तयितुरितिपदस्ते

नैवनिरासात्। द्वितीयेप्रवृत्तयित्रगतस्यापूर्वस्यप्रवृत्तिप्रतिहे
तुत्वाभावेनतद्वाति व्याप्तेः प्रवृत्तिहेतुरिष्टेनेनैवनिरासाद्दिति। त
द्दिदंभट्टसोमेश्वरमतदाभिधाव्यापारस्यैवविधिरूपभावनात्वेबाध
काभावनिर्मूलं। तदेतन्मतंभिश्रैः षष्ठाद्यैशास्त्रादिपिकाया। मुक्तं
अंशात्रयविशिष्टभावनाप्रतीपारनंचस्याव्यापारोत्वप्रवर्तकः त
स्यह्यर्थरूपस्याव्यापारस्यप्रवर्त्तनारूपत्वमिति। यत्तुअस्तुतर्ह्यभि

धानाख्येव्यापारोस्यप्रवर्तकः तस्यह्यर्थप्रतीत्याव्यवहार्यरूपस्यके
वलं। कल्पंप्रवृत्तिहेतुत्वंलिङ्गाच्यस्यतिलाघवमित्याशंक्यशब्दांतर
गताप्यस्मिन्नभिधात्वागतानतुनयुक्तंह्यभिधेयत्वंस्वर्सांग्र
वाप्रसङ्गात्। इत्यनेनपूर्वोक्तदोषद्वयोद्धरिपूर्वकमन्यद्दोषद्व्य
मुक्तं। पुरुष्टक्ता॥ अर्थप्रवर्तनत्वेनाकार्यत्वेनाकार्यत्वेनक
र्यत्वेनवयोधतत्तद्रूपाभिधयेत्वंध्वान्यसुनविद्यते इत्याह।

क्यत्वन्नास्याभिधानं। वेदातदभिधायाः प्रवर्तकत्वेयुज्यते
अभिधानेविनापि हि प्रवर्तकस्य भावस्य लोके आचार्यादेर्वेदस्य लि
ङादेर्व्यर्थमवाभिधेयत्वनास्तिदूषणं लिङ्प्रवर्तकत्वे भिधायाम
प्रवर्तनाहेतुत्वे प्रसज्यते। तथाह्याभिधार्थबोधाख्यकर्ये छुद्धापित
प्रवृत्तिहेतुरेवं तदभ्युपगते पि व्यापारोग्निहोत्रादौ प्रवृत्तिदृष्टा तदा
वाक्यद्वारा लिङादौ प्रवृत्तिहेतुव्यापार इति सामान्यतो

वं निवर्तकत्वातद्धर्मभूता चतुर्थापि विधांगीकार्यसि चच प्रतिषेधो
निषेधो इति च गीयते। लोके तु तदुभयव्यवहारो विधिव्यवहारवद्
त कार्यात्रयेवा यान्विशेषः॥ नानिवर्तना या विधि निमन्त्रणेतिक्रम
वर्तनायां इवशक्तिग्राहकमनुशासनमास्थितथा प्यनादौ सं
सारेनुपाहितालिङादिश्रवणानुविधायिनां प्रयोगे उपदृष्टानि
वृत्तिदृष्टअवापोहाभ्यां नुपहितालिङादिनिमित्ता वेव शक्ति

यद्वेप्रसक्तेगुणाद्वंनिवर्तकेनानिवर्तितोनिवर्तइत्यादिगुरोनिवर्त
नायांशक्तिग्रहोभवतिसुखियत्रनहन्यत्रापिसोऽतदुक्तंभूयाधि
करणवार्तिकेविधायकेरसंयुक्तोनाहितप्रतिषेधकःविधिना
युज्यतेयत्रनहन्यत्वापिचेदिति।तत्राभावर्थितानेवस्वयंपुसोरु
णाद्विहीति।अत्रनञोनिवर्तमानायाशक्तिरुक्ता।।न श्रीकायां
तुप्रतिषेधाविधिपरोहिविधायकइत्यादौप्रयत्नावृत्तिलक्षणो

यगतेपिनप्रवृत्तिहेतुःअतस्त्वयाप्यसौप्रवर्तनाहेनशब्देनतत्रा
पिलिङ्गेयाभिहितःसन्तस्यप्रवर्तनायानिर्वाहायस्वविषयस्येष्ट
साधनतापेक्षमुख्यनेच्छाजनकप्रवृत्तौहेतुर्वाभिप्रायज्ञानइत्य
पराभिहितएवपदार्थइत्यवश्यमभ्युपेयंतच्चैतन्ममापितुल्यमि
तिनसोमेश्वरोक्तदूषणावकाशःकाश्चित्।स्माद्वेदेलिङादिरेवप्र
वर्तकःतदाभिधेयचप्रवर्तनाविशेषःप्रेरणाविधिरितिचोच्यतइ

ति॥ ॥ इतिविधारूपशाब्दभावनानिरूपणं॥ ॥निवारणास्वापि

शाब्दभावनानिवर्त्तनारूपसामान्यतेनिवारणरूपविशेषतश्चवि
धिवदेवप्रसाध्या। सापिचन्पूनोत्तमनिवृत्तिहेतुर्निवर्त्तयितुधर्म
रूपोहमेनंनिवर्त्तयामीतिनिवृत्तयितुमानसप्रयत्नेनप्रवर्त
यत्। सपिचन्पूनोत्तमसमविषयत्वेनत्रेधालोचे धुधर्मेविधेरेवपुरु
षाभावायदत्रायविशेषोधीनिशेधरूपतत्रयासंभवालिङादेरे

वाक्यभेदप्रसंगइत्यतेग्रंथेविधापकपरेनलिङपवप्रषेधार्थते
त्यपिपक्षउक्तः। तथाचनिषेध्यलिंगाविवक्षायांतस्यैवाप्रवृत्तिरुक्त
नन्नभःयेषांतिग्रंथेतुपूर्वमतमप्युक्तं। तत्रनभायेदेरभावप
यायालिङादेश्चप्रवर्त्तनाविषयायाः शक्तेरुयागस्याविशेषेपि
तथानभादेनिवर्तनायाविवक्षपक्षेनभादेस्तत्फलीभूतार्थप्रवृत्त
र्थप्रवृत्तभावानुवारकत्वस्याविषेपिअमानोनाःप्रतिषेधइत्यव्य

यचतुष्टयांकल्पमिसाद्यापक्षेलाघवीलिङ्लोट्पचमुलकारणांत
व्यादीनांचनेकेषाकृसानांचतुष्टयाधिकशक्तिकल्पनापस्य।गौरव
न्नपस्यशक्तिकल्पनापक्षोयुक्तइतिनाभिशष्टवाकृताद्दिरामिधा
नस्यादरंसूचयताध्वनिमिति॥ ॥इतिप्रतिषेधाख्यशष्टभाव
नानिरूपणं॥ ॥सेयद्व्यपिशष्टभावनानुगृहीतेवस्वफलंभू
तांप्रवृत्तिंजनयतीतितदितिकर्त्तव्यतात्वेनापेक्षतेगृह्णातिचार्थ

डॉ० भाऊदाजी इस्टीट्यूट स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वादेःस्वसामानार्थवत्वायलक्षितंतस्माश्चेतिकर्त्तव्यापेक्षातद्व्यय
श्चार्थभावनावद्विध्यन्वयात्कर्त्तव्यत्वेनप्रतीतौतत्एवचभाव्यक
रणयोराकांक्षापूर्वमन्वयेस्यात्।नान्यथानचशष्टभावनाऽपोति
ष्ठोभादिप्रतिस्थिकविधिवाक्येषुस्वरूपतःसस्यपिकर्त्तव्यत्वेनप्रती
येतकिन्त्वर्थभावनेवअतोध्यन्यनविधौसाविधीयमानत्वाकर्त्तव्य
त्वेनप्रतीयतेतदुक्तंवार्तिकेसाद्येवंप्रवर्त्तेइतिव्याख्यातंचाभियु

के: अध्ययनविधिवशात्कार्यत्वेनप्रतीयत इति। ननु तत्राध्यास्या
तं प्रयुयोक्तार्थभावध्ययनकरणीकाविधिवेतन तु प्रेरणारस्याऽ
ख्यातवाच्यत्वाभाद्विड्। च विधिद्वयानुक्तेः। अत्रोच्यते। नता वस
तु होमवद्द्वितीयाभंगोत्रपुरोहितं वृणीतत इति तु द्वितीया वृत्त
प्रधानभावं स्वाध्यायसंभविनिदृष्टे विनियुज्यमपर्यती ति तृतीयेऽ उक्तं
तत्र विध्यंशता च दृष्टा। तत्र च शब्दानां करणत्वं वा कर्तृत्वं वा निरूप्य

त इति वार्तिकाद्वा। ये उभयविवक्षासंभवेपि देवे प्रवर्त्तयितृपुरुषा
भावेन कर्तव्याव्यापारेप्यवानियतकरणत्वासंभवात्स्यातंत्र। च्च क
तृत्वेनैव स्वाध्यये विनियुज्यते। अतंरगच कर्तृकारकं क्रियायाऽ अं
तरगच कर्तृकारऽ अत एवास्य ताभिहितास्याख्यानिभिहितेपि क
र्तर्यनेवस्वाध्याये विनियुज्यते रंगचान्वीयादिर्गद्वयुक्तं कर्त्रधिक
रणे। एवं कर्तृतयास्वाध्याये विनियुक्तेर्थवादादेगुणत्वाद्विधायक

स्यचप्राधान्यप्राप्तिस्विकयाभ्यस्यालिङः कर्तृत्वेनविनियुज्यंतेध्या
यनेनोपात्तालिङोभावयेयुरितितःकिमिसपेक्षितेसामर्थ्यादेवपु
रुषंप्रवृत्तिमितिभावयेयुरितिवरथ्यादृसंबंधाते श्रुतार्थापत्ति
मूलकस्यार्थमध्याहारइपेक्षाधिक्यधीयारिवतातदुक्तंमर्थवाद
धिकरणवार्तिकेतःकिमिसपेक्षितेसामर्थ्यादेवपुरुषप्रवर्तनमिति
संबंध्येतेइति।तेनरंश्रुतानुमितेकरेशानिष्पन्नमाहाव्याख्यंभाव

तिअध्ययनसंस्कृतास्वाध्यायपरंपरापातालिङपुरुषप्रवृत्तिंभावयेयु
रितिअयमेवचभाष्यार्थःपारमार्थिकोन्यथाशब्दभावनायाःकर्तृत्वा
नवगमातरितिकर्तृव्यापारभूतप्राशस्त्यलक्षणयार्थवादप्रामाण्य
नसिध्येत्।नन्वर्थवादाधिकरणएवायसूत्रेचायोर्थःकिंमस्यार्थ
ज्ञानस्यलौकिकविनियोगात्इत्यध्ययनविरोधातेनस्वाध्याये
नफलवदर्थावबोधंभवायेतीयुक्तंतद्विरुद्धकर्तृत्वोतिःप्र

वृत्तिफलयोरिति श्रा। सयत्नमुक्तं नतु विरोधः शाब्दभावनायां हि लिङा
दीनां कर्तृत्वे सत्यर्थाफलत्वयदर्थावबोधे करणत्वं फलितं भवतीति प्रवृत्ति
कर्तृत्वमेवार्थावबोधकरणत्वेन फलितव्याख्यातमित्याविरोधः।
प्रवृत्तिफलत्वं तु फलत्वदर्थावबोधद्वारेति नभाष्यादयविरोधः लि
ङो हि प्रवृत्तिरूपस्य वाक्यार्थस्येष्टसाधनतयाबोधं कृत्वा प्रवृत्तिं
जनयति नान्यथेति नन्वेवमपि चेतनप्रवर्त्तनात्मा विधिः कथमये

तना लिङो तियुंजीते ति चत्। सयं उपायस्य त्वेप्युपेयस्य सत्वात्। यथा
वर्णलोपागमविकाराद्यसत्यपि तेन सत्यमेव साधुत्वं ज्ञाप्यते शिष्ट
परिग्रहोपात्तव्याकरणप्रामाण्यस्यात्र एवमिहापि ग्रातावलिङमां
प्रवर्त्तयतीति लिङ्व्यापारभूतशाब्दभावनाकर्त्तव्यतां बुध्यते तद्भूत
चेतनस्य लिङ्व्यापारोपाधियोऽपत्व सत्यमेव। तनो पायनशाब्दभावना
कर्त्तव्यतां बुध्यते त्वं सत्यज्ञाप्यते र्थवादप्रामाण्यादयाकर्तव्यत्वे रिति

कर्त्तव्यताभूतप्राशस्त्यानपेक्षणात्कृष्णयार्थवादप्रामाण्यंनस्यादि
ति। एवंकर्त्तव्येन। यागवायाःशब्दभावनायाःकरणशब्दमालोचनयै
वाविधिज्ञानमेव। अथकेनेत्यपेक्षितेपूर्वसंबंधानुभावापेक्षणविधि
विज्ञानेनेतिसंबंध्यतइतिवार्तिकात्। युक्तश्चैतत्। योगाहिस्वरूप
तो। भावनायांप्रवृत्तिरूपफलोपाहितायांकसाध्यःसस्तस्यां
फलोपाहितायाकरणंभवति। एवंविधिज्ञानमपिस्वरूपेणवि

धिनाविषयेणसाध्यंसतत्रैवशब्दभावनायांप्रवृत्तिरूपफलोपाहिता
याकरणंभवति। केचित्संबंधस्मरणमेवकरणंविधिज्ञानंतुव्यापा
रःकरणस्यनिर्वाहकोयागस्येवापूर्वमित्याहुः। लिङोभिधोसेवचश
ब्दभावनाभाव्यंचतस्याःपुरुषप्रवृत्तिःसंबंधोधःकरणंतदीरोचना
चांगतयोपयुज्यतेइति। अत्रप्ररोचयतेनयेतिप्रयोजनाप्रारूपज्ञा
नंतद्यांगफलोपकारिप्रायज्ञानिवत्तज्जन्यंतुप्ररोचनंप्रवृत्तिप्रयं

धं कालस्य भंगउपकारो यन नोपकारो गत्यनिर्वाहकः प्रयाजा
दिजन्यापूर्वचत्प्रयाजादिजद्रव्यदेवताद्यात्मार्थवादइतितिज्ञेयं व
। इतिशास्त्रभावेनेतिकर्तव्यतानिरूपणं। अथ द्वितीयाध्यायार्थक
र्मभेदप्रसंगात्सर्वेपिकर्मभेदानिरूप्यंते। कर्म द्विविधं लौकिकं वै
दिकं च वैदिकमपिकर्म त्रिविधं प्रवृत्तिरूपं निवृत्तिरूपं उभयरूपं
च पर्युदासाख्यामिति। तत्रायं कर्म द्विविधं क्रतुर्थं पुरुषार्थं चात

त्ररत्नेतु लिप्तासूत्रे प्रथमवर्णके वैदिककर्मणां त्रैविध्यमुक्तं क्रतु
र्थं पुरुषार्थं अध्ययनमाधानं च क्रतुर्थं न पुरुषार्थमिति। शास्त्रदी
पिकायां तु तत्रैव यद्भावना कथं भावपूराणार्थं विधीयते न क्रतुर्थं
अन्यत्करणं फलं च पुरुषार्थमिति ग्रंथेन द्वैविध्यमेवोक्तं। तद्रूप
मपीष्टं तन्मतं हितं त्ररत्नएवोक्तं मध्ययनस्य पुरुषार्थत्वमिष्टमिति
त्रैविध्येतु मूलं द्रव्यार्जनवर्णकेन चाधानघट्टितुमर्हतीति भाष्य

स्य व्याख्या पंचकोत्यर्थे वार्तिके यथा धानं नक्रत्वर्थं नि पुरुषार्थ
मेव कस्मान्नभवतीति ग्रंथस्य पूर्वपक्षग्रंथस्येपि आधानं पुरुषार्थ
मिति सिद्धांतवार्तिकं। तत्तु तत्र रत्नेप्रत्यक्षेण द्रव्यार्जनस्य यथा पु
रुषार्थत्वं च गम्यते नैव माधानस्येत्यभिप्रायं व्याख्यातं। अतो न वा
र्तिकं किंचित्रैविध्ये मूलमस्ति द्वैविध्ये तु मूलमथातः क्रत्वर्थपुरु
षार्थयोर्जिज्ञासेति सूत्रमेव अत्र हि द्वैविध्ये तु मूलदूषणादि यशास्त्र

डाक्टर भाऊदाजी इस्टीट्यूट स्मारकम्
MEMORIAL
DR. BHAU DAJI

दीपिका प्रकाशेनुसंधेयं। पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं गुणकर्म प्रधा
नकर्म चार्थकर्मापरपर्यायं। तत्राद्यं यथाधानं। द्विजाः संनिपात्योपक
रं तु त्रिविधं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चाश्रयिकर्माख्यं। दृष्टार्थमपि
द्विविधं भाव्युपयोगसंस्कारार्थं प्रतिपत्तिश्च। तत्र दृष्टार्थं भाव्युपयोगसं
स्कारार्थं चेति। तत्राद्यं यथा व्रीहीन्यवहंतीति। द्वितीयं संनिपात्योपकार
कं तु त्रिविधं साक्षाद्विनियुक्तं संस्कारार्थं साक्षाद्विनियुक्तं स्यय

दुपकारकं वत्सस्कारार्थं चेति। तत्रायं यथा श्री हीनवहंतीति। द्वि
तीयं यथा वत्समालभेत इति। अतएव स्पेवा विनियुक्तः हौंगगोप वस
कारकतया तस्य रूपलभेते यात्रौलंभ सस्कारापि इति पशुसोमा
धिकरणे मदेवः। प्रतिपाति स्तु त्रिविधा प्रधानोत्तरकालात्पूर्वका
लात्तत्समकालचा तत्रायं यथा चात्कालेकृष्णा विषाणा प्राश्यती
यादिः द्वितीया यथा शकृप्राविध्यं तिलो हितानिरस्पतीति। इयं चतु

र्थे पशायनालंभा दृष्टे। हितशकृतोरकर्मत्वमित्याधिकरणे प्रतिपा
दिता प्रधानसमकालायथाग्नेयपौरनयाधि हिते यागे चतुर्वतं जुहो
तीति होमरूपा प्रतिपातिः होमे हि वषट्कृते जुहोतीति विधानाद्
षड्कारो धारणोत्तरक्षणे ध्वर्युणा कर्तव्यः तस्मिन्नेव क्षणे याग
स्मरणार्थेन वषट्कारणस्मारितो योगा यजमाने नानुष्ठेयः। तदिदं स
र्वमुद्दानाधिकरणवार्तिके प्रतिपादितं अदृष्टार्थं तं निपात्तोपकार

कं यत्तदपि प्रतिपत्तिवदेव त्रिविधं। भूतोपयोगसंस्कारार्थमुपयोग
समकालं चत्तत्रायं यथा हुतहविर्दहः शिष्टानां रकल्पविधिप्राप्ता
सः। द्वितीयं यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति। तृतीयं यथा। एककपालमपर्या
वर्तयन्जुहोतीति प्रकृतावपर्यावर्तनविधिरदृष्टार्थ एव दृष्टादृष्टोभ य
यार्थमाश्रयिकमाख्यं यत्तदपि त्रिविधं किंचिद्द्रव्यप्रक्षेपांशानदृष्टार्थं
देवतोद्देशांशेनदृष्टार्थं यथा स्विष्टकृद्यागः अग्नेः स्विष्टकृतः कश्चि

दन्यत्र विनियोगात्। किंचिद्देवतोद्देशांशेनदृष्टार्थं द्रव्यप्रक्षेपांशेनादृ
ष्टार्थं यथोत्तमः प्रयाजः तत्र हि स्वाहाग्निं स्वाहा सोममिति याद्दियाज्यामं
त्रालिंगात्क्रमेण प्रत्यभिज्ञायमानाः आज्यभागादिषु स्थ्यमाणाः एवं देवताः
संस्कार्याः तदेतदशमे प्रयाजे चतन्यायस्यादिस्याधिकरणे प्रतिपादितं।
पशुपुरोडाशयागोप्येवमेव तिदशम एव पश्चात्प्रीतिचदिस्याधिक
रणे प्रतिपादितं। अत्रेदं चिंत्यते अग्नीषोमीयस्य च पशोर्याज्यार्थाग्नीषो

मीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति अग्नीषोमादेवतासंस्कारार्थतया
विहितः पुरोडाशयागोभाव्यंगयागाभ्यासार्थ एवैतवपायागाभ्यासा
र्थमपीति। तत्रोभयार्थो यं तं संस्कार्यदेवतायाउभयत्रसत्वाद्दियाद्यः प
क्षः। द्वितीयस्तु वपायागाभ्यासार्थ। एवं संस्कार्यदेवतायाउभयत्रसत्वे
पि वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत तिसस्याध्यपौर्णमासीवै मृध
म र्वपतीयत्र बृहस्पतिसवे मृधयन्न्याक्षेन वपायागाभ्या

समात्रार्थत्वाच्च गमादिति उच्यते पुरोडाशयागस्तावद्दाक्षादेवाग्नी
षोमादेवतारूपोद्देश्यविशेषणत्वे स्वतंत्रोद्देश्यत्वे वा वाक्यभेदप्रसक्तिः बृहस्प
तिसवे वै मृधयोः तु नायं दोषः नचैवं वपायागसंयोगस्य कालार्थत्वे प्र
करणादाभ्यासैद्यार्थः किन्तु स्यात्। मैवं संनिपात्योपकार्यं गा पूर्वं प्रधानो
पयपूर्वं एव व्याप्रियते इति हि सार्वत्रिकं क्वचिदेव लगात्तदुत्पन्नस्यै
व प्राधानापूर्वस्याद्यारणं व्याप्रियत इति कल्प्यते। तादृहि भाव्यं गयागा

भ्यासापूर्वोपितौ पुरोडाशयागापूर्वस्य व्यापारसंभवे उत्पन्नवपायागा
भ्यासापूर्वधारणे व्यापारकल्पनानसंभवति। तस्मात्पुरोडाशयागो
ऽप्युत्तमप्रजायाजवद्यक्षमाणदेवतासंस्कारार्थ एवेति सिद्धं। किंचिदाश्र
यिकर्मदेवतोद्देशांशेनापि दृष्टार्थद्रव्यप्रक्षेपांशेनापि द्रव्ययागांशेनै
वतु केवलभदृष्टार्थमित्याश्रयिकर्मतां लभते यथा सूक्तवाकेन प्र
स्तरं प्रहरतीति प्रस्तरं प्रहरणं सूक्तवाकप्रकाशेतेष्टदेवताकल्पनातदु

द्देशांशेनापि दृष्टार्थं। एवं प्रस्तरे जुहुमासादयतीयुपयुक्तं प्रस्तरद्रव्य
प्रक्षेपांशेनापि दृष्टार्थं। एवं प्रस्तरे तत्यागमात्रं तु तत्रादृष्टार्थमिति पुनर
पि वैदिकं कर्म चतुर्विधं उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृत्यर्थत्वेन। तत्राद्यं यथा
प्रणीताभिः संयौतीति संयवनं पुरोडाशपिंडोत्पत्त्यर्थं। यागादि च स्वर्गा
दिफलयर्थं। द्वितीयं पयोदोग्धीति। दोग्धः स्वस्यैव हि दुग्धस्य प्राप्त्यर्थं। दोह
नं। तृतीयं यथा व्रीहीन वहंतीति। वेतुष्यरूपाविकारार्थत्वात्। पुनरपि

वैरिकंमचतुर्विधं। प्रकृतिविकृतिरुभयात्मकमनुभयात्मकमनुभया
त्मकंच। तत्राद्यं यथाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि। द्वितीयं यथा मासाग्नि
होत्रादि। तृतीयं यथा अग्नीषोमीयसवनीयपश्वादि। अष्टमेद्येतेतदुत्तंद
र्शपूर्णमासयोर्विकृतिस्तस्यचसवनीयपशुपरस्तेषांचैकादशिनासु
साकल्वसाम्यातेषांचप्राजापत्याः पशुगणस्वसाम्यादितिचतुर्थं
यथादर्शहोमानारिष्टादयः तेषांत्वमूर्वत्वमष्टमाध्यायेउक्तं। एवंगृहमे

धीयाद्यापीतिपुनरपिवैरिकंकर्मद्विविधंनैमित्तिकंकाम्यंचा। नैमित्ति
कमपिद्विविधंनियतनिमित्तकमनियतनिमित्तकंच। आनियतनिमि
त्तकमपिद्विविधंदोषनिर्घातार्थमदोषनिर्घातार्थंच। तत्रनियतनिमि
त्तकंयथायज्ञयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतिवसंतेवसंतेज्योतिषायजेते
ति। तत्राद्यंयावज्जीवाधिकरणेप्रतिपादितंद्वितीयंतुषष्ठेसोमविद्या
प्रजमृणवाक्येनसंयोगाद्विद्याधिकरणेप्रतिपादितं। आनियतनि

मित्तकंरो षानिर्घातार्थं यथायो माघास्यस्यां पौर्णमासीवा तिपातये
ग्नये पाघिकृतेष्ठाकपालं निर्वपेदिति। योमाघास्यां पौर्णमासीवा
पातयेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति चरो
निर्घातार्थत्वादेवैकार्थसाधनयोः विकल्पोद्वादशो माघाश्चितेषु चैक
थाध्यादिष्याधिकरणे वक्ष्यते अनियतनिमित्तकमदोषनिर्घातार्थं यथा
द्वादएवं समुच्चयस्तदोषनिर्घातार्थं चितिपूर्वपि वाद्यर्थाधिकरणे प्र

डाक्टर पाकराजीदसारावायसारम्
MEMO

तिपादितं। भिन्नेजुहोतीत्यादि। काम्यमपिकर्मत्रिविधं। ऐहिकफलकमा
मुष्मिकफलकमनियतफलकं चात्रायं यथाकारी यदृष्टिकामो यजेत
रयेनेनाभिचरन्यजेत तिजातेष्टिश्च पूतत्वादिफलिका। उपस्थितसस्यार्थै
वहिकृष्टिः सर्वैः काम्यतेनानुपस्थितैहिकसस्यार्थापि किमुतजन्मान्तरी
यस्यार्थी। एवमाभिचारीष्वपुपस्थितशत्रोरेवकाम्यतेनानुपस्थितस
त्रोरेवकाम्यतेनानुपस्थितस्यैहिकस्यापि किमुतजन्मान्तरीयस्य। एवंपूर्व

त्वा यपि यो यदाजायते पुत्रस्तस्यैव कामयते न कालांतरजातस्यैहिक
स्यापि किमुतजन्मांतरीयस्य। अमुष्मिकफलं यथा स्वर्गाग्निहोत्रादि
। न हि स्वर्गे केवलसुखमात्रको मानुषाशरीरेण सुखदुःखोभयभोग
र्थं धर्माधर्मार्थमारब्धनानुभवितुं शक्यइति। आनियतफलं यथा
चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि पश्वादिहिफलमैहिकामुष्मिकफलेना। नि
यतमिति चतुर्थे योगसिध्याधिकरणे प्रतिपादितमिति। निवृत्तिरूपेम

पि कर्म द्विविधं। कतर्थं पुरुषार्थं च। तत्रायं यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृ
ह्णातीति। द्वितीयं यथा नाहि स्वास्सयाभूतानीति। प्रवृत्तिनिवृत्तात्मकत
योभयरूपं पर्युदासाख्यं यत्कर्म तदपि द्विविधं क्रतुर्थं पुरुषार्थं च। तत्रा
यं यथा यजातिषु ये यजामहे करोतिनानुयाजेषु ति। नार्षेयं वृणीतेनर्षे
तारं वृणीतऋतिच। द्वितीयं यथा न क्षेतोयं तमाहियामिति॥ ॥इति
श्रीमत्सदाक्यप्रमाणपारावारपारधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधु

संधरभट्टनारायणाभ्यां भट्टशंकरकृतेर्मीमांसाभाष्यप्रकाशे सकल
कर्मभेदानिरूपणं ॥ सुधाकृतारण्येषु योयागभेदउक्तः स म्यायेवेयु
पेक्षितव्यः यं सतिके चिदाक्षिपंति । एकादशोपंचशारदीयास्तथेति येदि
यत्रोदाहृतं वैशाख्यामाश्वास्यायां सप्तदशामारुती स्त्रिवस्त्रा उपकरो
ति सप्तदशा पृश्नीनुष्णस्ता न्पर्यग्निकृता नितरां आकृ भंतेप्रेतरानुसृजं
तीति तत्र । सिद्धांतितं पर्यग्निकृत्या को नतरं वागरीति विधिः उपालीवस

वाक्ये च मारुतपरानुषंगेण सप्तदशोक्षयागा विधीयंतइति त्रिपस्या
यागैः सप्तदशाभिः सह चतुस्त्रिंशत्कर्माणि इत्युक्तं तदनुपपन्नं । अत्रापि
ह्युक्षवाक्ये एकएव यागः । प्राप्नोतितरं तांगरीति विधिना रैण्यवस्त्रो
दनभावे नाप्राप्ताप्यस्या यांभावादिति । अत्र ब्रूमः उक्षवाक्ये आ
स्यात । श्रवणात् स्त्रिवस्त्रा वाक्ये श्रुतमुपाकरा ति इत्यनुषज्यते तच्छ्रुत
त्वानेककर्मविधायीयुक्षवाक्येनुषज्यमानमवैरूप्यायानेकमेवक

र्मविधत्तेअन्यथासंवृताद्याम्नातमुपाकरोतीत्याख्यातंत्रिकसावाक्ये
सदृशकर्मणिविधत्तेउक्षवाक्येचैकंकर्मविधत्तइतिवैरूप्यमापद्ये
तइति॥ ॥इतिसांख्याधिकरणन्यायविषयाविषयाभ्यांनिरूप
णं॥ ॥द्वितीयेइंद्रियकामाधिकरणेगुणफलसंबंधउक्तः तदपेक्षित
स्यलाश्रयस्यलक्षणमुक्तंफलायविधीयमानोगुणोयत्रैकारकताम
पाद्यतेसआश्रयइति।तद्दिरमव्यापकंज्योतिष्टोमेकाम्योक्ष्यादिसं

श्रयत्वेनमीमांसकाभिमतोनहुक्ष्यादिसंस्थायांफलार्थेगुणोय
क्रियमाणायामपिज्योतिष्टोमेसाकारकंभवतिकिंतुसोमएवाअतः
फलस्याविधीयमानोगुणोयांक्रियामपेक्षतेसआश्रयइत्येवाश्रयल
क्षणंमाभिमतं।संस्थाचसामाप्तिरूपसंस्थासामाप्तिमंतमपेक्षतेअतोस्पे
वेदंलक्षमुक्ष्यादिसंख्याश्रयभूतेज्योतिष्टोमइतिनास्याप्तिःतथाफ
लार्थेगुणोयत्रैकारकमित्याश्रयलक्षणंसांकंप्रस्थापेक्षुंभीसा

र्मविधत्तेअन्यथासंकृतादाम्नातमुपाकरोतीत्याख्यातंत्रिकसावाक्ये
सदृशकर्माणिविधत्तेउक्षवाक्येत्वेकंकर्मविधत्तइतिवैरूप्यमापद्ये
तइति॥ ॥इतिसंख्याधिकरणन्यायविषयाविषयावैकनिरूप
णं॥ ॥द्वितीयेइंद्रियकामाधिकरणेगुणफलसंबंधउक्तः तदपेक्षित
स्यत्वाश्रयस्यलक्षणमुक्तंफलायविधीयमानोगुणोयत्रैकारकताम
पद्यतेसआश्रयइति।तद्दिह्यापकंज्योतिष्टोमेका।मोक्ष्यादिसं

श्रयत्वेनभीमांसकाभिमतोनह्यक्ष्यादिसंस्थायांफलार्थेगुणोय
क्रियमाणायामपिज्योतिष्टोमेसाकारकंभवतिकिंतुसोमएवाअतः
फलस्याविधीयमानोगुणोयांक्रियामपेक्षतेसआश्रयइत्येवाश्रयल
क्षणंमाभिमतंसंस्थाचसामाप्तिरूपसंस्तमाप्तिमंतमपेक्षतेअतोस्ये
वेदंलक्षमुक्ष्यादिसंख्याश्रयभूतेज्योतिष्टोमइतिनास्याप्तिःतथाफ
लार्थेगुणोयत्रैकारकमित्याश्रयलक्षणंसांकंप्रस्थापेक्षंभीसा

हि संफलार्थे गुणो नाप्रकृते आश्रयत्वेन समते माधास्यायागे रधिरग्ध
करणके कारकता मपद्यत इति। तत्राप्यव्याप्तं आतोप्युक्तमेवल
क्षणमाश्रयस्य युक्तमिति तथा रेचयाधिकरणे क्रियाकारकभाव्य
रि तिक्तेनापि समानकर्तृकत्वासंबंधेनाश्रयाश्रयिसंबंधं तरेणाश्रया
श्रयिभावो न संभवतीति यागेन सह रचंती धारयंती यसंबंधं करणस्य
फलायाधीयमानस्य शंबमक्रियाकारकभाव्य तिरिक्तसंबंधंतरेण

श्रयाश्रयिभावो न संभवतीति नोत्तरितं किंतु तत्संभवमंगीकृत्यैवा
व्यटेवोत्तरं दत्तं एवमप्यनिष्टो मत्तामेति नापकल्पत इति। तस्मादप्य
स्मदुक्तमेवाश्रयलक्षणमाभिमतं लक्ष्यते न फलार्थगुणस्य य
त्रकारकत्वमिति॥ ॥इत्याश्रयलक्षणनिरूपणं॥ प्रकरणांतराधि
करणे पंचविधमनुपादेयमुक्तं देशः कालः फलं निमित्तं संस्कार्यं चे
हि ति अनुपादेयसंनिधिस्तत्रैवाश्रयसंनिधिः प्रकरणांतरमिति प्रकर

णांतरलक्षणमुक्तं सर्वग्रंथेषु। तच्च चारूण्य। निष्कासेनतुषेभ्यावमृ
थयतीत्यत्राव्याप्तं। तत्रप्रकरणांतरेणैव भेदउक्तो वार्तिके प्रकरणांत
राधिकरणात्वा शास्त्रदीपिकायामपि समभेदभावभृत्यः सोमारि
त्याधिकरणे एवं यतीयनेनप्रकरणांतरन्यायेनकर्मांतरविधीयतइति
अत्रमहसोमेश्वरः समाहधे। अस्त्येवोक्तलक्षणं तत्र चारूणी निष्कास
स्तुषाणांचभूतोपयोगित्वेन संस्कार्यतयानुपादेयत्वा दिति। तस्मु

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्टीट्यूट
M.E.M.

तेन। तृतीयया तुषनिष्कासस्य साधनत्वोक्तावपि निष्कासस्य चारूण्या
मिक्षाशेषत्वात्तुषाणांचाग्नेयारियागेशेषत्वाद्यत्किंचित्सोमालिप्तं स्या
त्तेनाचमृथंयतीति कस्यचिद्याजशेषेण हवीष्यभिघारयतीति प्रतिपाद्य
स्वरूपं संस्कार्यत्वा विरोधइति। तन्मंदं। अधिकरणविरोधात्तत्। एकाद
शेयास्मिन्नेवधाम्नि सवनीयवत्प्रचारविप्रकर्षे पूर्वपक्षविधायातेन
निरस्यप्रतिपत्तिरितिपूर्वपक्षांतरतुषनिष्कासस्य संस्कार्यत्वयोरशाद्

रूपभेदापत्तेर्निरस्यार्थकर्मत्वमेवोक्तं। अत एव प्रकरणांतरलक्षणंवा.
च्यं। नात्रासंनिधिरिव स्वरूपतोऽनुपादेयसंनिधिप्रवेशः किंतु कार्यवि
धेरुपपदार्थसंक्रमासंभवः स च यथानुपादेयसंनिधिनाभवत्येवमुपा
देयद्वयसंनिधिनापि भवति। तस्माद्विधेरुपपदार्थसंक्रमासंभवेन
सहकृतो। संनिधिप्रकरणांतराभितिप्रकरणांतरलक्षणमाभिप्रेतं। अ
एवाविश्वजितायजेतेत्यादौ यत्रोपपदार्थो विधेयो नास्त्येव नामधेयमा

त्रश्रवणात्तत्राप्युपपदसंक्रमासंभवसहकृतादसंनिधेरेव भेदइ
त्यवधेयः अत एव द्विरात्रादीनां नो वचेव मासिनां भेदइतिसंनिधा
वेव नाम्नां भेदउक्तः एवमग्नेयेऽग्नो तिरियादावपि। अष्टमतृतीयेचज
नकसप्तरात्रप्रकरणाभ्यातेचत्वारिंशत्पवत्प्रकरणांतरन्यायेनै
व भेदोऽभ्युपगतः। अत एव च प्रकरणांतराधिकरणेमासमग्निहोत्रंजु
होतीत्यादावनुपादेयं यातिनाक्येऽउपसद्भ्यश्चरेतीतिगुणांतरोपादानो

स्वरूपतः सन्नपि वाक्यभेदः सिद्धांतसिद्ध्यनुपयोगित्वादुपादेयगुण
द्वयमुक्तं वाक्याभिप्रायेणैव सिद्धांतद्वयुतयोक्तेभाष्ये। अचार्यैश्च मा
सांदिवाक्येषु वलस्यासिद्ध्युपयोगोदूषितो नसार्वत्रिक इति ध्येयं॥
॥ इति प्रकरणांतरनिर्णयनिरूपणं॥ ॥अथ मासमग्निहोत्रं जुहोती
त्यत्र कर्मभेदो नेयामिकाग्निहोत्रवत्कर्मभेदो वेति चिंत्यते। तत्र पूर्वप
क्षस्तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादावयं न्यायः स्थितः यत्र गुणद्वयेमन्यो

न्याविरुद्धकर्मसिद्धिवाक्योपात्तभेदावृत्योरन्यतराक्षेपमंतरेण कर्म
न्ययोनुपपन्नस्तत्र भेद एवाक्षिप्यते नावृत्तिरिति। मासाग्निहोत्रवाक्ये
चनामातिदेशेन परस्परविरुद्धं सायंप्रातःकालद्वयं कर्मेति वाक्य
गतमास्तितेन कर्मभेद एवाक्षिप्यते यदाग्नेयोष्टाकपाल ईत्यत्र पौर्ण
मास्यमावास्या कालद्वयेनेवेति। अत्रोच्यते। नामातिदेशो नांगत्वावि
शेषादभ्यासोपि कालद्वयकप्राप्त एव। ततश्चोपायेनाभ्यासेनैव कालद्व

द्वयाच्च योपपत्तेर्न कर्मभेदाक्षेपः तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादौ तु नैव
केनचिच्छष्टेनाभ्यासउपात्तो यतस्तेनैव त्रिद्वसंख्योपपन्नास्यादतस्त
दुपपत्तेर्न कर्मभेद एवाक्षिप्यते एवमाग्नेयवाक्येपीति दृष्टांतद्वयवैषम्यं॥
॥ अथेदानीमिदं चिंत्यते। मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्रा ऽपभागो
यजतीति वद्द्विसंख्या कर्मभेदाद्वा कर्मणीयाज्ञिनाविधीयेत इति ता
वद्विवादात्तथा दर्शादिष्टेन पूर्णमासशिष्टेन च प्राकृताग्नेयादित्रयसं

सर्वाधिइति कर्त्तव्यतात्रयमेकैकेन शिष्टेनैकैकस्मिन्कर्मणि तिस्रिष
तइत्यप्यविवादः। अथ परस्परविरुद्धद्रव्यदेवतादिरूपेति कर्त्तव्यता
मात्रयं त्रयं उत्पत्तिवाक्यगतं एकैकस्य कर्मणो भेदमाक्षिपति नवे
ति चिंत्यं॥ तत्र पूर्वपक्षः यद्यप्यत्र मासामग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रैवाभ्या
सोपात्तं नास्ति तथापि विध्यंताधिकरणे इति कर्त्तव्यताद्वयसमुच्च
यनिरासाद्यथा सोर्येप्राकृताग्नेयकर्मभेदोपेतदीयपौर्णमास्यभाव

स्यादिविरुद्धेति कर्त्तव्यतायोर्विकल्पेनातिदेशएवमिहापिविनि
मकाभावाद्दर्शशेषेन पूर्णमासशेषेन चातिस्त्रस्तिस्त्र इति कर्त्तव्यताअ
ग्नेयादित्रयसंबंधिन्योतिरिष्टाविकल्पेनैकस्मिन्कर्मणि निवेक्ष्यत इति
नकर्मभेदः शोढाकिंतुद्वेधेयेति। अत्रब्रूमः। इतिकर्त्तव्यताविकल्पोप्य
ष्टमाद्येनिरस्त एवतथापिमासदर्शपूर्णमासाभ्यामिमत्रदर्शशेषेनचैके
नलक्षणेसेकशेषपाठानांसमुच्चयेसत्याग्नेयवाक्यमुद्रामुद्रितस्यात

ट्कर्मणि। सोर्येतुप्राकृताग्नेयेतिकर्त्तव्यतयोर्नप्रयुक्तेकशेषपा
ठानमस्तियेनसमुच्चयस्तद्वल्लब्धकर्मभेदःस्यात् किंतुतत्रैकेतिकर्त्तव्य
ताकांक्षावशाच्छष्टकल्पनाएकेतिकर्त्तव्यतयैवचाकांक्षोपशाम्यती
तिवाट्गेचातिदेशकःशष्टकल्पतेपौर्णमास्याग्नेयवद्दर्शाग्नेयवद्वेति
एवंवाशष्टयुक्तातिदेशकशष्टकल्पनाप्राकृताग्नेयेतिकर्त्तव्यतयोः
समुच्चयोनवातद्वलात्कर्मभेदापत्तिरितिवैषम्यानाविद्यथापूर्णमा

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीस्मारकम्

सशष्टेनदर्शशष्टेनवाकर्मत्रयकर्मत्रयसंबंधीतिकर्त्तव्यतात्रयंलक्ष
णयातिदिश्यते। इतिकर्त्तव्यतायाश्चत्रयस्यत्रयस्यैकैकशष्टोपादानस
मुच्चयागतेःषट्कर्मणिएवंसान्नय्ययागद्वयेनसहप्राक्सोमाद्दिका
लिकसैंद्राग्नस्यापिद्रव्यदेवतरूपेतिकर्त्तव्यतापिप्राकृतिस्थादर्शश
ष्टेनलक्षणयैकशष्टोपातेवेतिसप्तममपिकर्ममासदर्शपूर्णमासवाक्य
विधीयतइतिषट्कर्मनुष्ठानंयाज्ञिकानांचिंत्यमेवाप्रकृतावैंद्राग्न

विकल्पोपीहतादितिकर्त्तव्यंवाय। आप्येकशष्टोपादानेनसमुच्चिस्यवि
धानात्। तत्रक्रियाविशेषःप्राकृतावैंद्राग्नःप्राक्सोमतद्दृतुताद्दृ
तावपिसत्रस्यसोमत्तरकालत्वात्तदंगवेंगगुणविरोधन्यायेनसप्राध
न्येतुभूपसांस्वधर्मत्वमितिन्यायेनसोमतःप्रोताक्रबाधइतिसत्यं
सप्तमंकर्मैंद्राग्नविकृतिभूतंसिध्यतितस्यतुनित्यवदनुष्ठानेदर्शश
ष्टेनाम्नातातिदिष्टस्यप्रकृतिवद्बाधस्यबाधःस्यात्तथाचैकादशेवा

यारुण्यानिष्कासेनतुषेश्चावभृथं यंतीसत्र प्रकरणांतराद्कर्मांतरत्वे
पिनतस्यातिपत्तिरर्थकर्मश्रुतसौमिकावभृथंवद्वाचातिदेशोबाधापत्ते
रितियुक्तं। अतःषट्कर्मानुष्ठानंयाज्ञिकांनांयुक्तमेवेतिनसमुच्चय
वगकोपंदेशेनप्रकृतिवद्वाचातिदेशबाधोस्तु।मैवं।प्रकृतिवद्वाचेन
हिप्रधानांगविकल्पोतिदिष्टःसमुच्चस्तुवैकृतेप्रधानेकल्पःश्रुतस्ति
तिकर्तव्यतायामंगे।तत्रचांगगुणविरोधन्यायादौपदेशिकोपिस

मुच्चयआतिदेशिकेनापिविकल्पेनबाध्यतइतिप्रकृतिवदेवानुष्ठेयसिद्धं।
॥ ॥इतिमासाग्निहोत्रमासदर्शपूर्ण पूर्णमासावाक्पयोःकर्मभेदा
भेदविचारः।शाखांतराधिकरणवार्तिकंउदितानुदितहोमयोस्तथाग्नी
षोमीयैकादशकपालद्वादशकपालयोःशाखांतरीययोःसमविकल्प
स्वर्गान्वितायुक्तं।तत्परमतंनस्वमतं।श्रुतिलिंगाधिकरणेनेकविधबाध
निरूपणेस्वयमेवबार्तिककृतापरशाखा।विहितंस्वशाविहितेनन

ध्यतइत्युक्तं। युक्तंचैतत्। स्वशाखाविहितज्ञानस्यस्वाध्यायाध्ययन
जनितस्यकर्मांगत्वात्संभवेइतरस्यानाक्षेपात्। स्वशाविहितज्ञानस्य
विरुद्धवैकल्पिकानुष्ठानेनापिचसाद्गुण्यसंभवात्। स्वशाविहिताविरु
द्धावैकल्पिकस्यतुज्ञानंशाखांतराध्ययनजनितमपिकर्मणेस्वसाद्गु
ण्यायाक्षिप्यतएव। एतत्सौपर्णं मूलन्यायकमेवरंभाविष्यपुराणवचनं
यन्नाम्नांतस्वशाखायांपारम्पामविरोधियत्। विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयम

म्निहोत्रादिकंयथेति॥ ॥ इतिशाखांतराधिकरणं। निष्कर्षनिरूपणं
॥ ॥ शेषःपरार्थत्वात्। ननुपरोद्देशप्रवृत्तिश्चेत्पारार्थ्यवतोनासौ
कर्तृव्यतिरिक्तेषुशेषत्वास्तिअथपरोद्देशकप्रवृत्तिविषयंतत्। ततोद्र
व्यादौयागादौफलेचक्रमेणयागफलपुरुषोद्देशकप्रवृत्तिविषयत्वस
त्वेपिनपुरुषेयागोद्देशकप्रवृत्तिविषयत्वमस्तिकिंतुतादृशप्रवृत्त्यापि
करणतैवाउभयमपिपारार्थभावानास्यप्रवृत्तौनास्ति। यतुन्यायरत्न

मालायामुक्तं कर्त्तुः समाहितं यन्न सिध्यत्यंगं तदुच्यत इत्यनेन यो ऽपि इष्टसाध
नत्वमेव शेषलक्षणमुक्तं तदपि फले अप्राप्तं नहि तस्येष्टसाधनता विधिना
बोध्यत इति। उच्यते। प्रवृत्तिः प्रवर्तना। परं चेष्टं। तद्दृष्टेनैव या प्रवर्त्तना
वैधीया सा वर्त्तना लौकिक्या इष्टोद्देश्यकत्वनियमाभावात्। सा प्रयोजि
का सती पारार्थ्यं। प्रयोजकत्वं च करणात्वं कारणात्वमनुगतं वैधप्रवृत्तेर्न
च साक्षात्प्रवृत्तेः कारणं तद्द्वारा फलस्यापुरुषस्यापि कर्तृत्वं प्रवृत्तिद्वारा

फलस्यापुरुषस्यापि कर्तृत्वं प्रवृत्तिद्वारा प्रवर्तनयैव जन्यते। एवं करणत्वे
नत्रीयाधिकारकांतरं चेति। यद्वा परोद्देश्यकप्रवृत्तिमेतेवाभाविवक्षिता।
तद्वतानियामकश्च संबंधः पुरुषाधिकरणतारव्यः द्रव्ययागफलेषु तुवि
षयतारूपो नान्योद्दीयोरेवलोकेतद्वतानियमकत्वात्। नचैवं फलोद्देश्य
कायागविषयकृत्याधिकरणत्वात्पुरुषस्य फलं प्रयंगत्वापत्तिः। इष्टा
पत्तेः। सप्तमनवमाद्ययोर्हि सर्वस्यापूर्वविशिष्टेंगत्वं न यागस्वरूपमात्रे

गतमिमुक्तं। तेन यथावद्यातप्रोक्षणादेर्बीहिलक्षितेपूर्वसाधनरूपेविधि
ष्ठेति विनियोगाद्विशेषणेपूर्वेप्यगतमेमिह्यपीति। एतत्सर्वमभिप्रेत्य परे
द्देशप्रवृत्तिरित्येवोक्तं न तद्विषयतातदधिकरणतावेति। तदिदमपिप्रवृ
त्तावेवाव्याप्तमिमुपेक्षं। तस्मादाद्यैव विवक्षायुक्ते। यादितुन्यायरत्न
मालागतमेवलक्षणंसमर्थनीयंतदेववाच्यं। यदुक्तंवैधेष्टसाधनत्वप
क्षेव्याप्तंतर्हितस्येष्टसाधनताविधिनाबोध्यतइति। तज्ज्ञातस्यापिकर्त्रि

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इंस्टीट्यूट लायब्रेरी
MEMORIAL

गतभोगरूपेष्टसाधनत्वं फलस्यैवैधत्वात्। स्वर्गादिभोगोपिहिपुंसांस्वर्ग
दिवदिष्टएव। नन्वेवमपिपुत्रेष्टादिफलेपुत्रादावव्याप्तिरेवानहिस्येष्टसा
धनत्वंवैधमिति चेत्। न इष्टसाधनत्वसामान्यस्यावैधत्वेपिपुत्रेष्टेःकर्त्रि
ष्टसाधनताविधिगम्यतिस्वर्गकामाधिकरणउक्तं। एवं सति पुत्रेष्टेःकर्त्री
ष्टसाधनतां बोधयताविधिनातस्यपुत्ररूपस्येष्टस्यकर्त्रर्थतांविनानुप
पत्तेःपुत्ररूपस्यापीष्टस्यकर्त्रिष्टतद्भोगसाधनतारूपा। कत्रथवोवा

ध्यत इति पुत्ररूपस्य फलस्य विशेषत इष्टसाधनताविगम्यते तिनाव्याप्ति धि
रिति॥ ॥इति शेषलक्षणं॥ ॥अरुणाधिकरणे बहुव्रीहेरन्यपदार्थशने
रियुक्तं। अतश्च दक्षिशष्टेन संबंधो वोच्यते यथा। तथोच मिकैशष्टोपि
ष्यादिपदैरपि सुक्रमात् तस्मात्र पर्योब्जापि गाल्यादीनां द्रव्यवचन
त्वमिति चोपपत्तेः। इद्रपीनानिषादस्थं सप्तमधिकरणद्वयपर्यालोचने संहारा
तुलाक्षणिकोन्यपदार्थ इति भाति। तथा हि आर्ये इद्र शंष्ट सोम

विशेषणं तत्पुरुषस्तु कर्मपूर्वपदार्थमात्रे लक्षणापत्तेर्न च बहुव्रीहिः स
सामान्यविशेषणं तत्र पदद्वये प्यन्यपदार्थलक्षणं तत्पत्तेरिति पूर्वपक्षिते
बहुव्रीहावन्यपदार्थः शक्य इत्येवोत्तरं वाच्यं। तत्र नुक्ताहुताहुतस
मुदायवाचिनइद्रशब्दस्य तद्वयवे लक्षणापत्तिं तत्पुरुषमतः
सिद्धांतिनः पूर्वपक्षे तु बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणाभिमतेति गम्यते। निषादस्थपदाधिकरणे च तत्पुरुषकर्मधारयबलीयस्त्वेन

सिद्धांतितं तत्र बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य शक्यत्वे विधाप्रयुक्तिलाघ
वात्कर्मधारयं हि ज्ञानिषादः। स्वयति र्यस्येत्येव बहुव्रीह्यापत्या पू
र्वपक्षः परावर्त्तेति। तत्र लक्षणापक्षे बहुव्रीह्योरुणशब्दस्य चट्
व्यलक्षकत्वाविशेषे किं विनिगमकं यद्बहुव्रीह्योरेव चट्व्यविधायि
तानारुणपदस्येति। प्रयुक्तबहुव्रीहौ लक्षणायाः समस्यमानानेक
पदालोचनपक्षे न विलंबितत्वान्नतेन चट्व्यविधिः स्यात् किंतु

शा गुणलक्षणायाः समस्यमानानेकपदालोचनापक्षे विलंबितः
त्वान्नतेन चट्व्यविधिस्यात् किंतु गुणशब्देनैवेति कल्पयासाधनचट्व्य
निवेशस्य पूर्वोत्तरपक्षयोः साम्यात् तद्दोषे पूर्वपक्षस्य धाक्यीयतासि
द्धिसिद्धांतस्य चायोगाद्गुरुणाधिकरणमनुपपन्नं स्यादिति चाय
पक्षएव समतः न च लक्षणान्याय्या। तत्राहि किमाकृतिन्यायो ना
गृहीतविशेषणोऽयं बीजं अन्यलभ्यः शब्दार्थ इति कर्त्रधिकरणन्या

न्यायो वा। नायः अकृत्साधिकरणन्यायो हि तत्र प्रवर्ततेयः शब्दः कश्चि
दपि विशेषणमात्रे दृष्टप्रयोगः पचकतप्तकुलालादिशब्दा यथा
तत्रोदाहरणमिदमुक्तं। अतो बहुव्रीहेरपि विशेषणमात्रे कश्चिद
प्रयोगान्नाकृतिन्यायइति विशिष्टवाचितैव न द्वितीयः तत्रापि
द्याक्षेपतोन्यलभ्यत्वं वास्यलक्षणया वा नायः पिगाक्ष्यादौ कचि
दव्याभिचारेणाक्षेपसंभवेपि चित्रगवादौ व्याभिचारेणाक्षेपायो

गात्। नियमतः शक्तिग्रहापेक्षेशब्देन्यतस्यो हि शब्दार्थइति न्याय
स्याप्रवृत्तेः अन्यथा पंकजादिशब्देपि पङ्कस्यलक्षणयाप्रतीतिसंभवा
दनन्यलभन्यायातेदवाच्यता स्यात्। अस्तिच चित्रगवादिबहुव्रीहे
रन्योपदार्थयोर्ये शक्तिग्रहापेक्षेति। तत्पुरुषेतु न राजसंबंधिनि
राजशब्दस्य शक्तिग्रहापेक्षा। यास्तिंद्रापीतनिषादस्यपयधिक
रणालोचनाद्बहुव्रीहेः षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयेतावद्यावत्तुः श्रुषपद्य

र्थास्तावंतो वाक्यार्थेन्वयः बहुव्रीहौ तेकस्यैवेति दौर्बल्यं षष्ठी
तत्पुरुषादौ तेकस्यैवोत्तरपदार्थस्य वाक्यार्थेन्वयः बहुव्रीहावप्ये
कस्यैव त्यागः तिसामंयद्यपि तथापि तत्पुरुषे एकस्यैव त्यागः बहुव्री
हौ तेनैकस्य त्याग इति दौर्बल्यं। अतः सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभि
धीयत इति वार्तिकं सार्वत्रिकमेव न वृत्तद्धितमात्रविषयमिति सर्व
मनवद्यं। गौतमीयैर्निरस्तान्यपदार्थस्यैव वाच्यता। बहुव्रीहौ तै

थाप्येंद्र्यायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादावुभयत्र तद्धिताव
शेषेणोपपत्तिबलीयस्त्वेन विनाभेरः सिद्धेरिति। अत्रोच्यते शुद्धस्य
कर्मणोनुष्ठानाशक्तेर्विधानासंभवात्संभवति विशिष्टविधिः। न्यै
वमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ शुद्धकर्मविध्यसंभवः विध्यनुपपत्यात्रा
पि गुणवत्तिविधौ समान्यता इष्टभाव्यवत् द्रव्यसामान्ये कल्पिते पि
तद्विशेषाकांक्षायां वाक्यांतरावहितविशेषलाभेनोपपन्नस्य प्रधानवि

धेस्तद्विधानक्लेशांगीकरणायोगात्। स्वभावयोपात्तेतु विशेषतद्विधा
नमात्रपर्यवसानोपपत्तेः। यत्तूक्तं सन्निकृष्टविध्यसंभवनिमित्तो विप्रकृ
ष्टार्थविधिरिति। तन्न। तस्योपपदानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकत्वात्। तदुक्तं
प्रसिद्धेर्बलत्वेन मयोजनवशेन चाधिकत्वात्प्रवृत्तेश्च गुणरूपविधी
यतइति। अत्रग्रीष्मादिवदुद्देशैर्गुणविधिर्न प्रयोजनत्वं हेतुं वदन्ति
पर्यायपर्यवसानेनदृष्टांतेपीहि विधाबन्धात्तदुपादानानर्थक्यमेव

मिनायेमतस्विष्टेपपादित॥ ॥इतिबहुव्रीहावन्यपदार्थप्रधान्यता
निरूपणं॥ ॥यदाग्नेयोष्टाकपालइत्यादौ विशिष्टविधिरभिमतः त
त्रवार्तिककृता धाराग्निहोत्राधिकरणेष्टेश्रुतिप्रकरणयोरन्यतरदौर्ब
ल्यवतो निरस्तत्वादूषणमुक्तं॥ दध्नाजुहोतीत्यादिगुणमात्रविधौ
समानपदोपात्तसंनिकृष्टधात्वर्थग्रहणासंभवकृतं विप्रकृष्टग्रहणं
अतो विशिष्टविधौ उभयोर्विशिष्टविध्याश्रयणात्संनिकृष्टविध्यर्थतस

भवोऽपि प्रकृष्टविध्यर्थं चतद्संभवोऽभ्युपगंतव्यं ननु विशिष्टं व्यइति यु
पाद्विरुद्धसंभवापत्तियांगं विधायोपपदार्थविधानाय श्रुतस्य यौत
रं कल्प्यश्रुतस्यैव वा आवृत्तिः कल्प्या। तेनोपपत्तिः शिष्टबलीयस्त्वाव
शिष्टविध्यांगीकारप्रयोजनं न सिध्यति उपपत्तिशिष्टया आप्यामि
क्षायाया अभिनवदुपलब्धाशिष्टत्वाद्विकल्पोपपत्तेः कर्मांतरविधिवा
नवाक्येन स्यात्। यद्यप्यत्र तद्धितचतुर्थीकृतबलादपि भेदः सिध्येत

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्

इतु ब्रूते। किंच। आधाराग्निहोत्राधिकरणे गुणस्य क्रियाद्वारेण विधे
यत्वे कैर्विप्रकृष्टविध्यर्थमपि संनिकृष्टविधिसंभव एव वाच्यः स तु तस्या
सौ विशिष्टरूपेण वाच्यः अप्राप्तौ तु स्वरूपत एव वेति नन्वुपपत्त एव तिन्न यु
गपद्विरुद्धसंनिकृष्टविधिसंभवासंभवदोषः। नथानेकविशेष्यविशेष
णविधानार्थं विध्यावृत्त्यापत्तिः विशेषणमनुतिष्ठन्नेव हि विशिष्टमनुतिष्ठ
तिनान्यथोपपत्तिविशिष्टविध्यन्यथानुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पनात्। त

दुक्तं पूर्णमास्याधिकरणे। विशिष्टायां भावनायामाथायश्रौतविधिलभ्य
न्मात्रापि क्रयेयं पुनर्न्यायप्रियेत। पुनरुच्चारणदोषमेवैकेरिक्यापमालभे
त। अयं पुनः सकृद्विधायानिवृत्तव्यापारः स्वार्थान्यथानुपपत्यासर्वविशे
षणेषु प्रत्यक्षानिष्टानिविध्यंतराण्याविर्भावयन्समाम्नायावगतेकरू
पापरित्यागेनैवासकृदुच्चारणफलं वर्त्तते इति। विशेषणान्यनुपादाय
विशिष्टेव्यापारस्वभावादिति चगृहैकत्वाधिकरणेपि पुनर्द्रव्यसंस्या

लिंगानां चावगनांयागं प्रत्युपादेयत्वादेवरूपेणविशिष्टैकप्रकारकवि
धानादर्थापतिलभ्यविशेषणविध्यंतराविर्भावाच्चैकवाक्यत्वसिद्धिरिति
एवं विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्याविशेषणविधिषु कल्प्यमानेष्वपियागो
द्देशात्प्रत्यस्यविशेषणत्वेपिनतद्विषयो विशेषणविधिः कृतेनैवतुप्र
त्ययेनथात्वथनिरस्तेवभावत्वाविधीयतेनशुद्धाशक्तिरन्यायात्तु
त्रकैरासंबंधिनिरूपणाधीननिरूपणः संबंधीज्ञेयं निरूपणाधीननि

रूपणं यज्ञानामिवावच्छेदकधामत्वयथार्थनिरूपणाधीननिरूप
णाधीभावेनेतिअतोयाधात्वर्थंविनानिरूपयितुमेवाशक्यासामुत
प्रतद्विधिं वि[illegible]नाशुद्धाप्रत्ययेनोक्तापिविधातुमशक्येतिकृतेनैवविधि
नाधात्वर्थनिरुक्तायाएवविधानान्नधात्वर्थरूपविशेषणवि
षयंविध्यंतरकल्प्यतेइति।ग्रहैकत्वाधिकरणेन्यायसुधायामपिधा
त्वार्थानुरक्ताचाछिन्नैवभावनाविधिविषयइत्युक्तं॥ ॥इतिवि

शिष्टविधिनिरूपणं॥ ॥ विशिष्टविधेथापियत्रसोमेनयजेतेत्यादौत
तीयातेननद्रव्यादिविधिस्तत्रसोमादिप्रतिपादकेसोमादिमान्यागो
मत्वर्थस्तद्लक्षणास्तितथाहिसोमो दिर्हिकरणत्वेनश्रूयतेकरणंचका
रकारकक्रिययैवसनध्यतेनान्येनाक्रियाचफलभावनैवप्रत्ययवा
च्यानचतस्यांसोमादेःकरणत्वसंभवतिसमानपादोपात्तधात्वार्थ
चरोधादितिभावार्थाधिकरणे स्थितं।नचधात्वर्थेनैवसोमादेःस

बंधः संभवति तस्याधातुनाप्रत्ययार्थप्रतिकरणत्वेनोपादानाक्रिया
रूपतयानवगमात्क्रियारूपत्वेवाधात्वर्थस्य प्रत्ययार्थप्रतिकरणत्वा
नुपपत्तेः। नच सत्यापि प्रत्ययवाच्यायाः फलभावनायाधात्वर्थावरो
धेर्थाशिप्रधात्वर्थभावनयासोमादेः संबंध इतिवाच्यं। तस्या इहानु
द्यातत्वे अश्रुतयाचतयाशाब्दोतरस्यान्वयायोगात्। फलभावना
यत्रश्रुतानधात्वर्थभावना। नचाध्याहृतधात्वर्थभावनांतयासो

मादेरन्वयः सोमनभाव्यमानेन यागेनेष्टं भावयेदिति विनाप्यध्याहारे
णवाक्यसमन्वयोपपत्तेः तदयमर्थः यत्र प्रत्ययार्थकरणयागस्तत्रैवत
तीयांतेनसोमादिपदेननयतिव्यंनान्यांतिरास्तितत्रायांतनिरूढ
त्वेनसोमादिपदस्यसामानाधिकरण्यमात्रेणनामत्वासंभवादर्थां
तरवाचिनः सोमादिपदस्यार्थांतरे यागवृत्तिर्मत्वर्थलक्षणयांगी
क्रियतेइति सेयंमत्वर्थलक्षणविशिष्टविधावेवेति ग्रंथतः प्रतिभा

तिउद्धिराधिकरणवार्तिके हिकर्मणिगुणविधिः फलेगुणविधिर्वि
शिष्टविधिरूपेणवेति विकल्पत्रिष्वपिपक्षेषुपंचपचदोषाउक्ताः त
त्रतृतीयपक्षएवमन्त्रार्थलक्षणादोषयुक्तोनेतरयोः शास्त्रदीपिका
यमपिविशिष्टविधिपक्षेचभवेन्मन्त्रार्थलक्षणेतितेनदृष्टोद्वियकाम
स्यजुहुयाद्दिस्यादिगुणफलसंबंधेषुयथाधात्वर्थविधानान्नमन्त्र
र्थलक्षणाभिमाताएवंत्रीहिभिर्यजेतेतिकर्मणिगुणविधावपीतिके

चिदेवमेवसिद्धांतंवर्णयंतिननुधात्वर्थलक्षणेतितेनमन्त्रार्थलक्ष
णायांबीजमितत्करणवंचनशक्तिमिश्रितमास्तिकिंतुलक्षणाणकंभा
वनायाश्चकरणकांक्षयातल्लक्षणायजैस्यात्करणांकांक्षाचविध
यायाभावनायाःस्यान्नानूद्यमानायाःसोयंमत्वार्थाधिकरणन्यायेन
न्यायतेनत्रीहिभिर्यजेतेयादीभवनानुवादान्नकरणांकांक्षास्ति
तिनधातुनाधात्वर्थःकरणत्वेनैवान्वयोघटइतिनमन्त्रार्थलक्षणेति

डा० भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तदयुक्तं। भावार्थस्य हि करणत्वावगतिर्मन्त्रार्थलक्षणायां बीजमित्यभि
पारितमेवाभ्युपेतं च तस्मात्पि करणव्रीहिभिर्यजेतेत्यारोचयत्यपि
नभावार्थाधिकरणन्यायाद्भावार्थस्य करणत्वं सिध्यति तथापि नवा
द्यान्यायेन यागस्वरूपे व्रीहिविधिरनर्थक इति साधनांशगुणविधा
नुमवश्यमपि भावार्थः करणत्वेनानुवदितव्यो लक्षणयेति गुणविधावपि
सिद्धा मन्त्रार्थलक्षणा तदुक्तं। विधाने वानुवादे वा यागः करण मि

ष्यतइति। विशिष्टविधावेव तु मन्त्रार्थलक्षणो। तदुक्तं। विधाने वानु
वादे वा यागः करणमिति भावार्थाधिकरणन्यायेनातिसुलभत्वात्कृ
तो विशेषो॥ ॥इति मन्त्रार्थलक्षणानिरूपणं देशकालकर्तृनिमित्तफलानि
अनु--- परिपोनिपंचेतिप्रकरणांतराधिकरणपर्यालोचनया प्रति
भाति। द्विवचनबहुवचनयुक्तं चाचोदनात्स्यात्याधिकरणे तु यजमानस्यात्मो
यमेकत्वमप्यनुपादेयमिति युक्तं त्वाशक्तिकृतांगत्यागन्यायात्तदुक्तं

पारथसारथिमिश्रैः अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालाद्यारिति। अ
त्र यजमानस्येति यागाद्येकत्वव्यावृत्तेरुभयस्थानेसंख्यानुक्तिरूपं सदृशत्वव्यावृत्तेरुभ
वंब्राह्मण्यादिजातिरप्यनुपादेयैव। तदुक्तं द्वितीयेआधानाधिकरणे
सोमेश्वरेणस्वाविधिप्रयुक्तत्वेनब्राह्मणत्वादेः कर्तृविशेषणत्वेपिजातेर
नुपादेयत्वादिति जातेरर्थाधिदेकारिविशेषणत्वावगतेः सिद्धत्वेनचकाम्य

तयाधिकारिविशेषणत्वायोगादाधानस्य चफलश्रवणेनराजसूयाभि
षिक्तान्ययाविरोधाभिषिक्तत्वप्रतीतेरिति च। ननु किमिदमनुपादेयत्वं
उच्यते। कृतिव्याप्यत्वमनुपादेयत्वं। तद्व्याप्यत्वं चानुपादेयत्वं यथा
चादेशादिपंचकं कृत्याव्याप्यं। भवत्येवं यजमानस्वामीयमेकत्वब्रा
ह्मण्यादिजातिश्चस्वभावसिद्धत्वाद्भवत्येव कृत्यव्याप्यं किमनुपादेय
मेव। आहवनीयाग्नियोस्तु कृतिव्याप्यत्वेनानुपादेययोरपि सतोर्नयेव

पशुत्वादिजातिपक्षेकस्यापि चानुपादेयं स्यात्। तयोः पशुव्यक्तिद्वा
राकृतिव्याप्यामिसनुपादेयमेवाऽऽहवनीयाविद्ययोस्तुकृतिव्याप्य
त्वातद्द्वारापिनतदीयैकत्वजात्यादितत्कृतिव्याप्यामिसनुपादेयमवाऽऽ
हवनीयाविद्ययोस्तुकृतिव्याप्यत्वेनोपादेययोरपिसतोर्विध्यंतरसिद्धये
रवोपस्थानस्यायोगाविध्यंननुष्ठाय मात्रेणयथाशक्तिन्यायाविषयत्वेऽऽ
तएवयदाहवनीयेजुहोतीयस्यानुपादेयसंबंधसाचिवोऽसंनिधिःप्रक

रणांतरमियेतन्न्यायाविषयतेष्यते। ननुयजमानस्वामीयमेकसंत्रा
हृष्यादिजातिश्चानुपादेयाचेतसंबंधसाचिवेनाप्यसंनिधिनाप्रकरणां
तरत्वाद्वेरः स्यात्। तत्रायोदाहरणंयदाहवनीयेजुहोतीयेन। जायुदा
हरणमपिमृग्यामिति। चेत्। नास्त्यालात्। जुहोतिहिसाधारणोनकंचि
द्धोमविशेषंनियमेनोपस्थापयतियदीयेतिकर्तव्यतातिदिश्येत। अ
तएवदर्विहोमाअपूर्वाइत्युक्तमष्टमे। उपेदशस्तुनास्त्येव। अनरभ्या

धीतेतुब्राह्मणोयजेतेत्यादिश्रवणे चिश्च जितायजेतेत्यादिवद्व्यक्त
योर्लिंगेनातिदेशतोरुपलाभसंभवात्करणांतरत्वकर्मभेदइष्ट
व। अतोनपचेवानुपादेयानीति नियमइति सिद्धं॥ ॥ इत्यनुपादे
यानिरूपणं॥ ॥प्रायणीयाधिकरणंतः कर्मभेदइष्टएवश्रावियस्प्रवर्ग्यं
प्रवृंजंतीति प्रवर्ग्याणांमुक्तिः तेषांचनप्रथमयज्ञे प्रवृंजादिति प्रथमप्रा
योगांगभूतोयं निषेधः तस्यचप्रतिप्रसवोयंअग्निष्टोमेप्रवृणक्तीति। तच्चे

नेचेद्द्वितीयादिप्रयोगविषयंतत्रयत्प्रवर्ग्यंप्रवृंजंतीति प्रवर्ग्योक्तिवि
धिर्नैवानुष्ठानसिद्धेः अतःप्रथमप्रयोगे निषिद्धस्यप्रतिप्रसवो द्वितीया
वार्थमिदं। अतस्तत्रविहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः अतिरात्रप्रथमाह्ना
रंभकरणमेववैकल्पिकारात्रप्रथमाहरविधानेन तत्रनिषेधाति
देशादग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेनचप्रतिप्रसवातिदेशादिति। तत्रन्या
यसुधाकृतादृपणंद्वयमुक्तंदशमेप्रतिषेधप्रदेशेनारभ्यविधानेचप्रा

स प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यादिसूत्रोक्तेनदुर्बलोपिविधिस्तदर्थानामलाभे
नप्रतिषेधेनतुल्यबलोभवतीतिन्यायेननप्रथमयज्ञेप्रवृंजादिसूत्रस्यप्रतिषे
धेनैवप्रवर्ग्यप्रतिषेधेनतुल्यबलोभवतीतिन्यायेनबलादेवविकल्पसि
द्धेरग्निष्टोमवाक्यनार्थक्यमित्येकोदोषः नप्रथमयज्ञइत्यस्यप्रतिषेधस्येति
द्वितीयतद्बलादेवाग्निष्टोमप्रथमयोगइवातिरात्रप्रथमाहारेपिविकल्प
एवापद्यतेनानियमकरणंसिध्येदितिद्वितीयोदोषः स्वयंतुसमाहितं।न

प्रथमयज्ञइतिनप्रतिषेधः किंतुपर्युदासोयत्प्रवर्ग्यप्रवृंजंतीतिप्रवर्ग्येति
तिवाक्यशेषःपर्युदस्तप्रतिप्रसवाग्निष्टोमवाक्यं।नन्वकर्त्तव्यत्वेनोक्त
स्यकर्त्तव्यत्वेनोक्तेःप्रतिप्रसवस्यात्पर्युदासस्यचाकर्त्तव्यत्वोक्त्यर्थलाभा
वस्यापिधीनामेकदेशःस्यादितिसूत्रेणाविकल्पायदशमेसिद्धांतयिष्य
माणत्वात्पर्युदस्तप्रतिप्रसवोनयुक्तः।अतएवाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे
विकल्पोप्ययुक्तः कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोरुदासीनेनपर्युदासेनसामान्य

विधर्द्वितीयादिप्रयोगमात्राविषयत्वेनोपसंहारात्प्रथमप्रयोगे नित्यविधिना
नुष्ठानमात्रंसिध्येदितिचेत्। सप्तमन्यत्रपर्युदासोऽनेनाकर्तव्यत्वोक्त्यर्थः
तथापीहापरपंतदर्थताभ्युपेया। अन्यथाप्रथमप्रयोगे नित्यानुष्ठानमात्र
स्यपर्युदासाग्निष्टोमवाक्यद्वयसाध्यस्यानारभ्यवादेनैवसिद्धेस्तदुभया
नर्थक्यंस्यात्। नानूयाजेविधिवन्नित्यानुष्ठानेनपर्युदासस्यार्थक्येतुपु
नर्विधिर्व्यर्थःस्यात्। अतोत्रपर्युदासस्याकर्तव्यत्वोक्त्यर्थत्वायुनर्विधिना

विकल्पस्तस्यचप्रतिप्रसवेसंयुक्तमिति। यापि निषेधस्तुतिरात्रेविकल्पा
पत्तिरुक्तासापिनाप्रकृतोसामान्याधाक्यपेक्षोपभूतस्यपर्युदासस्यातिरात्रे
तिदेशात्प्राप्तेनियमकरणाद्विकल्पार्थस्यचप्रतिप्रसवस्यानातिदेशादिति।
तदेतदपिसोमवरमंतंयुक्तं। यतावदिहपर्युदासोप्यकर्तव्यत्वोक्त्यर्थइतिक
ल्पनयाप्रदृष्टामश्रुतंचकल्पितं। तन्न। एवंहितवाप्यतिरात्रप्रथमाहोरपि
विकल्पोपरिहार्यत्वोक्तंविकल्पार्थस्यप्रतिप्रसवस्यानातिदेशान्नियाक

रणमितितदपि। नाहि विल्पः प्रतिप्रसवस्यान्यार्थ एव किंतु पर्युदा
सस्य। कर्त्तव्यतातात्पर्यकतया निर्णीतार्थस्यैव पर्युदासस्यातिदेशो
रात्रयोजनंतत्र श्रवात्पर्यग्राहकस्यानतिदेशोपितेनाकर्त्तव्यतेव
गृहीतातात्पर्यकतया निर्णीतार्थस्यैव पर्युदासस्यातिदेशादेकस्य चतस्र
प्रकृतावकर्त्तव्यतेतात्पर्ये विकृतौ तु नेति परस्य परविद्वाने कार्थश्रा
योगाद्विकृतावप्यकर्त्तव्यतोक्तार्थश्रादतिरात्रेपि विकल्पप्रसंगस्य

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्टीट्यूट स्मारक
MEMORIAL

वापि दुपरिहारः निर्णीतिचेत्तन्न एकधाधिकरणे। यस्तु प्रकृतावन्यार्थप
रत्वेन निर्णीतस्य शास्त्रस्याविकृतावतिदेशान्यार्थपरतानन्यायेतिनेव
पर्युदासस्याकर्त्तव्यतोक्तार्थत्वेतिरात्रप्रथमाह्नरपि विकल्पापत्तिरप
रिहार्या। इतरपर्युदासवदकर्त्तव्यतोक्तार्थत्वाभावेश्वाग्निष्टोमप्रथ
माप्रयोगे नियानुष्ठानापत्तेर्विकल्पासिद्धिरिति उभयतः पाशारज्जु
अग्निष्टोमवाक्यापातिश्रस्यारिति। नन्वेवं भद्रसोमश्चमत्तदूषणे

पिवार्तिककृन्मते तदुक्तं दूषणद्वयं कथमुद्धर्त्तव्यमिति चेत्। अत्र श्रुत्य
नप्रथमयज्ञइति निषेधएव तस्य चेष्टेष्टक्रियाविषयत्वाद्विकल्पः सि
द्ध एव नत्वसावग्निष्टोमवाक्यलभ्यः। एवमपि अग्निष्टोमवाक्यान
र्थक्यं तादृशश्च विकल्पो रात्रिप्रसङ्गेपेति भट्टसोमेश्वरोक्तं दूषणद्वयं
यमेव परिहर्त्तव्यं अग्निष्टोमवाक्यविकल्पपरिसंख्यार्थं भवत्येव
अकर्त्तव्यत्वेन बुद्धस्य कर्त्तव्यत्वनोधात्। नच प्रतिप्रसवत्वं परिसं

ख्यात्वं च विरुद्धं। यद्वा परिसंख्यैव प्रतिप्रसवशब्देन पूर्वोक्तसादृश्यो
द्बोध्यते न तु विकल्पपरिसंख्या रात्रेन नानुष्ठानमात्रेण। किंचेयन
नुष्ठानमेव न सिध्येदिति चेत्। मैवं नह्यत्र विकल्पपरिसंख्या शास्त्री
किंतु अग्निष्टोमएव प्रवृणक्ति नातिरात्र इति प्रवर्त्यानुष्ठानपरिसं
ख्याद्वारा अवधीयते रात्रेर्नियानुष्ठानसिद्धिः। एवं विकल्पपरिसंख्या
रीतिः क्वापि दृष्टेति श्रूयाद्यदि श्रूयाद् अकर्त्तव्यत्वोत्तरार्थं पर्युदासरी

ति वाचिकदृष्टेति। अथ सा चैव कल्पते ततः पूर्वापि त्रैव कल्पत इति तु
ल्यौपर्यनुयोगपरिहारो। न चाग्निष्टोमे एव प्रवृणक्ति नान्यत्रेति परिसंख्या
यामतिरात्रद्वितीयादिप्रयोगे वापि विकृत्यंतरे च सर्वत्रैव प्रवर्ग्येनिस्या
त्। तत्र चैकल्पिकप्रवर्ग्यमात्रपरिसंख्यायां सयामतिरात्रप्रथमाहारे
प्यस्यैव प्रवर्ग्यस्य पाक्षिकत्वात् परिसंख्यास्यान्नतु वैकल्पिकप्रव
र्ग्यमात्रपरिसंख्यायामेव प्रमाणमस्तीति चेत्। उच्यते। लाघवात्तद्वि

षयता लभ्यते। अग्निष्टोमे एव प्रवृणक्ति नान्यत्रेति हि परिसंख्याया
न्यत्र प्रवर्ग्यनिवृत्तिर्बोध्यमानायत्रातिरात्रप्रथमाहारे विकल्पातिदेशा
त्पाक्षिकप्रवर्ग्यनिवृत्तिः प्रसक्ता तत्रैव पक्षांतरेपि सा चेद्बोध्यते ततो
लाघवं भवति यत्र तु तिरात्रद्वितीयादिप्रयोगे विकृत्यंतरे च प्रवर्ग्यनि
वृत्तिः पक्षेपि न प्रसक्ता तत्र चेत् परिसंख्यया सा बोध्यते तत्रायं तु गौरवं
स्यात्। यथा नियमविधिरवघातदेरव्याप्तिपक्षमेव पूरयति प्राप्ति प

सेतूदास्सेएवमियमापिपरीरिसख्यायत्रप्रवर्त्यतिवृतेप्रतिपक्षंपूरय
न्प्रवर्त्तिएवंव्रीहिभिर्यजेतेतिनियमविधिरपिआग्नेयादिष्वेवव्रीहि
प्राप्तिपक्षंपूरयतिनोपांशुयाजादौतत्रानुप्रातिशिष्टस्यापिवाक्य
सामान्यविहितस्यापि ग्रौवस्यप्राप्तेःपक्षेपिव्रीहीणामप्राप्तेःल
घवाच्चविशेषप्रवृत्तस्यापिवाक्यस्यविशेषपरतादृशमेउक्ताय
थावायव्येपाशोहिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रइत्याधारमाधारयती

तिश्रुतमुत्तरेजोहवाघारएवनिवेशःतत्रैवैद्रऊध्वेनिधरइति
प्राकृतमंत्रजन्यनियमादृष्टकल्पेलाघवात्पूर्वाघारेतुतत्कल्पनापत्ते
र्गौरवादिति।नन्वेवमप्येषाप्राप्तपरिसंख्यासाचत्रैदोष्यपरिहा
रसंभवात्क्वचिदप्यनंगीकृतेतिचेन्नान।अस्यापिवस्तुतोप्रा
प्तपरिसंख्यात्वात्।यथाहिइमामगृभ्णन्शनामृतस्येऽयुदाहर
णेयदीयंनस्यात्ततोलिंगादिनियोजकवाक्यकल्पनायागर्दभर

रशानारोनेपिमंत्रःप्राप्नुयादस्यांतुसंख्यालिंगंकल्प्यवाक्यकल्पे
नैवप्रतिबध्यतेएवमत्रापियद्यग्निष्टोमेप्रवृणक्तीतिपरिसंख्या।
नस्यात्ततोतिरात्रप्रथमाह्नारेविकल्पोसिद्धियेतुयत्रवर्ग्यप्रवृ
ज्जंतिनप्रथमयज्ञेप्रवृज्यारिष्यनयोरतिरेशअस्यांतुसंख्यामतिरे
शप्रतिबंधान्नातिरात्रप्रथमाह्नारेविकल्पोभवतीतिसर्वंनिरवद्यं॥
॥परीपाकाच्छस्त्रेयदुरिमहोवार्तिककृतातद्ज्ञानात्सोमेश्वर

इह्यहुपूर्वपक्षयति।तद्दूष्याहंस्वांप्रकृतिमनयंवार्तिकमतंतद
ज्ञात्वादूष्यांनविबुधजनैर्द्वैविमुखैः॥ ॥इतिप्रवर्ग्याधिकरण
पर्णाद्वारा॥ ॥वाक्यपादासेपूषाप्रपिभागभागइसत्रानारसि
ट्टुंतिनंभउपत इतिभागइतिव्युत्पत्यालक्ष्यंस्वीकार्यंचाभागशब्दार्थ
पूषणश्चदेवताधिकरणन्यायेनदेवताविग्रहादिपचकनिरासेम
भक्षयितृत्वस्वीकर्तृत्वासंभवात्तदुद्देशेनयोऽर्थभागशब्देनल

क्ष्पतो तद्रूपं देवतानि क्लानेवपेषणस्यप्रयोजिका। उपादानं
चयागस्यभागशेष्टेन विद्यते। मुख्यार्थासंभवाद्यागलिलक्ष्यापि
षयात्रा हि श्रुयते भागशेषीयानानुपादानमस्यतइति। तत्रचोद
यंतिकेवलपूषोद्देशेनप्रापिष्टानविधेयाजुहुयात्पूषः कथय
भिचारा भावेनायोगात्अतोवश्यंयागविशिष्टपुषोद्देशेनपूषवि
शिष्टयागोद्देशेनवाप्रापिष्टताविधेयातत्रचाविशिष्टानुवादोषः

तथानपरंसएवाकिंतुअंगेः स्विष्टकृतंयजतिवषट्कर्तुःप्रथमभ
क्षइतीदाविवेकस्मिन्समासपदेउत्तरपदार्थोद्देशात्पूर्वपदार्थवि
धेश्चैकप्रसरत्वाभावात्समासविधावोपिस्यात्। नचयदग्नेयप्र
जापतयेचसायंजुहोतीत्यादौक्षौमेवस्तनावभिमार्ष्टीतिमिश्रत्व
चयथासायमानुवादेनवसनानुवादेनचदेवतायाःक्षौमस्यचवि
धौप्रकरणप्राप्तयोजुहोत्याधानयोरनुवादाद्विशिष्टानुवादोषपरि

हार एवं पूषवाक्येऽपि सम्भवति अप्रकरणाधीतत्वात्। तस्माद्विद्विशिष्ट
गुणादकृतत्वाक्यभेदस्य कः परिहार इति। अत्र ब्रूमः यथा लोहितो
ष्णीषान् बिभ्रतः प्रचरन्तीत्युष्णीषगतमेव लोहितं क्रियाविशेषउद्दिश्य वि
धीयते अन्यथा गोरिकादिनासाक्षादेव विशेषणं लोहितकरणं प्रसज्य
ते तस्मात्तोपतापविशिष्टार्थविधौ वाक्यभेदश्च नास्ति लोहितमात्र
परश्चाविधिर्भवति उष्णीषिणः प्रचरन्तीति प्रकृतितउष्णीषप्राप्तेः य

थावा एकं समाकृत्य क्रियते स्तोत्रीयामित्यत्रापि स्तोत्रोद्देशेन क्रियात
मेवात्रिवं विधीयते। अन्यथा स्तोत्र एव त्रित्वं विधापते स्तोत्राणि
क्रियेरन्नायद्यपि च स्तोत्राणामुपात्तावेकत्वं निर्धारितं तथाप्याभ्यासा
देव त्रित्वं संख्यासंपाद्यते। स्तोत्राकृतिश्च नगधितिं विनोपपद्य
त इत्यृगाकृतिरेव स्यान्नतिस्त्वत्र ऋचः तस्मात्यादृशीत्रऋगाता त्रित्वसं
ख्यासमासाप्रतीयते। तादृशेव विधीयते संख्यामात्रपरश्च विधि

र्भवति। एवं पूषवाक्येपि भागरूपउपंहविरिति यावत्ततश्चसम
सावगतंहविगतमेवपेषणंपूषोद्देशेनविधिर्भ तिरो विकेपूष्णि प
क्रतुंविनाविद्यमानत्वामावाच्छक्यंनविधातुकर्तुंकिंतुदेवताभूतं
पवेतिपूष्णोदेवतात्वाक्षेपेणदेवताभूतएवपूष्णिपषणंविधीय
तइतिनाविशिष्टानुवादोषोनचसमावेरूप्यदोष इतिसर्वंसु
स्थं॥॥इतिपूषाधिक॰ पंसिद्धांतो पेषपरिहारः॥ ॥ ॥

DR BHAU DAJI
डॉक्टर भाऊदाजी इंस्टीट्यूट लायब्रेरी

इहक्वचिद्विशिष्टस्यतादर्थ्येविशेषणस्यापितादर्थ्यंभवतियथानिर्मथ्येनेष्टकाःपचं
तीतिमंथनस्यापिपाकांगत्वं॥ एवंदशापवित्रेणग्रहंसमार्ष्टीत्यादावपि॥ क्वचिद्विशि
ष्टस्यतादर्थ्येपिनविशेषणतादर्थ्यंसंमतंयथाप्रिक्रमणस्यप्रयाजद्रव्यदेवतामंत्र
णांचप्रयाजमात्रांगत्वेपिनदर्शांगत्वं॥ एवमवघातांगमंत्रोखरवलमुसलतत्पोक्षण
देरवघातमात्रांगत्वंनिर्वापांगमंत्रश्रूर्पादेश्चनिर्वापमात्रांगत्वंनदर्शांगत्वमिति॥
तत्रकिंवैषम्यबीजं॥ तथेहक्वचिद्विशिष्टंप्रतितादर्थ्येविशेषणंप्रतितादर्थ्यमिष्यतेयथा

वधानस्यदर्शापूर्वसाधनीभूतेषुव्रीहिविनियोगादृर्शापूर्वांगतापि॥ क्वचित्तुविशि
ष्टंप्रत्यपितादर्थ्यंविशेषणंप्रतिनतादर्थ्यमिष्यतेयथार्थज्ञानंप्रतिस्वाध्यायस्याध्यय
नस्यवातादर्थ्येपिनविशेषणमर्थकर्मप्रतितादर्थमिष्यते॥एवमष्टवर्षंब्राम्हण
मुपनयीततत्रेपयसिदध्यानयतीत्यपनयनदध्यानयनयोःक्रमेणाष्टवर्षवि
शिष्टंब्राम्हणंप्रतितापविशिष्टंपयश्चप्रतितादर्थ्येपिनविशेषणीभूताष्टसंख्यावि
शिष्टवर्षाणिप्रत्यपनयनस्यतापंचप्रतिदध्यानयनस्यतादर्थ्यमिष्यते॥तत्रापि

किंवैषम्यबीजमिति॥ अत्रब्रूमःऐंद्रीदशापवित्रयोर्वाक्यीयसंयोगाद्गार्हपत्यग्र
हार्थत्वंयथाक्रममभिहितं॥ एवंसोमस्ययागस्वरूपेआनर्थफलशेषणत्वं॥अतए
वसोमादीनांफलवभावनेतिकर्तव्यतात्वमुक्तंसप्तमाद्यादौ॥सोमस्यतुफलभावना
करणत्वमाघाराग्निहोत्राधिकरणेउक्तं॥नचकरणत्वमितिकर्त्तव्यतात्वंचैकस्यवि
रुद्धंकरणस्यैवसतोयागोपकारतयेतिकर्त्तव्यतात्वात्॥तदुक्तं॥नहितत्करणं
लोकेवेदेवाकिंचिदीदृशं॥ इतिकर्तव्यतासाध्येयस्यनानुग्रहेर्थितेति॥तस्मादेद्री

दशापवित्रसोमादीनामुपरुद्धानादिकरणकगार्हपत्यादिकर्मकाभावेनेतिकर्तव्यता
त्वाद्द्रव्यभूतगार्हपत्याद्यर्थतापिवाक्याद्यक्ता॥ अभिक्रमणप्रयाजद्रव्यदेवतामंत्रा
णांतुप्रयाजकरणभावनामात्रेतिकर्त्तव्यतात्वमर्थांतरप्रकरणादिभिर्नवाक्यीयः
संयोगोदर्शनादिभिरस्तिदर्शेतिकर्त्तव्यताकांक्षात्मकेनतुप्रकरणेनप्रयाजमात्र
स्यग्रहणमितिनवशिष्टस्यतत्राविनियोगेप्रमाणमस्तीतिनविशेषणानांदर्शांगत्व
मितिवैषम्यं॥ एवमेवावघातादेर्दर्शप्रकरणात्तदपूर्वीयव्रीह्यादौविनियोगात् न

दपूर्वांगतायुक्ता॥ अध्ययनस्यत्वर्थज्ञानांगत्वेप्यर्थभूतकर्मप्रकरणाभावान्न
तदंगतेष्टा॥ तापाष्टवर्षादेस्तुग्रहंगार्पत्यवत्कचिदिनियोगाभावेनवाक्यीयसं
योगेसत्यपिनतदंगत्वमुपनयनदध्यानयनोरितिब्राम्हत्वजातिवदुद्देश्यतावछे
दकतैवनतूद्देश्यतायेअर्थापत्तिःप्रभवतीतिवैषम्यमिति॥ नन्वेवमुद्देश्यविशे
षणविवक्षायांवाक्यभेदःस्यात्॥ सत्यमुद्देश्यतादृशायामविवक्षितमेवविशेष
णंअनंतरवाक्येनुतमध्यापयीतेत्यादौविधेयगतत्वाद्विशेषणविवक्षासिद्धिःएवं

मस्यपितापितामहोवानसोमंपिबेत्सवात्यइत्यत्रापितच्छब्देनैकेनोभयपरामर्शात्॥न
चाष्टवर्षब्राह्मणतप्तपयःप्रभृतिवदुभयविशेषणसमुच्चयएकशब्दोपादानेपिनैकस्मिन्नो
भयपरामर्शात्॥ एवंकामंतुयोनूचानःश्रोत्रियःस्यात्तस्यप्रहृज्यादित्यत्रकार्तृगामित्वा
दितिवार्तिकात्कर्तृविध्यवगतेःप्राप्तेचकर्मणिभिन्नपदोपात्तानेककर्तृविशेषणविधौ
वाक्यभेदात्तच्छब्देनैवोभयपरामर्शादुभयविधिरिति॥ ॥इतिविशेषणतादर्थ्यवि
चारः॥ ॥प्रकृतौवाद्विरुक्तत्वादित्यधिकरणेद्विरुक्तत्वदोषापत्तिःप्राप्तिकालवै

षम्यंचेतिसिद्धांतहेतुद्वयमुक्तं॥ तदन्योन्यव्यभिचारात्॥सप्तदशोवैप्रजापतिर्यज्ञेन्वा
यतइतितदधिकरणांतएववार्तिककृदुक्तेप्रत्यक्षदाहरणेप्राकृतद्वारप्रतीक्षणानपेक्षत्वा-
त्प्राप्तिकालवैषम्याभावेप्युपदेशातिदेशाभ्यांप्राप्तौद्विरुक्तताप्रसंगोस्त्येवा॥तथाफलचम-
सेसोमरसामानविध्येऽभ्यमानेविकृतित्वस्योभयवाद्यसिद्धत्वेनद्विरुक्तत्वोद्भावनायोगा-
न्नित्यविधेःप्रथमंप्रवृत्तेर्नैमित्तिकविधेस्तुपश्चात्प्रवृत्तेःप्राप्तिकालवैषम्यमस्त्येव॥तत्रनैमित्ति
कमतुल्यत्वादसमानविधानंस्यादितिसोमधर्ममानविध्याधिकरणेऽपिचनैमित्तिकःफलत्व

मसःससोमधर्माग्रहीष्यतीतत्रधर्मासाधारणाःसंतोद्विरुक्ताइत्यत्रेरन्निति ग्रंथेनसामा
नविध्येद्विरुक्तताप्राप्तिप्रसंगाभिधानंभाष्यकारीयमुपेक्ष्यमेवेति॥ ननुसप्तदशोवैप्रजा
पतिरित्यत्रद्विरुक्तप्रसंगेसतिसामानविध्यायोगात्कथंप्रत्यक्षदाहरणत्वंवार्त्तिककृतोक्तं
उच्यते॥तदर्थशास्त्रादाविवात्रानर्थक्यंपरिहारःप्रकृतौवाद्विरुक्तत्वादित्यधिकरणपूर्व द्विरुक्तता
पक्षप्रयोजनेनकार्यःपर्णतादावप्येवमेवतदुद्धारःस्फवचःअतश्चप्राप्तिकालवैषम्यमे
वात्रमुख्योहेतुःसिद्धांतसिद्धेःद्विरुक्तताप्रसंगस्त्वभ्युच्चयहेतुरेव॥अन्यथाहिसंज्ञाप्र

वस्यात्किमतिदेशाभ्युपगमेनद्विरुक्तताख्यमानर्थक्यंपरिहर्तव्यंकिंवातिदेशेनप्राप्यमा
नस्यापिपर्णतादेःपूर्वपक्षप्रयोजनरूपप्रायश्चित्तविशेषार्थत्वाभ्युपगमेनानर्थक्यंपरि
हर्तव्यमितिसंदेहएवदुःपरिहारःस्यात्अभ्युपगतोहिनत्रतत्रज्ञातशोतिदेशादिमंदर
प्रामाणांतरप्राप्यमानस्याप्यर्थस्यपुनर्विधिःप्रयोजनविशेषेणअग्नेरुक्थादौतमुक्थे-
नेत्यादिना॥ गवामयनेचाद्ययोरन्होरैंद्रवायवाग्रतावविधिनाभागधर्मत्वात्प्राप्य-
मानायाऐंद्रवायवाग्रतायाःतथातदर्थशास्त्रतायामपिलिंगात्प्राप्यमानस्यमंत्रस्य-

तथाज्योतिष्टोमादौसार्वकाम्यप्राप्तस्यस्वर्गार्थत्वस्य॥ एवमाम्नातेनार्थवादेनविधित
आस्थेयमानस्यापिप्राशस्त्यस्यएवमत्रापि॥तस्मात्प्रातिकालवैषम्यमेवसंशयापनय
योग्यंप्रकृतौवाद्विरुक्तत्वादित्यत्रेतिनिष्कर्षः अथैतदधिकरणप्रयोजनंनसंज्ञेयमित्य
नाभिधीयते॥यद्यपिकोर्थःसमानविध्येवेहुणकामप्रवर्त्तनमित्यन्यत्रोक्तंतथापित
च्चयनादिक्रियायामेवयुज्यतेतदाश्रितगुणकामसंभवात्॥ पर्णत्वादिज्ञातेस्वक्रिया
त्वेनतदाश्रितगुणकामोनसंभवतितरांवाच्यं॥ अतःप्रयोजनांतरंवाच्यं॥तदुच्यते॥

क्यपादाद्येउच्चैर्ऋचाक्रियतइत्यादिस्वरस्ययद्यृक्तोयज्ञआतिमियाद्भूःस्वाहेतिगा
र्हपत्येजुहुयादित्यादिनैमित्तिकप्रायश्चित्तस्यचवेदधर्मत्वमुक्तं॥ततोद्वितीयाधि
करणेउत्पत्तिवेदसंबंधनमिदमुभयमितिपूर्वपक्षितेसिद्धांतितंविनियोगविधि
निबंधनमुभयंऋग्वेदादिनामद्विनियुज्यतेतत्रोच्चैस्त्वादितस्यैवबाधेप्रायश्चित्तमि
ति॥ ततश्चयाजुर्वैदिकाज्योतिष्टोमात्तद्विकृतौसामवैदिकेश्येनेयादीक्षणीयादीष्ट
यःस्वांगविशिष्टाअतिदिष्टातास्वपियाजुहुस्तत्रापिपर्णतापूर्वपक्षेयाजुर्वैदिकविधिनि

युक्तेतिसद्वेषेयाजुर्वेदिकांगत्वेषप्रायश्चित्तंकार्यंसिद्धांतेतुनस्याःप्रकृतौयाजुर्वेदि
कविधिविनियुक्तत्वेपिश्येनेसामवैदिकाद्वितिदेशेविनियुक्तत्वात्सामवैदिकांगत्वेष
प्रायश्चित्तंकार्यंसिद्धांतेतदादीनामनाम्नानाद्मंत्रत्वमिवातिदेशस्यावेदत्वंऽहप्र
वरनाम्नामंत्रत्वमित्यत्रैवेहेदमुक्तं॥ अवदानादिविधोद्रवादिपदवद्विश्वजिदादौ
फलपदवत्सौर्यादावतिदेशवदुहादेरपिश्रुतार्थापत्तिकल्पस्यअर्थाद्वाकल्पनैक-
देशत्वादिवेदेकदेशत्वोक्तेर्वेदत्वाभावात् वेदत्वाभ्युपगमेपिमंत्रोब्राह्मणमित्यत्रैवे

राथंप्रत्यक्षवेदस्यैवनकल्पस्येतिप्रसंगादुक्तमेतदाधिकरणमिति॥ ॥इतिश्रीमत्प
दवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसादेवतागाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारा-
यणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेतृतीयाध्यायः॥ ॥चतुर्थेप्रयो
जकाप्रयोजकौनिरूपितौतत्रप्रयोजकोपिसप्तधा॥ अप्रयोजकोपिसप्तधा॥तथा
हि॥कश्चिदुत्पत्तेरपिप्रयोजकउपादानस्यदिपालनस्यापि॥ यथाग्नेययागामिक्षा-
यागादिर्यथाक्रममष्टाकपालामिक्षादेःकश्चित्तुत्रितयस्याप्यप्रयोजकोयथातुषोपव

पः कपालस्य नोत्पत्तेः प्रयोजको नोपादानस्य न च पालनस्य सतु पुरोडाशार्थमेवो
त्पन्नमुपात्तं पालितं च कपालं साधनत्वेन गृह्णाति॥ कश्चित्तु उत्पत्तेरप्रयोजक
उपादानपालनयोस्तु प्रयोजकः यथा शाम्यंजनं न पांसूनामुत्पत्तेः प्रयोजकं स्वत
एव तूत्पत्त्या सिद्धानां तेषां यद्ग्रहणरूपोपादानस्य प्रयोजकं पालनस्य च॥ एवं
प्रातर्दोह्या गोपि वाजिनोत्पत्तिं आश्रितपीतोत्पन्नस्यैव बोधः स्थितं दुग्धस्य दोहन
रूपमुपादानं पालनं च प्रयुंक्ते नोत्पत्तिं॥ वाजिनया गोपि वाजिनोत्पत्तेरप्रयोज

उपादानपालनयोस्तत्प्रयोजको भवत्येव कश्चिदुत्पत्तेरेव प्रयोजको नोपा-

कृदानपालनयोर्यथा शिला वाजिनोत्पत्तेः प्रयोजिका नोपादानपालनयोः एवं
स्वर्गादिफलं या गोत्पत्तेरेव प्रयोजकं न या गोपादानपालनयोः उत्पत्तिव्यतिरि
क्त या गोपादानासंभवात्॥ क्षणिकस्य च पालनासंभवात्॥ कश्चित्तूपात्तु
पादानयोर्न प्रयोजकः पालनमात्रस्य तु प्रयोजको यथा स्विष्टकृद्यागादिः शेष
स्य॥ कश्चित्तूपादानस्यैव प्रयोजको नोत्पत्तिपालनयोर्यथा ग्राव्णि सप्तमपदनिधा
नेशाम्यंजनसंस्कृतं पांसूपादानस्यैव प्रयोजकं न पांसूत्पत्तिपालनयोः एवं चैरो

नुषोपवापोहस्तोपादानस्यैवप्रयोजनकोनतदुत्पत्तेःपालनस्यवा॥ एवमाग्नेया
दियागोदेवतायाउद्देशात्मकोपादानस्यैवप्रयोजकोनदेवतोत्पत्तेस्तत्पालनस्य
वा॥ कश्चित्तूत्पत्तिपालनयोरेवप्रयोजकोनतूपादानस्ययथास्वर्गादिफलम
पूर्वस्योत्पत्तेःप्रयोजकंपालनस्यापिकर्मनाशाजरुस्यर्शादिकृतिस्वर्गानुत्पत्तेः-
ननूत्पत्तिव्यतिरिक्तंकिंचिदस्यपूर्वस्योपादानंयत्स्वर्गादिनाफलेनप्रयुज्येत-
कश्चित्तूत्पत्तिपादानयोरेवप्रयोजकोनपालनस्य॥ यथाग्नीषोमीयपिकोरेनिस्

DR. BHAU DAJI
डॉक्टर भाऊदाजी रिसर्च इन्स्टीट्यूट
MUMBAI

दपशवस्तिदीक्षितेमैत्रावरुणायदंडनंदंडोत्पत्यपादानयोःप्रयोजकंनतत्पालनस्य
पूर्ववदविद्यमानत्वात्तस्येति॥ एवंप्रयोजकोप्याद्यभेदस्यतृतीयादिभेदानांचग
णनयासप्तविधः॥ अप्रयोजकोपिद्वितीयस्यतृतीयादिभेदानांचगणनयासप्त
विधइतिसिद्धं॥ ॥पुनरपिप्रयोजकोद्विविधःकश्चित्स्वार्थंप्रयुंक्तेयथाशेषीस्व
र्गादिःशेषंयागादिकंस्वार्थंप्रयुंक्तेनपरार्थं॥कश्चित्तुपरार्थंकिंचित्प्रयुंक्तेनस्वार्थं
यथानिमित्तंजीवनभेदनादिअशेषिभूतंदर्शादिकंभेदनहोमादिकंनस्वार्थंप्रयुंक्ते

किंतुपापक्षयक्रतुपकारादिशेष्यर्थंप्रयुंक्ते॥ तदुक्तमाचार्यैः॥ तथाहोमाःप्रयुज्यंते
भेदनस्कंदनादिभिः॥ निमित्तेनचतेषांहोमानांशेषतामतेति॥ ॥अप्रयोजकोपि
पुनर्द्विविधः कश्चित्स्वांगस्याप्यप्रयोजकोयथातुषोपवापःकपालस्यस्वांगभू
तस्याप्यप्रयोजकःकश्चित्तुपरांगस्यस्वोपकारिणोप्यप्रयोजकःकथादध्यानय
नस्यबाजिनयागः॥ यथावाक्षाभ्यंजनएकहायनीयनसाध्यमपिनतस्यप्रयो
जकं॥ यथाबाशकृद्रोहितनिरसनस्विष्टकृद्यागवात्वाप्रसनयःप्रतिपाद्यस्यश

कृद्रोहितस्यशेषस्यकृष्णविषाणादेश्चाप्रयोजकाःतथाप्रसंग्यपिपशुपुरोडाशया
गादिःपश्वंगस्यप्रयाजादेःस्वपकारिणोप्यप्रयोजकः॥ ॥इतिप्रयोजकाप्रयो
जकोदनिरूपणं॥ ॥अप्रयोजकादिलक्षणंभाष्ये॥ साधारणंभवेत्तंत्रंपरार्थत्वप्रयो
जकः॥ एवमेवप्रसंगःस्याद्विद्यमानेस्वकेविधाविति॥ अस्यार्थःसाधारणंअनेकेषांयत्रप्र
योजकत्वशक्तिरस्ति॥ परार्थत्वप्रयोजकः॥ अत्रपरार्थेपरमात्मार्थइत्यर्थः॥ अन्यथा
त्रितिप्रसंगात्॥ एवमपिपुरोडाशकपालेअव्याप्तिःकपालेपुश्चपयतीतिसप्तम्यापरस्मिन्

पणद्वयकपालानांपुरोडाशकपालेनेतिवृतीयया तुषोपवापेषिनादर्थ्यात्॥ अतःपरार्थ
इत्यस्यपरमात्रप्रयुक्तइत्यर्थः॥ एवमेवप्रसंगःस्यादित्यत्रैकस्तर्ह्यप्रयोजकप्रसंग
योर्भेदइत्यतउक्तंविद्यमानेस्वकेविधाविति॥ यद्यपिषडहनयेविधिव्यपश्रुपुरोडा
शेप्रसंगोपकारिप्रयाजादेरनंगत्वात्तदंशेपुरोडाशीयोतिदेशःप्रयोगवचनश्चक्ष
प्यतेतथापिवाजिनादिविधिस्तुवाजिनाद्येवविषयीकरोतिनचतस्यतत्रप्रयोजकशक्तिर
स्तिअन्यत्तुकिंचिन्नैवासौविषयीकरोतीतिसाधारण्येनतावत्प्रयाजादिप्रयुक्तिसमर्थो

विधिरस्तिवाजिनातिवैषम्यमित्यर्थः॥ अत्रैवार्थेद्वादशाध्यायाद्यभाष्यगतस्यएतत्सूत्रे
कव्याख्यानग्रंथस्यतात्पर्यंवर्णनीयं॥॥ इतितंत्रप्रसंगांप्रयोजकलक्षणनिरूपणं
॥ चतुर्थेप्रयाजशेषाभिधारणाधिकरणेकिंचिदुच्यते॥ चतुर्जुह्वांगृह्णातिप्रयाजेभ्य
स्तदितिप्रयाजार्थंचतुर्गृहीतंवाएतद्भूतस्याधारमाघार्यत्रीनितःप्राचीनंप्रयाजान्य
जतीत्यनेनप्रयाजत्रयेउपसंहृतंतत्रजुह्वाजुहोतीतिहोमेविहितेकृत्स्नमेवहोतव्यं॥ ननु
प्रयाजशेषाभिधारणरूपप्रतिपत्त्यनुरोधेनाकृत्स्नहोमःस्यात्॥ नप्रतिपत्तीनाप्रयोजक

त्वात्॥ नचोत्पत्तिप्रयोजकत्वमेवतासांनास्तिधारणप्रयोजकत्वंतुतासामस्तिनिवाच्यं
अधिकरणचतुष्टयविरोधात्॥ तथाहि ऽसोमेऽवचनाद्रक्षोनविद्यतेइतिपूर्वपक्षितेग्र
हैर्जुहोतिचमसैर्जुहोतीतिसर्वहोमप्राप्तेपिअलंजुहोतीतिवचनेनसिध्दांतितंतद्विरुध्येत
अकृष्टहोमस्यन्यायप्राप्तत्वेत्रवाक्यस्यविधित्वायोगात्॥ तथाआज्याच्चसर्वसंयो
गादित्यत्रचतुर्गृहीतंजुहोतीतिध्रौवाज्याद्गृहीतेनचतुर्गृहीतेनोपांशुयाजेकृतेपि
शेषकार्यानुरोधेनशेषःस्वीक्रियतेतितदधिकरणविरोधः॥ एवंसाकंप्रस्थायीयेस्वि

ष्टकृदिडंचतद्वत्॥ सौत्रामण्यांचग्रहेष्वित्यनयोरप्यधिकरणयोःसिध्दांतौप्रत्युद्ध
तौस्यातां॥ किंचनकेवलंसिध्दांतविरोधएवकिंतुप्रतिपत्तीनांप्रतिपाद्यप्रयोजकत्वा
योगरूपन्यायेनयथाप्रतिपाद्योसत्तिप्रयोजकत्वाभावःसिध्यत्येवंप्रतिपाद्यस्यशास्त्र
तःकृत्स्नहोमेप्राप्तेतद्धारणाप्रयोजकत्वमपिसिध्यत्येव॥तदुक्तंसोमेवचनादित्यधिकर
णेशास्त्रदीपिकायां॥ अथशेषकार्यवशाच्छेष्येततस्तेषामपिप्रयोजकत्वाच्छेष
नाशदोषापहारादावपिहविरंतरागमःस्यादिति॥ तस्मादलंजुहोतीत्यादिवचना

भावाज्जौहवस्यप्रयाजत्रयेणकृत्स्नहोमात्प्रयाजशेषएवनास्तीतिप्रयाजशेषाभि
घारणाधिकरणमनुपपन्नं॥ अत्रब्रूमः कृत्स्नाचिंतैवेतिकैश्चिदपिग्रंथकारैरनुक्तम
पिकल्पनीयं॥ यद्वा॥ कृत्स्नहोमेशास्त्रतःप्राप्तेयदिप्रमादात्सशेषंजुहोतितत्र
यंशेषस्यप्रतिपत्तिर्विधीयतेनित्यवदाम्नानांगेनकल्पनीयं॥ प्रतिपत्तिविधिनैव
चकृत्स्नहोमाभावकृतवैगुण्यप्रतिसमाधिस्तापिनिवर्त्ततइति॥ इतिप्रयाजशेष-
अभिघारणाधिकरणसमाप्तचतुर्थाध्यायाद्यपादेसाधिकरणेऽनारभ्याधीतंचतुर्गृही

तंजुहोतीतिवाक्यंसिद्धांतसाधकत्वेनोपन्यस्तं॥ चतुर्गृहीतंजुहोतीत्यनारभ्याधीतेन
होमांगंचतुर्गृहीतंप्राप्तंतेनाष्टावुपभृतिगृह्णातिप्रयाजानुयाजेभ्यस्तदितिहोमांगभू
तग्रहणांगभूताष्टसंख्याबाधिताचतुष्टुद्वयलक्षणार्थेति॥ तदनुपपन्नं॥ चतुर्गृही
तंजुहोतीतिहिहोमानुवादेनचतुर्गृहीतंविधत्तेनचप्रयाजानुयाजयोर्होमःकेनचि
त्प्रमाणेनप्राप्तः एवमाज्यभागयोरुपांशुयाजेचहोमस्याप्राप्तिर्नचतुर्गृहीतंविधीयते
अथचतुर्गृहीतंविधीयते॥ अथचतुर्गृहीतंजुहोतीतिचतुर्गृहीतविशिष्टहोमविधि

रित्यच्यते॥ तदप्यनुपपन्नं॥ नह्यत्रदर्शमागादिकिंचिदनूदितंनवापस्यपर्णमयी
जुहुरित्यादिवत्कर्मांतरेव्यभिचारिकिंचिद्वारमनूद्यहोमविधानं॥ तेनकर्मांगतैवास्यहो
मस्यनस्यात्॥ किंतुविश्वजिदत्कल्पफलंस्वतंत्रमेवेदंहोमांतरमापद्येत॥ अथ
मतंचतुर्गृहीतमितिद्वितीयाबलात्तदनुद्यतत्संस्कारकत्वेनप्रतिपत्तिभूतोहोमोवि
धीयते॥ चतुर्गृहीतस्यहोमांगत्वेहोमोपकारकत्वमात्रमापद्येतेत्युच्यते॥ तदप्य
युक्तं॥ एवमप्यस्यानारभ्याधीतत्वाच्चतुर्गृहीतस्यभोजनादौलोकेपिसंभावान्निर्वापा

लंभनवन्नवैदिककर्मांगचतुर्गृहीतोपस्थितिरस्तीतिनास्यहोमस्यप्रयाजाद्यंगतासि
ध्येत्॥ अथचतुर्गृहीतस्यहोमांगत्वोक्तिवदनारभ्यवादोचोक्तनाद्रियतेततोस्तुनाम
कर्मांगचतुर्गृहीतोपस्थितिस्तथापियत्रचतुर्गृहीतंविहितमस्तिचतुर्जुह्वांगृह्णाति
प्रयाजोयस्तदित्यत्रतत्रैवविनैवचतुर्गृहीताक्षेपेणहोमविध्युपपत्तौनोपांशुयाजा
ज्यभागादौचतुर्गृहीताक्षेपोहोमविधिनोपपद्यते॥ शूद्रस्यविद्याक्षेपवत्कर्मभिःएते
नेदमपिनिरस्तंयथाध्ययनस्यस्वाध्यायार्थत्वविधिरेवसामर्थ्यदृष्टार्थत्वसनाथःस्वा

ध्यायस्यार्थज्ञानेविनियोगमाक्षिपतियथावाचरुमुपदधातीतिचर्वर्थोपधानविधिरेव
सामर्थ्यदृष्टार्थत्वप्रकरणसनाथश्चयनेचरुविनियोगमाक्षिपतिएवंचतुर्गृहीतार्थहोम
विधिरेवसामर्थ्यदृष्टार्थत्वप्रकरणेरुपांशुयाजाद्यर्थंगमाक्षिपतीतिअथमतं।उपांशुया
जाज्यभागादिषुपिध्रौवमेवचतुर्गृहीतमंगमस्तीतितदनूद्यैवहोमविधिरयं॥एवम
योपाहतेचतुर्गृहीतस्यानेनविध्यभावान्नाष्टत्वस्यचतुष्टद्वयलक्षणार्थतासिध्येत्
किंचैवंसतिउपांशुयाजादौध्रौवस्यैवैकदेशंसकृदेवजुहोंगृहीयात्समानयनवन्नत्व

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्

रंचतुर्गृहीतंसिध्येत्॥अथैवमेतद्दोषद्वयोद्धारोऽभिमतःऔपहतेहोमस्यैवासिद्धेर्नहि
ममनूद्यचतुर्गृहीतंविधीयतेकिंतुचतुर्गृहीतमनूद्यहोमोविधेयःतत्रचान्योन्याश्रया
पत्तिःअष्टत्वेनचतुष्टद्वयलक्षणायांसत्यांप्राप्तंचतुर्गृहीतमनूद्यहोमोविधेयःहोमवि
धौचतस्यांगत्वनिर्वाहायचतुर्गृहीतस्याक्षेपतःप्राप्तौतल्लक्षणेति॥अतःसमानयनदृष्ट
र्थत्वादेवोपाहतेहोमप्राप्तौचतुर्गृहीतविधिरित्याद्यदोषपरिहारःकिंचेत्यादिद्वितीयदो
षस्यपरिहारस्तुउपांशुयाजादौध्रौवैकदेशस्यचतुर्गृहीतत्वाभावात्॥अतस्तदनूद्यहोमवि

ध्ययोगाद्धोमानुवादेनैवचतुर्गृहीतंविध्येयमिति एतदप्ययुक्तं उपांशुयाजादौहोमा
प्राप्तेरेव किंचयदुक्तंध्रौवैकदेशस्यचतुर्गृहीतत्वाभावादिति नदपिन प्राक्तनप्रयाज
त्रयविषयजौहूयेपिचतुर्गृहीतैकदेशस्यैवचतुर्गृहीतशब्देनलक्षणयोक्तस्तद्वदेव
ध्रौवषिसंभवात् एवमग्नौपभृतेचतुर्गृहीतस्यानेनविध्याभावान्नाष्टत्वस्यचतुष्टयल
क्षणार्थतासिध्येदितिदोषःपूर्वोक्तःस्यादेव किंचैवंध्रौवातूज्जुहामुपांशुयाजाद्यर्थंच
तुर्गृहीतंनसिध्येदित्यपिपूर्वोक्तोदोषः प्रसज्येतायदिचतत्रकृत्स्नचतुर्गृहीतसंस्कार

कहोमस्यांगत्वानुपपत्याचतुर्गृहीतंप्रतिहोममाक्षिप्येत ततःप्रयाजत्रयेपिप्रत्येकंता
दृशहोमस्यांगत्वानुपपत्यानुपपत्याप्रत्येकंचतुर्गृहीतमाक्षिप्येत अथचतुर्दशपौ
र्णमास्यामादुत्तयोर्हूयंतेत्रयोदशमावास्यायामिति सामान्यतोगिक्रामंजुहोतीत्या
दिविशेषतोलिंगदर्शनैरेवोपांशुयाजप्रयाजानूयाजाज्यभागेषुहोमप्राप्तिः चतुर्गृ
हीतंजुहोतीत्यनेननुप्राक्तनप्रायाजत्रयेचतुर्गृतसत्तद्व्यतिरिक्तेषुहोमवत्स्वचतुर्गृहीतंवि
धीयते प्राक्तनप्रयाजत्रयेतुचतुर्जुह्वांगृह्णातिप्रयाजेभ्यस्तदित्युद्देश्यभूतप्रयाज

साहित्यस्याविवक्षितत्वेन प्रतिप्रयाजं चतुर्गृहीतप्राप्त्याशंकायामपि जुहोतेकस्यैव च
तुर्गृहीतस्य तंत्रेण लिंगदर्शनप्राप्तहोमसाधनतासिद्धेः नतत्र चतुर्गृहीतं जुहोती
त्यस्य व्यापारइति तदप्ययुक्तं लिंगदर्शनमात्रस्य होमप्रापकत्वायोगात् अतएवत
त्र तत्र भाष्यकारेणोक्तं लिंगमसाधकं प्राप्तिरुच्यतामिति नच सप्तमेस्वरसामैक
कपालामिक्षं च लिंगदर्शनादित्यत्र लिंगमात्रस्य प्रापकत्वमिवात्रापि तथास्यादितिवा
च्यं तत्रापीतिकर्त्तव्यताकांक्षाभावनाविध्यन्यथानुपपत्त्यासामान्यतोनिदेशकल्पने

क्षः शर्कराइत्यर्थवादेनैव लिंगैर्विशेषमात्रावगमादिति अत्र ब्रूमायजतिचो
दनाचोदितेषु द्रव्यकेषु प्रतिपत्तिरूपे आचाराद्धोमे प्राप्तेनारभ्यवादेन चतुर्गृ
हीतं जुहोतीत्यनेन चतुर्गृहीतमात्रविधिः सोऽयुक्तरीत्याद्यप्रयाजत्रयव्यतिरि
क्तेष्विति यत्तु शास्त्रदीपिकायां सर्वप्रधानाधिकरणेन न्वाचारादेव होमः प्राप्तइ
त्याशंक्य दूषितं नाचारस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रु
तिसद्भावेनुपपत्तेः यदि चाचारप्रमाणको होमः स्यात्ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसा

धारणत्वाद्विकृतिष्वप्यौपदेशिकएवहोमइतिप्रत्यक्षद्वारत्वादाहवनीयादय
पवमानेष्ट्यादिषूपदेशादेवप्राप्तेरग्नयश्चस्वकालत्वादितिन्यायात् तत्रता
सामग्निःप्रकृतितःप्रयाजवदितिसूत्रकारव्यवहारोनोपपद्येतेति तदपिचतुर
होमविषयमेवतत्रैवप्रत्यक्षश्रुत्योपस्तरणादिवाक्यप्राप्तचतुरक्तानुवादेनहोम
विधिसंभवादाद्यदूषणापादनात् चतुर्गृहीतंजुहोतीत्यत्रतुनतदापत्तिःचतुर्गृही
तप्राप्त्यभावात्तदनुवादेनहोमविधेरसंभवस्योक्तत्वात् नापिद्वितीयदोषप्रसक्तिः

तासामग्निरितिसूत्रस्यचतुरक्तहोममात्रस्यविषयतयाप्युपपत्तेरिति॥ ॥
इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतस्यग्राज्य
धुरंधरश्रीभट्टनारायणागजभट्टशंकरकृतेमीमांसाचालप्रकाशेचतुर्था
ध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥पंचमेअनियमोन्यत्रेत्यधिकरणेशाखाभेदेनाम्नातेनां
प्राजायाद्यनुमंत्रणानामेकोममैकाचतस्येत्यादीनांवसंतमृतूनांग्रीणामी
त्यादीनांचसमुच्चयंसिद्धंकृत्वाकिंकश्चिन्नियतःक्रमोस्त्वुतानियतइतिचिं

तितं तत्रशंक्यतेननुयद्यनुमंत्रणानामदृष्टार्थत्वंततोमंत्राधिकरणविरोधःत
थाक्रमश्चदेशसामान्यादित्यत्रचाविज्ञानलिंगानांप्रक्रियाविनियोजिका असी
त्यस्यचसामर्थ्यसंनिधावुपसंहृतमित्यनुमंत्रणदृष्टार्थत्वोक्त्यविरोधः तथामंत्रमु
च्चारयन्नेवमंत्रार्थत्वेनसंस्मरेत् शेषिणंतन्मनाभूत्वास्यादेतदनुमंत्रणमित्येवंलक्ष
णानुमंत्रणत्वव्याघातःअथदृष्टार्थत्वंततःसमुच्चयाभावेक्रमचिंतानयुक्तेति अत्रके
चित् मंत्राणांस्मृतिरूपंदृष्टमेवप्रयोजनं स्तोत्रशस्त्रमंत्रणामिव स्मृतिस्तुस्तोत्रश

स्त्रवदृष्टार्थप्रयाजानुमंत्रणेषुचयद्यपिश्रुतिवृत्याकर्मस्मृतिर्नभवतितथाप्यनु
मंत्रणाद्यमारभ्ययातात्पर्यग्रहात्सावश्याभ्युपेया॥यातुक्रमेश्रेत्यत्रस्मृतेरपिदृष्टा
र्थकोक्तिःकृतयागप्रत्यवेक्षणेनदृष्टार्थत्वादितिग्रंथेसाभ्युपेत्यवादमात्रमिति॥
तदयुक्तं॥तथासतिपूषादिस्मृतेरप्यदृष्टार्थायादर्शप्रकरणसंभवेननामंत्रणा
नामुत्कर्षायोगात्॥अतोयत्रमंत्राणांलिंगात्कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वात
त्रस्मृतेरपिदृष्टार्थतैवतद्विषयत्वादेवचप्रायिकमनुमंत्रणलक्षणंलिंगमूलत्वा

त्॥ अतोनतद्दृशात्प्रयाजानुमंत्रणमंत्राणांलक्षणयास्मृत्यर्थत्वमे
व॥ कृतयागेत्यादिवार्त्तिकंचस्मृत्यर्थानुमंत्रणविषयमेवनाभ्यपेत्यवादः त
स्मिन्मेवतुसत्यपिचादृष्टार्थत्वइतिवार्त्तिकंनित्यानुवादइति॥ यद्वामंत्रार्थत्वे
नेतिनमंत्रप्रतिपाद्यतयेत्यर्थः करणमंत्रेष्वतिप्रसंगात्॥ किंतुप्रयोजनवच
नोयमर्थशब्दः ततश्चक्वचिद्प्रतिपाद्यक्वचित्प्रतिपाद्यः शेषीमंत्रप्रयोजनत्वे
नयत्रस्मर्यतेतदनुमंत्रणमित्यर्थः॥ एवंचमंत्रमुच्चारयन्निति शतृप्रत्ययोवर्त

मानार्थः समर्थितोभवति॥ मंत्रजन्यानुस्मृतिर्मंत्रपाठोत्तरकालेतितत्रमंत्रमुच्चा
रयन्स्मरेदित्यनुपपन्नंतेनदृष्टार्थस्याप्याग्नेयाद्यनुमंत्रणस्यादृष्टार्थस्यापिचप्रा
याजाद्यनुमंत्रणस्यपाठकालेशेष्यनुसंधानादुभयत्रानुमंत्रणतापियुक्ताऽदृ
ष्टार्थत्वाच्चसमुच्चयोपीति॥ ऋजवस्तुकरणत्वाभावेसतीतिविवक्षितत्वान्नकर
णेष्वतिप्रसंगः उच्चारयन्निति चवर्तमानसामीप्येवर्त्तमानवद्वेतिशाना॥ मंत्रा
र्थत्वेनेतिमंत्रप्रतिपाद्यत्वेनेत्येवार्थः ततश्चप्रयाजानुमंत्रणेष्वप्यनुमंत्रणस

माख्येयेवलक्षणयायत्सदृश्यप्रतिपादितंदृष्टार्थत्वकल्पनेपिआप्यादानमेव
वदूचनं।समुच्चयार्थंभविष्यतिकल्पचिंतायेत्याहुः॥ ॥इतिप्रयाजानुमंत्रणाधि
धिकरणसमर्थनं॥ ॥षष्ठाध्यायेयस्यहविर्निरुप्तंपुरस्ताच्चंद्रमाअभ्युदे
तिसत्रेधातंदुलाविभजेद्येमध्यमाःस्युस्तानग्नयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपाल
निर्वपयेरुविष्ठास्तानिंद्रायप्रदात्रेदधंश्चरुंयेणिष्ठास्तान्विष्णवेशिपिविष्टा
यश्रुतेचरुमित्यत्रप्रक्रांतेदर्शकर्मणिदेवतातद्गुणचरुत्वविधौवाक्यभेदात्कर्म

डा॰ राजेन्द्रप्रसाद जी स्मारक संग्रहालय
MEMORIAL

तरमितिपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितं॥ मंत्रार्थवादादौशिपिविष्टोविष्णुरित्यादिसा
मानाधिकरण्येनश्रुत्यैवाग्न्यादिपदसामानाधिकरण्यादिशिष्टावगतादेवता
स्तिदातृप्रदातृशिपिविष्टशब्दानांचयौगिकत्वेनश्रुत्यैवाग्न्यादिपदसामानाधिकर
ण्यासदृश्यप्रतिपादितंविशिष्टदेवताकारकमेकमेवविधेयं॥आभ्युदयेष्टिप्रक
रणेचसहस्रपयौतीतिवचनमस्तितद्देवतैक्याद्दधिरुविष्ठयोश्चताणिष्ठयोश्च
सहपानकंविधत्तेततश्चार्थप्राप्तंचरुत्वंदधिश्चतयोश्चाधिकरणत्वमनूद्यते

केवलंतुदेवताकारकंविशिष्टंविधीयतेप्रकृतेदर्शेनिवाक्यभेदाभावान्नकर्मांतर
विधिरिति॥ नदेतदाक्षिपंतिदीक्षिताःदधिवाक्येशृतवाक्येचप्रतिद्रव्यंदेवतासं
बंधबोधनाद्वाक्यभेदोदुःपरिहरइतिकर्मांतरत्वपूर्वपक्षोदुःपरिहरःअंगीकृ
तंचषष्ठएववाक्यभेदप्रसंगपरिहारायप्रकृतयागहानेनकर्मांतरविधिपरत्वंय
थायस्योभयंहविरार्तिमार्छेदैंद्रंपंचशरावमोदनंनिर्वपेदित्यत्रौदनद्रव्यवि
धानात्पंचशरावपरिमाणविधानान्माहेंद्रेणास्यदेहार्त्तिनिमित्तकस्यसहविकल्प

नःप्राप्तस्येंद्रस्यनित्यवद्विधानाद्वाक्यभेदभियेवप्रकृतकर्महानेनकर्मांतरस्यदेह
र्त्तिनिमित्तकस्यविधिःसिद्धांतितः॥अन्यथाभ्युदयेवाक्यभेदेसोद्यदेवतांतरमात्र
विधिवद्यस्योभयमित्यत्राप्यार्त्तदोहप्रतिनिधिविधिरितिपूर्वपक्षएवपरावर्त्तेतेनि
नदेतदनतिक्षुण्णमीमांसाध्यायानांविभीषिकामात्रमेव॥तथाहि॥वाक्यभेदाद
पिबलवदानर्थक्यमप्रामाण्यापत्तेः॥अतएवश्रुत्यादीनामप्यानर्थक्यप्रतिहतानां
विपरीतंबलाबलमित्यलं॥तदिहविध्यंतरैकवाक्यत्वाभावात्सहश्रपयतीतिसह

पाकविधिराज्यदयवाक्यस्यकर्मांतरविधित्वेदधंश्चरुंश्रृतेचरुमित्यतएवसहपा
कप्राप्तेरनर्थकःस्यात्नचप्राजापत्यंघृतेचरुंनिर्वपेच्छृतेकृष्णलमायुःकामइति
प्रधानविधौघृतेश्रपयतीतिगुणविधिप्राप्तघृतानुवादवत्कर्मांतरस्वेप्यभ्युद
यवाक्येसहश्रपणविधिसिद्धत्वरूपानुवादःस्यादितिवाच्यं॥उभयप्राप्तावनुभय
प्राप्तोवासंबंधविधिरितिहिजाघन्यधिकरणेउक्तंचर्वनुवादेचनहेवतासंबंधा
नाद्यागविध्यसिद्धिः॥अतःसहपाकविध्यानर्थक्यपरिहारायतद्धेतैवतात्पर्यग्र

हान्निर्वपेदित्यस्यानुषंगेणरूविष्टक्षोदिष्टदधिश्रतरूपद्रव्यचतुष्टयेपिदेवता
न्वयविधानार्थत्वात्प्रतिद्रव्यंवाक्यभेदमेवाभ्युपेत्यनप्रकृतकर्महानमप्रकृतक
र्मांतरविधानंचयुक्तं॥तदुक्तं॥गौणंलाक्षणिकंवापिवाक्यभेदेनवास्वयं॥वेदो
यमाश्रयत्यर्थकोनुतंप्रतिकूलयेदिति॥वाक्यभेदाभ्युपगमस्यह्येतद्वार्तिकोक्तस्ये
दृग्विधमेवोदाहरणंनान्यत्॥गौणस्योदाहरणंतुयथावैश्येनोविपत्यादत्तइति
लक्षणोदाहरणंतुमत्वर्थलक्षणेव॥अर्तिवाक्येतुसहपाकविधिवदानर्थक्येनता

त्पर्यग्राहकस्याभावाद्वाक्यभेदपरिजिहीर्षयाकर्मांतरविधिरेवन्याय्यइतिवैष
म्यं ॥ इत्यभ्युदयेष्ट्यधिकरणसमर्थनं ॥ ॥ षष्ठएवयद्यद्वाताजघन्यःस्यात्पुन
यज्ञेसर्ववेदजघन्यस्यसंदद्याद्यथेतरस्मिन्नित्यधिकरणेऽक्तंपौर्वापर्येपूर्वदो
र्बल्येस्थितेचिंत्यतेयदिप्रतिहर्त्रपछेदेजाते पश्चादुद्गाता पछिद्यतेतदापुनर्य
ज्ञेसर्ववेदसंदेयमुतद्वादशशतमिति॥ तदर्थंयद्यद्गाता पछिद्येतादक्षिणोयज्ञःप
रिसमाप्यतेइत्यदक्षिणताविधीयतेनूद्यतेवेति॥ तत्रयत्पूर्वस्मिन्दास्यन्निति क्रतु

स्वाभाव्याद्वादशशतंदेयंप्रतीयतेनचतस्यप्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तकसर्ववेदसेनबा
धात्सर्ववेदसमेवदास्यन्नासीदित्यद्गात्रपछेदेतदेवपुनःप्रयोगेदेयमितिवाच्यं ॥
तस्याप्युद्गात्रपछेदेविहितेनादक्षिण्येनबाधादिप्राप्तं॥ सिद्धांतस्तुनात्रदाक्षिण्यं
विधीयतेवाक्यभेदात्॥ किंतुपूर्वस्मिन्प्रयोगेदत्तव्यासतीदक्षिणातत्तउत्कृष्योत्त
रप्रयोगेनिक्षिप्यतेतेनदक्षिणोयज्ञइत्यनुवादः पूर्वप्रयोगेचोद्गात्रपछेदसतिद्वा
दशशतंबाधित्वासर्ववेदसमेवदातव्यमासीत्अतस्तदेवपुनःप्रयोगेदेयमिति॥

तत्रेदं नाचिंतितं यदि प्रतिहर्त्ता जघन्यः स्यात्किं भवतीति॥ तेनेदमवश्यं विचार्यं
प्रतिहर्त्रपच्छेदवत्प्रयोगो विहितेन सर्ववेदसेन पूर्वजातो द्वात्रपच्छेदे निमित्तेप्रा
प्तेनैमित्तिकं बाध्यमिति पौर्वापर्यन्यायेन स्थिते किं पुनः प्रयोगोपि बाध्यते उतो
त्कर्षविध्यर्थसिद्धमदाक्षिण्यमात्रमिति॥ तत्र विरोधनिमित्तको बाधः न च पु
नः प्रयोगांशेन सह विरोधोस्ति सर्वस्वदानस्य किंतु दक्षिणोत्कर्षेणैव पूर्वप्रयो
गादाक्षिण्यद्वारेनितावदेव बाध्यते॥ उच्यते॥ यथा षष्ठ एव साम्युत्थाने विश्वजि

त्क्रीते विभागसंयोगादित्यधिकरणे यदि सत्रायदीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासे सोमम
पभज्य विश्वजिता यजेतोत्क्रदाहृत्य किमयं विश्वजित्क्रीतराजकस्यैवोत्थाने उताक्रीत
राजकस्यापीति संशय्य तदर्थं सोममपभज्येति विधिरनुवादो वेति संशय्य विधिस्त
त्रश्चतद्विशिष्टनैमित्तिकं क्रीतराजक एव शक्नोति कर्तुं नाक्रीतराजक इति तस्य नवि
श्वजिदिति प्राप्ते सोममपभज्येत्यनुवादो र्थसिद्धत्वात् सत्रार्थत्वे कीकृतधनानां सत्र
त्यागे दक्षिणाद्रव्यस्यैव सोमस्यापि विभज्यग्रहणं प्राप्तमेव॥ न विधिस्तत्र श्चवि

श्वजिन्मात्रंनैमित्तिकं॥तच्चशक्यमेवार्क्षीनराजकेनकर्तुमितितस्याप्यधिकार
इतिसिद्धांतितं॥तत्रानुवादेनसिद्धांतकरणंव्यर्थमेवस्यादित्येवंज्ञायतेतत्रवि
शिष्टोनैमित्तिकंतत्रविशेषणबाधेविशिष्टमेवबाध्यमिति॥अतःप्रकृतेपिसर्वस्व
दानेनपुनःप्रयोगविशेषणेपुर्वप्रयोगदेयदक्षिणादानेबाधितेपूर्वमुत्पन्नंनैमि
त्तिकज्ञानंविशिष्टपुनःप्रयोगविषयंकृत्स्नमेवबाध्यतेइत्येवंन्याय्यं॥तेनायम
त्रवाक्यार्थःप्रस्तोहप्रतिहर्त्रपछेदेदानविकारमात्रंउद्गात्रपछेदेतुनपरंसएव

किंतुपुनःप्रयोगोपीति॥ततश्चनेतरयोःपुनःप्रयोगइतिगम्यते॥अन्यथायोग
पद्येपितत्रविप्रतिषेधाद्विकल्पइत्यधिकरणोक्तोविकल्पोप्युच्छिद्येतपूर्वपक्ष
एवतुसमुच्चयःस्थिरःस्यात्॥तत्रापिहिविशेषणेनैवसहसर्ववेदस्यविरोधा
द्विकल्पःस्यात्पुनःप्रयोगश्चस्यादेव॥अथतत्रकादक्षिणेतिचेत्॥तत्रपौर्वाप
र्येपुनःप्रयोगेकादक्षिणेतिप्रतिबंदीमुद्धर॥अथसद्वृत्तापृछसितःशृणु॥द्वाद
शशतमुभयत्रेति॥पौर्वापर्येणयुगपद्वापछेदेहिपूर्वप्रयोगेद्वादशशतंदास्यंत्रासी

दितितदुत्कर्षविशिष्टःपुनःप्रयोगःस्यादेवंपूर्वप्रयोगेचोभयत्रसर्ववेदसंदीयेतेति
योगपद्येपिसमुच्चयएवस्यान्नविकल्पइतितदधिकरणोच्छेदापत्तिः तस्माद्विशेष
णमात्रबाधंसर्ववेदसेनवदनुपेक्षणीयएवेत्यपरम्यते॥ ॥इतिप्रतिहर्त्रु
जघन्यत्वेपुनःप्रयोगबाधनिरूपणं॥ ॥अथेहकथंयत्राद्यप्रयोगेकेवल
मुद्गातापच्छिन्नस्यनिमित्तेतुद्वितीयप्रयोगेकेवलंप्रतिहर्तापच्छिन्नःअत्राद्यप्रयोग
गतोद्वादशशतदक्षिणोद्वात्रपच्छेदाद्द्वितीयप्रयोगेप्राप्तायपूर्वस्मिन्दास्यन्त्यादि

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यसंस्कृत
MEMORIAL

तिसाद्वितीयप्रयोगमनप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तेनसर्ववेदसेनबाध्यते॥ननुद्वितीय
प्रायश्चित्तरूपत्वेनाद्यप्रयोगांगं॥यद्यद्गातानजघन्यःस्यादित्यत्रचेदमुक्तंपूर्वप्रयोगे
गांभूतेवदक्षिणोत्तरप्रयोगेउत्कृष्यतेनत्वाद्यप्रयोगेअदाक्षिण्यंविधीयतइति। तत
श्चद्वादशशतदक्षिणाद्यप्रयोगांगत्वेनैकतदीयांगद्वितीयप्रयोगांगभूतंप्रतिह
त्रपच्छेदनिमित्तंसर्ववेदसमेवबाधेतअंगगुणविरोधान्यायादितिचेत्॥न। एवम
त्कर्षविधेरदृष्टार्थत्वंप्रसज्येत॥नत्वुत्तरप्रयोगगतयादक्षिणायापूर्वप्रयोगोपयि

कीआवृत्तिः क्रियते किंचपूर्वप्रयोगांगत्वेनैवावगतादक्षिणातत्रआच्छिद्रोत्तरप्र
योगांगत्वेनेहविधीयतेअदक्षिण्यानुवादवाक्यशेषान्नगिरागिरेतिवाक्यशेषे
णैवगिरापदस्यानापत्तिरिवापदस्य नन्वाच्छिद्रविधानंचतुर्थेनिरस्तंयदानि
थ्यायांबर्हिरित्यादौन तत्रह्यातिथ्यप्रकरणेप्रसूतंबर्हिर्विहितंतत्प्रकरणपाठवै
यर्थ्यापत्तेरातिथ्यांगमेवावश्यं ततश्चतस्यानिर्विषयतापत्तेःसार्वदिकमाच्छिद्रवि
धानंनयुक्तमित्यक्तं इहत्वाच्छिद्रविधानंघटतएवनैमित्तिकत्वात् निमित्ता

भावेचतस्यादक्षिणायाःपूर्वप्रयोगांगत्वोपपत्तेरिति किंचद्वितीयप्रयोगांगक
र्त्रानतिसिध्यर्थेयंदक्षिणातत्प्रयोगांगभूतैवेत्यचिनंनाद्यप्रयोगांगभूतेतिआद्यप्र
योगांगकर्त्रानतिसिध्यर्थत्वाभावात् अन्यप्रयोगस्यहिऋत्विजःसंस्करोतिअन्यप्र
योगस्यचांगमित्यपूर्वायुक्तिःततश्चतद्दक्षिणालोपेप्रायश्चित्तमपिद्वितीयप्रयोगां
गमेवनाद्यप्रयोगांगमिति तस्मादाद्यप्रयोगगतोद्गात्रपछेदनिमित्तकेद्वितीयप्रयो
गेउत्कृष्टाद्वादशशतदक्षिणाद्वितीयप्रयोगगतप्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तकसर्ववेदस

दक्षिणावद्द्वितीयप्रयोगांगमेवनाद्यप्रयोगांगमित्यंगगुणविरोधन्यायाविषय
त्वान्नपूर्वयोत्तराबाध्यतेकिंत्वनयोर्द्वितेनपौर्वापर्यन्यायेनपूर्वैर्बोत्तरयाबाध्ये
तइतिसूक्तं॥ ॥इत्याद्यप्रयोगेकेवलोद्वापच्छेदेद्वितीयप्रयोगेचकेवलप्रतिहृ
त्रपच्छेदेपौर्वापर्यन्यायप्रवृत्तिनिरूपणं॥ ॥इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपा
रावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मज
शंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेषष्ठाध्यायसंग्रहः॥ ॥सप्तमाद्येतिदेश

लक्षणंभाष्ये श्लोकमप्युदाहरंतिप्राकृतात्कर्मणोयस्मात्तत्समानेषुक
र्मसुधर्मप्रदेशोयेनस्यात्सोतिदेशइतिस्थितिरिति सपुनर्विभक्तविभ
गेनसप्तविधःप्रथमंतावन्नामातिदेशोवचनातिदेशश्चेतिद्वेधा तदुक्तं
ये सचनाम्नावचनेनचतत्रनामत्रिविधंधर्मातिदेशकंकर्मनामसंस्क
रनामयौगिकंचेति वचनंपुनर्द्विविधंप्रत्यक्षश्रुतमानुमानिकंचेति
आनुमानिकमपित्रिविधंचोदनासामान्यादिदेशःआश्रयातिदेशःस्थान

पत्यतिदेशइति॥तत्रयद्यप्यंत्योद्वौभेदौसप्तमेध्यायेनोक्तौतथापितयोरा
द्यइंद्रियकामाधिकरणेनिरूपितेःबुद्धौविपरिवर्त्तमानआश्रयएवहित
त्वेतिकर्तव्यतायाआश्रयवदितिकल्पनयाप्रापकीभवतिनचोदनासामा
न्यं॥स्थानापत्यतिदेशोपिफलचमसाधिकरणेनिरूपितःनचसोमंभक्षयती
तिचोदनासामान्यमिहभक्षश्रुतेरितिवाच्यंइंद्रियकामवाक्येजुहोतेरिवभक्षयो
गात्सोमकार्यापत्तिःसोमकार्यस्यचस्वेःक्रयाभिषवादिधर्मैर्विनानुपपत्तेरकं

क्षयासोमवदितिकल्पनाभावंचोदनासामान्येंतर्गतइतिसप्तविधत्वं-
सिद्धं॥अतश्चश्लोकेतत्समानेत्यविवक्षितंचोदनासामान्यनिमित्ता
तिदेशव्यतिरिक्तेभेदसप्तकेअव्याप्तेः॥तथाकर्मस्वित्यप्यविवक्षितं॥फल
चमसविषयेस्थानापत्यतिदेशभेदेअव्याप्तेःयद्वाफलचमसवदध्युन्मार्जन
स्यापिविधेयत्वेनवाक्यभेदप्रसंगात्तदुभयविशिष्टमवेक्षिनयजमानच
मसाभ्यासप्रयोगांतरमेवविधीयतइतिकर्मग्रहणेविवक्षितेपिनाव्याप्तिः॥

तथापिस्वलेवाल्लीयूपोभवतीतिखलेवाल्लीद्रव्यविषययूपशब्दस्यसंस्कारना
मातिदेशकर्मग्रहणविवक्षायामव्याप्तिःस्यादेवेतितदविवक्षितमेवे॥अत्रमि
श्राःषड्विधएवातिदेशःयौगिकशब्देनहिकेवलयौगिकंबोक्तंयोगरूढवा॥तत्रा-
द्यंविश्वजितिसर्वपृष्ठादिवन्नैवनामगुणविधित्वात्तुत्तरंत्वग्निहोत्रोद्विदा-
दिकर्मनामशब्देनैवोक्तं॥प्रायणीयेतुप्रथममयंत्वनेनेतियेनैवयोगेनद्वादशा-
हेप्रवृत्तिस्तेनैवगवामयनेपीतिश्रुतिवृत्तेर्नधर्मलक्षकमित्यनतिदेशकमेव॥

थेलतिदेशकानतिदेशकनामसंभूम्नातिदेशकशब्दइति॥वयंतुकर्मनामेति
प्रागुक्तयोगरूढभिन्नंश्येनादिनहितत्रापिरूढिरस्तिगुणविशेषस्यैवनिमित्त
त्वात्सिंहोमाणवकइतिवत्॥नचयोगःयौगिकमितिचयोगरूढमितिभाष्या
र्थेनकोपिदोषःदुष्टीकातुयौगिकंनाद्रिंतिदेशकमितिप्रायणीयादिकेवलयौ
गिकपरंभाष्यस्थंयौगिकपदंनभवतिकिंतुयोगरूढपरमित्येवमाशयः॥इ
त्यतिदेशलक्षणतद्भेदनिरूपणं॥ ॥इतिश्रीमत्सदयाक्यप्रमाणपाण

धारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभ
ट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेसप्तमाध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥अष्टमेध्या
येयस्यलिंगसमर्थसंयोगादित्येतत्सूत्रार्थप्रपंचार्थेष्वधिकरणेषुनाना
विधानिप्रकृतिलिंगान्युक्तानिदृष्टिषुतद्धितेनदेवतानिर्देशएकद्विदेवतत्व
मोषधद्रव्यकत्वंआज्यद्रव्यकत्वंपयोद्रव्यकत्वंदधिद्रव्यकत्वंउज्वलविशदद्र
व्यकत्वंद्रवसमानवर्णद्रव्यकत्वंपशुप्रभवगतिमद्द्रव्यकत्वंनिर्वपतिवत्वमित्य

दीनिपशुषुआलभतिवत्वंप्राणिद्रव्यकत्वंसत्याकालत्वंपशुगणत्वंइत्यादी
निसोमेषव्यक्तचोदितत्वंअहर्गणत्वमहीनत्वंसत्रत्वंसंवत्सरसत्रत्वंनिकायि
त्वमित्यादीनि तत्रयस्यलिंगमर्थसंयोगादितिसामान्यसूत्रेणैवविशेषवि
चरणार्थैःसूत्रांतरैरनिबद्धान्यविकृतिविद्यान्यपिचोदनालिंगानिसा
मान्यतःसंगृहीतानीत्यन्यथानुपपत्त्यावश्यंकल्पनीयंयथातेषामङ्गत्वार्थ
वशेनेतिपादव्यवस्थितःसंगृहीतानीत्यन्यथानुपपत्त्यावश्यंकल्पनीयंहेत्वंत

रस्यापिवृत्तादिवशस्योपलक्षणार्थमित्युक्तं॥ कानितान्यन्यानिचोदनालिं
गानीतिचेत्॥ उच्यते॥ एकंताक्योदनालिंगंद्रव्यदेवतासंबंधप्रतिपादक
तद्धितांतपदाक्षरसाम्यं॥ यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेत्सरस्व
तीमाज्यस्ययजेतबार्हस्पत्यश्वरुरिति॥ अत्रैकादशकपालत्वमैंद्राग्नमे
कादशकपालंनिर्वपेदितिप्राकृतऐंद्राग्नेतायामेतदग्नीषोमीयमेकाद
शकपालंपूर्णमासेप्रायश्चित्तिविहितेप्राकृतेग्नीषोमीयेवाविशिष्टमेवंहि

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्
MEMORIAL

देवतत्वंनिर्वपतिवत्वंच॥ यद्यपिद्वितीयंप्राकृताग्नीषोमीयप्रधानचोदनाय
नास्तितथाप्यंगविधिनानिर्वापवत्वमस्त्येव॥ अतस्तत्रद्रव्यदेवतासंबंधप्रति
पादकतद्धितांतपदेग्निमुखत्वसाम्यमेवचोदनालिंगंप्राकृताग्नीषोमीयविधे
तातिदेशनियामकं॥ तदेतच्चोदनालिंगंमीमांसकानामप्यभिप्रेतंलक्ष्यते॥ अन्य
थाष्टमएवतृतीयपादाद्येहविर्गणेपरमुतरस्येत्यधिकरणेआग्नावैष्णवाद्येग्नी
षोमीयस्यविध्यंतइतिसाध्येदेवतासामान्यादितिहेतुरसंगतःस्यात्॥ द्विदेवत्य

त्वस्यैंद्राग्नेपितुल्यत्वात्एवमग्निसमवायमात्रस्यापि तच्छितमात्रंत्वाग्नेयेपितु
ल्यंतदवश्यंपंचाक्षरतच्छितांतएवत्वमग्निमुखतच्छितांतपदवत्वंवावश्यंकिंचि
च्चोदनालिंगांतरमिद्धसिद्धांतहेतुनयाविवक्षितंगम्यते एवमन्वारंभणीयाया
माग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्यमानइति आग्नावै
ष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेदीक्षिष्यमाणइतिचद्यावापृथिव्यमेककपालमि
त्यत्रतुपंचाक्षरतच्छितादेवचोदनालिंगादग्नीषोमीयविकृतित्वं आश्विनद्वि

कपालेतुद्विरेवतात्वेसतिन्यक्षरतच्छितवत्वादैंद्राग्नविकृतित्वं॥एवंमारुतंसप्त
कपालंमरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमध्यंदिनेचरुमित्यत्रापिसांतपनरूपविशेषणाधिक्ये
पिप्राधानभूतदेवताविधिरक्षरएवेतिन्यक्षरदेवताविधिसादृश्यादनेकदेवता
त्वाच्चैंद्राग्नविकृतित्वमेवसौमेंद्रंचरुंनिर्वपेच्छ्यामाकंसोमवामिनइत्यत्रतुन्यक्ष
रत्वेसत्यपिअर्थवाचिशब्दगतसंख्यायाःप्रथमोपस्थितायाअपिबहिरंगत्वादंत
रंगसोमरूपार्थसमवायेनेंद्रसमवायसोम्येपिचसोमप्राधान्यात्तदुपस्थितोग्नी

षोमीयविध्यंतएव एवमिंद्रासोमीयेइंद्रमुख्यत्वादैंद्राग्नविकृतित्वं सोमापौष्ण
सोमारौद्रदौतुसोमसमवायमात्रेणाग्नीषोमीयविकृतित्वं शुनासीरियेऐंद्रा
वैष्णवमित्यत्रसत्यप्यग्नीषोमीयचोदनालिंगेपंचाक्षरत्वेक्षरसंख्यायाबहि
रंगत्वादंतरंगेंद्रसमवायेनैंद्राग्नविकृतित्वं एवमैंद्रापौष्णेंद्राबार्हस्पत्या
दौ एवमैंद्रःपुरुरोडाशःसौम्यश्चरुरित्यत्रेंद्रसमवायेनैंद्राग्नविकृतिःपूर्वमु
त्तरस्तुसोमसमवायेनाग्नीषोमीयविकृतिः वैश्वदेवंचरुंनिर्वपेद्धातव्य

वानित्यादौतुचतुरक्षरेनकिंचित्र्यक्षरपंचाक्षरत्वादिनियामकमस्तीत्यनियम
एवैंद्राग्नाग्नीषोमीयविकृतित्वं तदिदमुक्तमापस्तंबसूत्रेएकदेवताआग्नेयवि
कारादिदेवताआग्नीषोमीयविकारबहुदेवताश्चैंद्राग्नविकारावेति अथैंद्राप
विकारावेति द्विदैवत्येष्वपिसंबंधनीयं तेनोभयत्रैवविकल्पःसचव्यवस्थितो
मदुक्तोदाहरणेषुपूर्वोक्तरीत्याक्वचिच्चाव्यवस्थितविकल्पोपीति कपर्दितुयाग
विकृतीनांद्विबहुदेवतापदेषुचत्वार्यक्षराण्यधिकानिवाताअग्नीषोमीयविकारा

सांतुत्रीण्युनानियातोऐंद्राग्नविकाराअन्यत्रप्रकृतिदेवताभ्यइत्याहतत्रह्यक्षरेण
सामीप्याभ्यक्षरोपस्थितावपिषडक्षरादिभिश्चसामीप्यात्पंचाक्षरोपस्थितावपि
चतुरक्षरेउभयसाम्योत्कथं पंचाक्षरस्यैवोपस्थितिरितिचिंत्यं। यस्यतुकर्मणः
क्वचिदुत्पत्तिचोदनायांकेनचित्प्रकृतिलिंगेनकिंचिद्विकृतत्वमवधारितंतस्य
कर्मणोन्यत्रातिदिष्टस्योहेनान्यदेवतात्वेपिनतद्धेतुकंकर्मांतरविकृतित्वंभवति
पूर्वावधारितकर्मविकृतित्वंवाअपैति। अवधारितांगविशिष्टस्यैवातिदेशात्॥

यथाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्याग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमीयंपशुपु
रोडाशमनुनिर्वपतीत्यग्नीषोमीयपशुप्रकरणोत्पन्नस्याग्नीषोमीयमितिप्रकृति
लिंगसंयोगेनदर्शपौर्णमासिकाग्नीषोमीयपुरोडाशविकृतित्वेनावधारित
स्याग्नेयेसवनीयेऐंद्राग्नेचनिरूढपशावनिष्ठस्योहेनाग्नेयत्वेऐंद्राग्नत्वेचसत्यपि
तत्रप्रत्यक्षचोदनाभावेनचोदनालिंगासंभवात्साकल्येनैवपशुपुरोडाशयागस्य
प्रकृतावग्नीषोमीयमितिचोदनालिंगेनावधारितंतद्दर्शपौर्णमासिकाग्नीषोमी

बा॰
२३५

यपुरोडाशविकृतित्वेन बाध्यतइतितदीयमेवानुमंत्रणादि संभवतीतिधूर्तस्वा
म्यादेःसवनीयेआग्नेयस्यपशुपुरोडाशस्याग्नेयविकृतित्वंनिरूढेचैंद्राग्नस्यपशु
पुरोडाशस्यैंद्राग्नविकृतित्वमित्यभिधानमुपेक्ष्यमेव यत्तुतद्रूमकमापस्तंबसूत्रं
तदप्यंगंबासमभिव्याहारादितिवद्धुतितदनुसारिन्यायविरोधाद्बाध्याअतएवका
तीयानेतदनुमन्यंतइति॥ ॥इत्याष्टमिकप्रकृतिलिंगभेदप्रपंचनिरूपणं॥ ॥
पार्वणहोमयोस्त्वप्रकृतिरितिविशेषनिर्देशापवादःफलनियमकर्तृसमुदायव

दृष्टमएववक्तव्योपिकथंचित्प्रसंगान्नवमउक्तःप्रमेयंचाष्टमिकमितीहैवतत्रकि
ञ्चित्यते स्रुवेणपार्वणोजुहोतीतिसंख्ययाकर्मणोदर्शपूर्णमासदेवत्योर्होमौविधीयेते
तत्रपर्वशब्दःपृणातेर्दानकर्मणोनिष्पन्नःकर्मवचनस्तेनकर्मैवदेवतासाचस्मरणी
यत्वेनसंस्कार्यातत्रयद्येकैकोहोमःषड्धर्मवत्पठस्यात्ततोऽविद्यमानकर्मांशेअद
ष्टार्थतापद्येततत्परिहारायएकःपौर्णमासीदेवत्योपरोमौवास्यादेवत्यइतिकल्प्य
तेतेनप्रकरणाविशेषिसूक्तवाक्न्यायेनसंस्कार्यवशाद्यावच्छासौर्यादौचसंस्का

र्यस्य समुदायस्याभावादनतिदेशइत्यधिकरणार्थः॥ तत्र कालभाज्येतिपूर्वप
क्षेनिरस्तेपिपूर्वपक्षांतरं प्रतिभाति। पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पौर्णमास्यधि
करणे समुदायनामत्वनिरासेन यागनामत्वमुक्तं॥ तद्वत्पर्वशब्दोपिन समुदाय
वाची किंतु यागवाची पृणातेर्दानाभीन्निष्पन्नत्वात्। पर्वत्येकशब्दोपादानात्तत्रा
याद्दियागानां साहित्यं प्रतीयतेवत्तु तेषां संस्कार्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वादवि
वक्षितां। अतः प्रकृतौ तंत्रानुष्ठाने नाग्नेयादियागत्रयसंस्कारेपि प्रत्येकधर्म

त्वात्प्रत्येकं विकृतौ सौर्यादावतिदेशः स्यादेवेति अत्रोच्यते विधिमात्रप्रामाण्यिका
देवतेत्युक्तमिंद्रमहेंद्राधिकरणे विधिशब्दस्य मंत्रत्वेभावः स्यादितिदृशमेव
अतः पार्वणादितिहितोदेवताविधिस्तावदवश्यं वाच्यः। तस्यैवानुसंस्कार्यस
मर्पकत्वेवैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः सदेवताविधिरेव। पर्वदेवत्यस्यचहो
मस्य पर्वस्मारणसामर्थ्याद्विंगादाकाश्च पर्वप्रतितादर्थ्यं भवतिरव्यत्ययो
भवतिसामर्थ्यवाक्ययोः श्रुतिकल्पकत्वात्। पादशानांचकर्मणांविधेयविशे

षणविवक्षयापरस्परसहितानांदेवतात्वमवगतंतादृशानामेवभाव्यत्वंभ
वतिनप्रत्येकमितिप्रत्येकंविकृतावनतिदेशः नन्वेकस्यैवपुंसरूपपादे
यतादृशायांविवक्षितमेकत्वंस्वर्गकामइतिपदांतरेणोद्देशदशायांत्वविव
क्षितंतद्वत्सर्वेषामप्युपादेयतादृशायांविवक्षितंसाहित्यंपदांतरेणोद्देश
दशायांत्वविवक्षितंस्यादितिचेत्॥ न॥ कस्मित्तथावाक्येऽद्देश्यसाहित्यविवक्षा
यामपिवाक्यभेदाभावाच्चैतदुक्तंचित्राधिकरणे॥ श्रूयमाणस्यवाक्यस्य

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्टारक्यस्मारक
MEMORIAL

न्यूनाधिकविकल्पने॥ लक्षणावाक्यभेदादिदोषोनानुमितेत्वसाविति॥ नविव
क्षितसाहित्यदेवताकोहोमोदृष्टार्थतयाशक्यएकैकेनपर्वणास्वार्थत्वेनगृहीतु
मितिविधेयसामर्थ्यादुद्देश्यसाहित्यविवक्षालभ्यते॥ यस्योभावभोऽनुगतावपि
निमित्तोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयंतस्यप्रायश्चित्तिरित्यत्रषष्ठेविधेयसामर्थ्यान्निमित्त
विशेषणाग्निसाहित्यविवक्षालभ्यतेइति॥ नचेमौपार्वणहोमौविकृतौनातिदिश्ये
तेइतिसामान्यतोयद्यप्युक्तंतथाप्येकस्मिन्द्वयोर्वानातिदिश्येतेबहुषुत्वदिनिश्येतेण

वायथावैश्वदेवादिपर्वणितोहिप्राकृताग्नेयास्तत्समप्रधानयागांतरसहितस्यसं
स्कारकाविनिवैश्वदेवाद्यंतर्गतैकैकयागस्यतत्समप्रधानेनतदेकप्रकृतिकेनतद
न्यप्रकृतिकेनवायागांतरेणसहितस्यसंस्कारार्थमतिदेशस्याभावेव।वैकृतप्रधानप्र
यागानांप्राकृतप्रधानयागरूपानापन्नत्वात्। यथाग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषो
मीयंपशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीत्यत्राग्नीषोमीयमितिनाद्धितोदेवताविधिरेवनोद्दे
श्यपरोवैरूप्यात्॥द्वंद्वोपात्तंचदेवतासाहित्यंविधेयविशेषणत्वाद्विवक्षितं॥

विवक्षितसाहित्यदेवताकश्चपुरोडाशयागःसामर्थ्यवाक्याभ्यांपशुदेवतासं
स्कारार्थः॥तदुक्तंकर्त्रधिकरणं॥तद्यथाग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमी
यंपशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीत्यत्रसत्यपितद्धितेनदेवतोपसर्जनत्वोपादाने
यागस्यप्रयोजनाकांक्षायांसत्यामग्नीषोमयोरेवसन्निहितयोःसंस्कार्यत्वंवि
ज्ञायतइतिनपशोरारादुपकारकत्वेनकल्प्यतेनहियूर्वेगुणत्वमुत्तरेणबाधा
न्येनविरुध्यतइति॥सचायंपुरोडाशयागःपरस्परसहिताग्नीषोमदेवतासं

स्कारकः प्रकृतौ विकृतौ तु रूढानापन्नायामेकस्यां देवतायां द्वयोश्चानिर्दिश्यते
यथाग्नेये सवनीये ऐंद्राग्ने च निरूढे॥ पार्वणे तु एकस्मिन्कर्मणि द्वयोश्च नानि॥
र्दिश्येते एकस्यैव कृतस्य कर्मणो द्वयोश्चैव कृतयोः कर्मणोः प्राकृतवद्कर्मस्था
नापत्यभावादिति विशेषः एवं च सति यत्र पार्वणपशुपुरोडाशन्यायो नास्ति तत्रा ने
कैषामेकद्रव्योपात्तत्वेऽप्युद्दिश्यमानसाहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रकृतौ प्रत्येकं विकृ
तावतिदेशो भवत्येव। यथा संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपतीति॥ अत्र हि पौर्ण

मस्यधिकरणे पौर्णमासीशब्दे समुदायवाचित्वनिरासेन समुदायवाचितोक्तेरुद्दे
श्यत्वेन च परस्परसाहित्यस्याविवक्षितत्वेन पार्वणवैषम्यात्प्रत्येकमंगत्वेन प्रकृ
तौ तंत्रन्यायेन सकृदनुष्ठानेऽपि उपांशुयाजाग्नीषोमीयप्रत्येकविकृतौ वैमृधातिदे
शो भवत्येव यत्र याजादिवदिति॥ ननु पौर्णमासीमिति नोद्देश्यसमर्पकं अत एव
तदधिकरणे वाक्ययोर्विनियोगद्वैरूप्यं न तु श्रौतइति। तेन पार्वणावितिं यथावि
धेयत्वेन विवक्षितसाहित्यानामेव पर्वणां बाधपीयागाद्यत्वदशायामपि विवक्षित

साहित्यंतैवभवतिएवंविधेयपौर्णमास्युत्तरकालविशेषणपौर्णमास्याख्ययाग
त्रयसाहित्यस्यविधेयविशेषणविशेषपरस्यविवक्षितत्वेतादृशस्यैवयागत्रयस्य
वाक्यीयभाव्यत्वात्सत्येकविकृतावनतिदेशःस्यात् न वैषम्यात्पार्वणावित्यत्रहि
विवक्षितसाहित्यदेवताकस्यहोमस्यनप्रत्येकंदृष्टार्थतयांगत्वंसंभवतीतिविधे
यसामर्थ्यादुद्देश्यसाहित्यविवक्षालाभ्यतदुक्तंनवाक्यायविनियोगमात्रान्
वैमृधस्यतुविवक्षितसाहित्यपौर्णमास्याख्ययागत्रयोत्तरमनुष्ठितस्यापिप्रत्येक

मदृष्टार्थतयांगत्वंसंभवतीतिनसामर्थ्येनोद्देश्यसाहित्यविवक्षालाभ्यतदुक्तिपूर्वका
लविशेषणतादृशयांसाहित्यविवक्षायामप्युत्तरकालमविवक्षितसाहित्यतायांनिन
कोपिविरोधइति॥ननुनत्वदुक्तसामर्थ्यपार्वणहोमयोरुद्देश्यविवक्षालाभहेतुर्येन
वैमृधेतदभावाद्वैषम्यंस्यात् किंतूद्देश्यसमर्पकंपदंकल्प्यतेपार्वणहोमयोरितिलभ्यै
वोक्तंतेनैवन्यायेनवैमृधेपितत्कल्प्यते॥नचकल्पितवाक्येसाहित्यविवक्षादावपिवाक्य
भेदोभवति॥तदुक्तंचित्राधिकरणेभूयमाणस्यवाक्यस्यन्यूनाधिकविकल्पने॥

क्षणावाक्यभेदादिदोषोनानुमितेत्वसाविति॥तत्रराणकग्रंथःविवक्षितार्थापेक्षया
न्यूनत्वाभ्युपगमेलक्षणावाक्यभेदोआधिक्याभ्युपगमेत्वादिशब्दोक्तमानर्थक्यं॥
यद्वान्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पनेलक्षणावाक्यभेदगौणत्वाध्याहारदोषा
इत्यर्थःन्यूनत्वेनलक्षणावाक्यभेदोआधिक्येचानर्थक्यं॥अन्यथात्वकल्पनेविप
रिणामव्यवहितकल्पनाव्यवधारणकल्पनादोषाइति॥तत्रोदाहरणानि॥
तत्रविवक्षितार्थापेक्षयान्यूनत्वाभ्युपगमेलक्षणेत्यत्रोदाहरणं।वाजपेयेनष्ट्वा

बृहस्पतिसवेनयजेतेति॥तत्रहिविवक्षितोर्थउत्तरकालविशिष्टबृहस्पतिसवांग
कत्वंवाजपेयस्यतदपेक्षयान्यूनोर्थःप्रसिद्धस्यैवबृहस्पतिसवस्यवाजपेयोत्तरत्वं
तदभ्युपगमेवाजपेयश्रुतौकाललक्षणेति विवक्षितार्थापेक्षयान्यूनत्वाभ्युपगमे
वाक्यभेदइत्यत्रोदाहरणं॥यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायांपौर्णमास्यांचाश्रुतो
भवतीति॥अत्रहिविवक्षितोर्थोद्रव्यदेवताकालद्वयविशिष्टयागविधिस्तदपेक्ष
यान्यूनोर्थःपूर्णमास्यधिकरणाद्वितीयपूर्वपक्षेशंकितोविद्वाक्यविहितयोःकर्म

णोर्द्रव्यदेवतमेवविधीयतेनयागविधिरितितदभ्युपगमेवाक्यभेदइति॥वि
वक्षितार्थापेक्षयाआधिक्याभ्युपगमत्वादिशब्दोक्तमानर्थक्यमित्यत्रोदाहरणं
आमनूस्यानमस्यदेवाइतितिस्रआहुतीर्जुहोतीति ॥अत्रहिसांग्रहण्या
मामकामोयजेतेतिप्रधानवाक्यगतमामकामपदानुषंगेणविवक्षितार्थापेक्ष
यामनहोमविधेराधिक्याभ्युपगमेमामकामपदानुषंगानर्थक्यं ॥अस्मिन्याख्या
ख्याने प्राकृतामत्वर्थलक्षणानेसंग्रहीतास्यादित्यपरितुष्याह्यपदेति॥न्यूनस्या

धिकार्थविषयत्वकल्पनेलक्षणेत्यत्रोदाहरणंसोमेनयजेतेत्यादिमत्वर्थलक्ष
णान्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पनेवाक्यभेदइत्यत्रोदाहरणं॥सौर्यंचरुंनि
र्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइति॥तत्रहिस्वर्गकामपदाध्याहारंविभजिन्यायेनचतु
र्थेशंकितंनिरसितुमशक्यंब्रह्मवर्चसस्यान्वाचयत्वेप्रमाणाभावाद्ब्रह्म
वर्चसमात्रफलत्वेनन्यूनस्यस्वर्गकल्पनयाधिकार्थत्वेफलद्वयसमावेशा-
द्वाक्यभेदापत्तिरिति॥न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पनेगौणत्वदोषइत्यत्रो-

दाहरणं॥ सृष्टिरूपदधातिप्राणाभृतउपदधातीति॥ अत्रहिसृष्टिशब्देन
ष्टिशब्दवंतएवमत्रोच्यंतइतिन्यूनमस्यगौण्याख्याअसृष्टिशब्दवतामपि
मंत्राणांग्रहणेनाधिकार्थत्वेगौणत्वमेवदोषःसत्वगत्याव्रीहियववविकल्पव
दंगीक्रियते॥ एवंप्राणाभृदुदाहरणंद्रष्टव्यं॥ न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वे
ध्याहारदोषइत्यत्रोदाहरणं॥ विश्वजितायजेतेति॥ अयमप्यगत्यांक्रियते
तृतीयव्याख्याने॥ न्यूनत्वेलक्षणावाक्यभेदोआधिक्येचानर्थक्यमित्यस्यार्थः

अधिकस्यसतोन्यूनत्वेन्यूनस्यसतश्चाधिक्यइति॥ तत्राधिकस्यसतोन्यून
त्वकल्पनेलक्षणेत्यत्रोदाहरणंचतुरवत्तंजुहोतीति॥ अत्रहिजुहोतेर्द्वेवतोद्दे
शत्यागविशिष्टद्रव्यप्रक्षेपवचनस्याग्नेयादिचोदनयैवेतरयोरंशयोः
प्राप्तत्वात्प्रक्षेपमात्रपरत्वेनन्यूनत्वेलक्षणा॥ अधिकस्यसतोन्यूनत्वेवाक्य
भेदइत्यत्रोदाहरणं॥ वषट्कर्तुःप्रथमभक्षइति॥ अत्रहिप्राथम्यमात्रविधौ
भक्षानुवादात्प्राथम्यस्यचविधानादेकपदेचोभयासंभवाद्वाक्यभेदइति। न्यून

न्यूनस्यसतोधिकत्वेआनर्थक्यमित्यत्रोदाहरणंआमनमस्यामनमस्यदेवाइति
तिस्रआहुतीर्जुहोतीत्येवंपूर्वोक्तं॥अत्रहिभाव्यानुपादानान्यूनस्यसतःसांग्रह
ण्याग्रामकामोयजेतेतिप्रधानवाक्यगतग्रामकामपदानुषंगेणाधिक्यकल्पने
आनर्थक्यमापद्यतइतिअन्यथात्वकल्पनेविपरिणामइत्यत्रोदाहरणमाग्नेय
वाक्यं॥अन्यथात्वकल्पनेव्यवहितकल्पनेत्यत्रोदाहरणं॥प्रतितिष्ठंतिहवापए
तारात्रीरुपयंतीति॥अत्रहिउपेयुरित्यन्यथात्वकल्पनेयेप्रतितिष्ठंतिइतिव्यवहि

तकल्पनाभवतिसात्वगत्यांगीक्रियते॥अन्यथात्वकल्पनेव्यवधारणकल्पने
त्यत्रोदाहरणं॥यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे
दिति॥ततश्चपार्वणहोमयोर्वैमृधत्वोभयत्रकल्पितवाक्योपोद्घातदुद्देश्यसाहित्य
विवक्षयाविकृतावनतिदेशइति॥अत्रब्रूमःसूक्तवाकविभागाधिकरणेआग्नेया
द्युत्पत्तिवाक्येषुपिफलसामान्येविधिबलेनकरणत्वावगमात्फलवाक्यंतद्विशेष
मात्रार्थंततश्चोत्पत्तिवाक्येषुषण्णांकर्मणांषडाकांक्षाउत्पद्यंतइतिषट्प्रकरं

णानीत्युक्तं॥ अंगविधीनांचोत्पत्तिविधिभिरेवसहप्रकरणादेकवाक्यताकथ्य
तइत्युक्तंचित्राधिकरणे॥ उत्पत्तिवाक्यविज्ञातंकर्मसर्वंत्वनूद्यतइतिव्याख्या
तंचेदंसोमेश्वरेणतत्रपार्वणयोःसामर्थ्यस्योद्देश्यसाहित्यविवक्षाहेतुत्वा
भावप्रत्येकप्रकरणात्प्रत्येकमेवोद्देश्यताग्नेयादेःस्यादितिप्रत्येकंविकृता
वतिदेशापत्तिःअन्यथाप्रयाजादेरपिविवक्षितसाहित्येवेवकल्पितवाक्यवा
क्यभेदाभावात्प्रकरणेनवियोगात्प्रत्येकंविकृतावनतिदेशःस्यात्पर्वैमृधेपिव

तद्वदेवप्रकरणात्प्रत्येकमेवविनियोगःअतःपूर्वोक्तसामर्थ्यादेवपार्वणा
योरुद्देश्यसाहित्यविवक्षातःप्रत्येकविकृतावनतिदेशःवैमृधेतुतद्विपर्यय
सिद्धं॥ तस्माद्याज्ञिकधुर्याणांपार्वणःपायतोक्तिः॥ विकृतौवैमृधस्येति
न्यायज्ञैर्नाहतंवचः॥ ॥इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
धुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंक
रकृतेमीमांसाबालप्रकाशेपार्वणवैमृधवैषम्यनिरूपणंअष्टमाध्या

यार्थसंग्रहश्च समाप्तः॥ ॥ऊहलक्षणमाहुर्माधवाचार्याअधिकरण
मालायांप्राकृतस्थानपतितपदार्थांतरकार्यतः॥ऊहप्रयोगोविकृतऊह्य
मानतयोहितइति॥अत्रकार्यतउपकारात्प्रयोजनत्वेनचास्यहेतुत्वंतेनो
पकारार्थमित्यर्थः॥अत्रचप्राकृतस्थानपतितेत्यनुक्तौपदार्थांतरंव्रीहितोय
वास्तदुपकारार्थंविकृतेपदार्थांप्रतरान्वयादेवान्यथाभूतेप्रोक्षणावघात
प्रयोगेतिव्याप्तिःस्यादतउक्तंप्राकृतस्थानपतितेति॥नचव्रीहिस्थानमापन्नाय

वाःप्रत्यक्षविधिनाभावेविधानेनविकारतःस्वशाखाच्चनिषेधानुवादान्नत्कार्यकारि
तेतिसोमेश्वरसंग्रहीतनवमोक्तस्थानापत्तिप्रमाणपंचकाभावात्॥अन्यथावेप
रीत्यस्यापिप्रसंगाच्च॥पदार्थांतरेत्वनुवादःनत्वेवहिविकृतत्वंसंभवतिनान्यत्रेति
अतस्तत्पदकृत्यंनकार्यं॥कार्यतइत्युक्तेसकृदवहंतीतिवाचनिकेविकृतप्रयोगे
तिव्याप्तिःस्यादतउक्तंकार्यतइति॥असौचवाचनिकोनकार्यतःआवृत्तस्यैवा
वघातस्यतुषविमोकरूपणकार्यतःप्राप्तेरतोनतत्रातिव्याप्तिरिति॥विकृतइत्यनु

PAGE(S)MISSI

NOT AVAILBL

247

क्तेपदार्थांतरेसस्यापिलक्षणाननुप्रवेशोक्तेवैकृतेब्रैहेहविषिअवघातप्रयो
गेअतिव्याप्तिस्यादतउक्तंविकृतइति॥ नचासावघातोविकृतेःपदार्थांतरा
नन्वयादितिनातिव्याप्तिरिति॥ चतुर्थपादेनतुऊहशब्दस्ययौगिकत्वंदर्शितं
तेनकार्यकत्वमत्वंलब्धं॥ इतरांशस्तुरूढिलभ्यतइतियोगरूढोयंपंकजादि
शब्दवदूहशब्दइतिभावःसोयमूहोविभक्तिभागेनैकादशविधःतद्यथाप्र
थमंतावत्त्रिविधःमंत्रोहःसामोहःसंस्कारोहश्चेति॥अत्रगोबलीवर्दन्याये

नमंत्रोहसोमोहयोःपृथगुक्तिस्तत्साधनांकवपिकन्यायभेदात्॥ नवमद्वितीय
पादषोडशाधिकरणेहिसामोहन्यायउक्तःतदुत्तरपादाद्येचतदितरमंत्रोह-
न्यायेऽउक्तइति॥ मंत्रोहोपिनवधाक्वचिन्प्रकृतिमात्रमूह्यतेनलिंगंवचनंच-
सूर्यायजुष्टमिति॥१॥ क्वचिल्लिंगमात्रमूह्यतेनप्रकृतिर्वचनंच॥ यथावस्यसिरु
द्रासीत्येकहायन्यामंत्रःसांडेवकरसिरुद्रोसीति॥२॥ क्वचिद्वचनमात्रमूह्यते
नप्रकृतिलिंगंच॥ यथाछागस्यवपायामेदसइतिमंत्रःप्राजापत्येषुछागानामि

ति ३ क्वचित्प्रकृतिलिंगएवोह्येतेनवचनं यथाग्नयेजुष्टमिति ४ क्वचि
त्प्रकृतिवचनेएवोह्येतेनलिंगंयथाग्नयेजुष्टमित्येतद्विश्वेभ्योदेवेभ्यइतिवै
श्वदेवेहविषि ५ क्वचिल्लिंगवचनेएवोह्येतेन प्रकृतिः यथाप्रास्माअग्निं
भरतेत्यत्रास्मैपदंपुल्लिंगैकवचनंमल्हाआलेभेतेत्यादिषुप्राप्यइत्येवंस्त्रीलिं
गबहुवचनरूपे ६ क्वचित्त्रीण्यपिप्रकृतिलिंगवचनान्यूह्यंते यथापोदेवीः
शुद्धाःस्थेतिप्रोक्षण्यभिमंत्रणार्थोमंत्रस्तत्राप्रशब्दःस्त्रीलिंगोबहुवचनांतोघृतं

प्रोक्षणमितिविहितेघृतेप्रोक्षणेघृतदेवशुद्धमसीतिनपुंसकलिंगैकवचनांतघृतघृ
तपूहेसर्वमेवान्यथाभवति ७ क्वचित्तुतद्वत्तस्यसकलस्यपदस्याभ्यासा
त्मकऊहः यथापशुगणेएकधैकधेति ८ क्वचित्व्ययसंज्ञकतद्धितांतपद
स्थानेव्ययसंज्ञकतद्धितांतांतरपदरूपबह्वृचेयथावाजसनेयिनांकर्कमनेमित्रा
वरुणोत्तरतइत्कत्तरपरिधिपरिधानमंत्रःपिध्यायांमित्रावरुणोत्तापुरस्ता
त्परिधत्तामितियथाचाहवनीयावेक्षणेसूर्यस्तापुरस्तात्पातिनिप्राकृतोमंत्रश्चि

पिव्यायांसूर्यस्वादक्षिणतःपाल्लिहूह्यते।संप्रदायमतेत्वत्रमंत्रद्वयेप्यूहोनास्ती
त्यक्तं॥ क्वचित्तद्धितांतस्याप्यव्ययस्यजने॥ तद्धितांतमप्यव्ययमूह्यते॥य
थाअग्निंगृण्हामिसुरथंयोमयोभूर्यउद्यंतमारोहतिसूर्यमन्हे॥आदित्यंज्योति
षांज्योतिरुत्तमंश्रोयज्ञायरमंतांदेवताभ्यइत्यन्वाधानमंत्रेयाजमानेसद्यस्क
रुप्रकृतौमंत्रलोपेपिसद्यस्कालविकृतौअद्ययज्ञायरमतांदेवताभ्यइत्यूहःक्रि
यते॥तत्रश्वइत्यव्ययस्थानेअद्येत्यव्ययमूह्यते॥ ॥इत्यूहोदनिरूपणं॥ ॥

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्टाव्यरसाहेब
MEMORIAL

अथैकादशविधमूहप्रयोजकंनिरूप्यते तदुक्तंमुख्यदृष्टार्थतास्वार्थसमवेतार्थ
तादिभिःप्रयुक्ताःप्रकृतौमंत्रागताःकार्यातिदेशतःविकारेष्वनिषिद्धोहाःका
र्यापत्तेषुपंचधा अर्थांतरेष्वपूर्वार्थद्वारणोहंप्रजंतिनइति तत्रैवमेकादश
प्रयोजकान्यत्रोक्तानि मुख्यार्थत्वं१ दृष्टार्थत्वं२ स्वार्थत्वं३ समवेतार्थत्वं४
शब्दस्वरूपाविवक्षा५ आदिशब्दस्यार्थः६ कार्यमुखोऽतिदेशः७ विकृतिगतत्वं
८ अनिषिद्धोहत्वंकार्यापत्तिः९ अर्थांतरत्वं१० अपूर्वार्थत्वंधर्माणांचेति ११ तानि

चेतान्येकादशप्रयोजकानि॥ऋग्यजुर्मंत्रोहएवापेक्षितानिनसाममंत्रोहसंस्कारे
हयोः॥तत्रसप्तैवप्रयोजकानि॥दृष्टार्थत्वंमुख्यत्वाभावादौपचारिकस्यक्षी
रादिमत्वस्यशाद्वस्वरूपाविवक्षा २ कार्यमुखेतिदेशः३ विकृतिगतत्वं४का
र्यापत्तिः५ अर्थांतरत्वं६ अनिषिद्धोहत्वं७ अपूर्वार्थत्वंधर्माणांचेति ८ मं
त्राइत्यनेनसूचितं॥ अत्रैकादशानामपिमुख्यार्थत्वादीनामूहप्रयोजकत्वसि
द्धौकैकैकव्यतिरेकेप्यूहाभावंनवमाधिकरणेवक्ष्यतेदशमाद्यसिद्धंचकार्यमुख्यति

देशस्योहप्रयोजकत्वमुच्यते॥तथाहि॥दृयंगोस्तयाक्रीणामितस्यैश्टतमित्या
दौसोमक्रयार्थेकहायनीप्रकाशनार्थेमंत्रेक्षीरादिवाचिनांश्टतादिशाद्वानांवि
क्रेत्रानमनार्थत्वाद्दृष्टार्थत्वेपिक्रयसाधनस्तुत्यर्थत्वाच्च॥स्वार्थत्वेपिकालांत
रेचैकहायन्यामपिक्षीरादिसंभवात्समवेतार्थत्वेपिएकहायन्यवस्थायामुख्य
मानस्यक्षीरादिमत्वस्यमुख्यत्वाभावादौपचारिकस्यक्षीरादिमत्वस्यसांडोत्पाद
यिष्यमाणधेनुद्वारेणसांडेप्युपपत्तेरूहाभावान्मुख्यार्थत्वेत्यर्थः॥१॥पत्नीसंनह्ये

PAGE(S)MISSIN

NOT AVAILBLE

252

तियजमानपत्नीसन्नहनप्रैषमंत्रेपत्नीमित्येकवचनस्यविद्यमानार्थत्वेनमुख्यत्वेपि
सन्नहनीयपत्नीसंख्याप्रकाशनाच्चस्वार्थत्वेपिएकत्वस्यचानेकप्रकृतावपूर्वसाध
नीभूतपत्नीव्यक्तिपरत्वात्सामान्यसंख्याप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वेनोहाभावादृष्टार्थत्वं
~~[illegible]~~ इडाह्वानमंत्रेयज्ञपतिंवर्धा
नितियज्ञपतिशब्दस्ययजमानेमुख्यत्वेपितत्रोत्साहनार्थत्वेनदृष्टार्थत्वसंभवेपिय
जमानस्यचकर्मसमावायात्समवेतार्थत्वेपिइडास्तुत्यर्थत्वेदृष्टिविशेषणत्वात्स्वार्थत्वा

भावेनऊहाभावेनऊहाभावात्स्वार्थत्वंकृतं॥इंद्रागच्छहरिवआगच्छेतिकस्यचिन्मंत्रे
हरिवच्छब्दस्यहरिवतोरूपगुणेमुख्यत्वेपितस्यचेंद्रायहरिवतेधानाइतिसवनीय
हविरादिषुदेवतात्वांतर्गतेस्तत्प्रकाशनार्थत्वेनदृष्टार्थत्वेपिवक्ष्यमाणेंद्रप्रकाशन
च्चस्वार्थत्वेपिवस्तुगत्येंद्रेहरिवत्वासमवायात्समवेतार्थत्वाभावेनोहाभावात्सम
वेतार्थतेत्यर्थः॥४॥सत्स्वपिमुख्यत्वादिषुअर्थप्रकाशनवच्छब्दरूपस्याप्यादृष्टेस
त्यर्थांतरयुक्तायांविकृतावेंद्रीयद्रोणत्वोपपत्तेरुहासंभवात्प्रकृतीयर्थोत्पत्तिव

चनमर्थानांनथोत्तरस्यांविकृतौतत्प्रकृतिस्थार्थैर्वाकार्यत्वादित्येतदधिकरणसिद्धश्रा
द्धस्वरूपानादरसूचनायादिशब्दः॥९॥ननुप्रकृतौमंत्राणांमुख्यत्वादिरूपेणप्रयोगे
पिविकृतावर्थांतरयुक्तायामतिदेशेनत्रासामांतदीयद्रव्यदेवतादिप्रकाशनासाम
र्थ्येनप्राकृतकार्यार्थत्वायोगादतिदेशबलात्कार्यांतरकल्पनेवस्यान्नोहेनप्राकृ
तकार्यसामर्थ्यकल्पनेत्याशंक्यविकारेषुकार्यातिदेशतोगताइत्युक्तं॥प्राकृतकार्य
निरपेक्षेणपदार्थातिदेशेशास्त्रातिदेशेवाकार्यांतरकल्पनायुज्येतनैकृतभावना

कांक्षानवशानुकरणेप्रकारलक्षणकार्यद्वारस्यैवातिदेशस्यदशमाद्येवक्ष्यमाण
त्वान्नकार्यांतरकल्पनेत्याशयः यद्यपिप्रकृतौव्रीहिमंत्रेमुख्यदृष्टार्थ
तास्वार्थत्वसंभवे वार्थांतरा हिस्वरूपा विधयश्चाः सतियेवपुव्री
हि। कार्ययथैः साध्यत इतिविनिगमनाविरहादनवगतलौकिके
पदेशेनेवाकर्यापतिमुख्यातिदेशानाथप्रप्राप्तेव्रीहिमंत्रानुहइ
सतिदेशाविकृतिशब्दाभ्यांसूचितं॥मुख्यत्वादिदशप्रयोज

कसत्वेपिपूर्यतिवाएवातद्दृष्टोसरंयदेनदूहः तिस्तस्माद्दृष्टंनोद्दे
रितिनिषेधाद्दूहप्राकृतयाऽभानुवाक्यादौत्तुं आनिषिद्धोहा
इत्युक्तं।८।कार्यद्वारातिदेशापिकार्यंतिरार्थेव्रीद्यादौयूपावटस्त
रणवर्हिन्यपिनमंत्रप्राप्तेरेवाभावनोहाभावात्प्राकृतंकार्यमा
पन्नेष्वियुक्तं।९।प्राकृतव्रीहिवर्थांतिरलाभावेनाविकृतस्यैवव्री
हिमंत्रस्यप्रायोगोपपत्तेरूहाभावादर्थांतरियुक्तं।१०ननुकार्यद्वा

रकेप्यातिदेशोव्रीद्यादिकार्यापन्नेषपिचनीवारषुव्रीद्यादिप्रकाश्या
भावेनाव्रीहिमंत्रस्यैवाप्राप्तेनोहः स्यादित्याशक्य।पूर्वार्थद्वारणे
युक्तं। स्वरूपप्रयुक्तत्वनिरासेनापूर्वप्रयुक्तत्वस्यनयमाद्येवक्ष्यमा
णत्वान्नीवारादिषुव्रीद्यादिस्वरूपाभावेपिव्रीद्यादिलक्षितापूर्वसा
धनत्वस्यनयमाद्येवक्ष्यमाणत्वान्नीवारादिषुव्रीद्यादिलक्षितापू
र्वसाधनत्वसद्भावातद्द्वारेणस्तिप्राप्तिरित्याशयः।११।पंचधाक

र्थापत्तिश्चविभक्तविभागा प्राणपंचकप्रमेयत्वाच्च। तद्यथा। क्वचित्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां शब्दात्तु त्रेधा। क्वचित्प्रत्यक्षादेव स्यच्छब्दात्क्वचित्तु प्रतिषेधेन स्यच्छब्दानुमानमनुमितानुमानलब्धात्स शब्दात्कार्यापत्तिः। तत्रनैवारश्चरुरितिविकारः। तद्धितेन नीवाराणां चरुप्रकृतित्वोक्तेः प्रत्यक्षसहकृतविधिना प्रदेयप्रकृतित्वलक्षणं व्रीहिकार्यापत्तिरवसीयते। ३। नखावपूतानां चारुरित्यादौ न प्रत्यक्षेण कार्यापत्तिः

न हि निर्लुचनावघातयोः प्रत्यक्षेणैक्यं गम्यते। येन प्रत्यक्षतो नखानामुलूखलमुसलकार्यापत्तिः स्यात् किंत्ववघातस्यैवैतुष्यफलं प्रत्यक्षेण दृष्टानुमानं भवति न तु उलूखलमुसलकार्येन स्यावर्तत इति। अतो त्रानुमानेन कार्यापत्तिः। २। परिधौ पशुं नियुंजती सत्र तु स्वशब्देनैव परिधिः सप्तम्यायूपकार्ये नियोजने प्राकृतेधिकरणेत्वेन यूपवद्विधीयते न तु ममप्राकृतनियोजनांतरानिगोरवा

त्। ३ नागरागरे तिब्रूयाद्रिति गिरापदकार्यं लक्ष्यति प्रतिषिद्धे हि
गिरापदे तत्कार्यं साधनाभिलाषिलते। तत्र चैलसिद्धैरापदस्य
साध्याभिलाषिणे। विधिः नेहिरापदे कार्यप्रतिपादकशब्दत्वेन
साधनत्वेन शक्यविधातुं न्यशब्दे नशब्दस्यैकवाक्यतायां
ति। तस्मात्र स्वशब्दानुमानं। परिधोत्वाम्नात एव स्वशब्द
ति विश्वषः। ४। जुहूषा एव हि वाग्भवति याहि पृष्ठ्यः षडहः सति

डॉ० सम्पूर्णानन्द मेमोरियल
डॉक्टर सम्पूर्णानन्द मेमोरियल

तद्इत्यत्र संस्थायाप्रतिषेधो लक्ष्यते न हि संस्थितः कर्त्तव्यं भवति
ति। प्रतिषधने च पूर्वचित्कर्यं लक्ष्यते। तस्मिन्लक्षिते मध्यशब्द
लाशनेविधीयेते। एवमत्रलक्षितलक्षणमास्वशब्दः तादृदमधु
घृताशनोदाहरणं पातिकि कृतदूषितां संस्था हिसमाप्तिर्नचा
भूतस्य संस्थ आ। स्थितस्यापाआ भवाः तेनालिंगवाक्याभ्यां
कृतषडहस्य पुरः संस्कारके अपगम्यमाने मधुघृताशने कथं

२५८ क्रतु फलार्थस्थानमिति। तस्मादत्रोदाहरणमृग्पमियुक्तं। तत्र वर्यं चूमम्ष
इत्युक्तं सत्रायागूयाविश्वाजिता यजेतेत्यत्रागोरणश्रोतेकेसत्रसंकल्पे
विहितो विश्वजित्सत्रमकुर्वतो भवतीनकुर्वतइति। तेनेदमभोत
विधानस्योदाहरणमिति। इत्येकादशविधस्योद्दप्रयोजकस्यानि
रूपणं॥ ॥ ॥ इतिश्रीमद्वाक्यप्रमाणप्रकाशेनवमाध्याय
र्थसंग्रहः॥ ॥

श्रीगजानन॥ ॥ बाधोनिवृत्तिरनुष्ठानमितियावत्सबाहिविधः
।प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधश्चेतियत्रातिदेशसामान्यशास्त्रादिजनि
तेज्ञानेशेसवविषयेवामध्येदमितिप्रत्ययोवरंभवतिसप्राप्तबा
धः यत्रतुलिंगादौश्रुतिकल्पनाप्रतिबंधाज्ज्ञानोत्पत्तिरेवप्रतिबध्य
तेसाप्राप्तबाधइतिअनयोश्चमध्येपूर्वोमिश्रैःप्रमेयापहारलक्ष
णोबाधइत्युपिव्यवहृतःउत्तरस्त्वमूलोवेदलक्षणइत्युपितत्रप्रा पूर्वलिप

सबाधोपि द्विविधो नित्यो वैकल्पिकश्च। तत्र नित्यस्तावदेकविंश
तिभेदाः। तथा। प्रत्यक्षेण तदाभासो बाध्यः। १। अनुमानेन तदा
भासः शब्देन तदाभासः उपमानेन तदाभासः अर्थापत्त्या तदाभा
सः। अनुमानेन तदाभासः एते दृष्टौकिका बाधाः। अथ शास्त्री
याः। नित्यनैमित्तिकेन यथा दर्शपूर्णमासयोः पंचदशसमिधेनी
रनुब्रूयादिति नित्यपंचदशपसमदशवैश्वदेवस्येति वैश्वदेवनिमित्त

केन समदशपेन वैश्वदेवकर्तृकेण प्रयोगो बाध्यते॥३॥ उभयमपि त्र
ह्मर्थे पुरुषार्थे च। तत्र यथा पूर्वोक्तं पंचदशपसमदशपं च एकविंशति
मनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकृतश्चोदकप्राप्तो वैतुषरूपार्थलोपात् यथा वा
स्वयं हिते बाहिष्पवमानप्राप्तिरूपार्थलोपात् प्रा कामस्येति कम्येक
म्येन एकविंशतिवेन बाध्यते॥२॥ पूर्वपरेण यथा यद्युद्गतापि
द्यते अदर्शिणो यज्ञः परिसमाप्यते यत्र सिन्दास्पन्दिस्मात्तदया

तत्यदिप्रतिहर्त्ता सर्ववेदसदयादिति द्वयोर्निमित्तयोर्द्वे मित्तिके वि
हिते नत्र निमित्तयोर्वापर्ये परेण नैमित्तिकेन पूर्वं नैमित्तिकं बाध्यते।
॥३॥ प्राकृतमर्थलोपेन बाध्यते। यथा कष्टालचरावधपातः प्रकृत
मेव पर्युदासेन बाध्यते। यथा न होतारं वृणीत इति पिचायां श्रुतं
वेथानिषेधे विकल्पप्रसक्तेः पर्युदासेन बाध्यते। यथा न होतारं वृणी
त इत्यथाधर्थे दर्शमे उक्तं। ५। प्राकृतमेव प्रयाजानेन बाध्यते।

तदप्यारम्भाधीतेन नानारभ्याधीतेन चेति द्विधा॥ आद्योदाह
रणं॥ यथा: कुशमयं बार्हिर्भवतीति प्रकृतिवः प्रासा कुशाः
शरमयं बर्हिर्भवतीति विकृतौ विहितैः शरैर्बाध्यंते॥६॥ द्वि
तीयोदाहरणं यथा यद्दृष्टेसेनारभ्य विहितेन सद्यःसद्यस्काल
हेन विकृतिषु तिष्ठेद्दैयहकलं बाधः॥७॥ सामान्यविहितेवि
हितेन न बाध्यंते। तदपि भेदे विध्येये चेति द्वित्रयोदाहर

णं यथा पादेनाहवनीयबाधः द्वितीयोदाहरणमुपसंहारः ॥९॥
समान्यविशेषबाधो न वाक्यानेकत्वे एवं किंतु वाक्येऽपि यथा स
त्रेऽयमुक्तं। वारुण्या निष्कासेने तिद्रव्यविशेषेणाभृथनाम्नासा
मन्यतो ति दृष्टा पुरोडाशो बाध्यते ॥१०॥ नियोजनं सप्रयोजनेन
बाध्यते यथा निगदेषु परसंबोधनार्थेषु तदर्थं कल्पितं विधिनापि
प्राप्तेनाग्नेयेनोपांशुसमुपांशुयजुषेऽनेनान्यं बाध्यते अत्स

भूयसा बाध्यते ॥ यथा पंचदशरात्रेनाम्नातिश्रितायामेकमग्नि
ष्टुत्वा माग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकमनेकेनैंद्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकेन
ज्योतिरात्रिनाम्ना बाध्यते ॥११॥ पंचदशरात्रेनीसावकाशैनि
रावकाशेन। यथापि चिप्राचीनमिति चिप्सार्थयावेंचि छेष्ट
वशेनाग्नीषोमीयप्रागग्नावपदार्थविशेषादेशेन विहितं दक्षिणीया
तोन्यत्रापि सावकाशमुपांशुदीक्षणीयारिमात्रार्थेन बाधयति

स्वरेणान्यत्र निरवकाशेन बाध्यते। तथा विशेषसमाख्ययासमानस्य
माख्याबाधोपि तार्तीयोत्रौदाहरणं ॥९२॥ अंगं प्रधानेन बाध्यते
थापवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवणीनिर्वपणं बाध्यते ॥९३॥ अंगधर्मः
प्रधानधर्मेण बाध्यते। यथा रिक्तशीयायाः पर्वणि तेषु तं सर्वपर्व
कालत्वेना ॥९४॥ उपादेयं मनुपादेयेन यथा सातपनीयोत्कर्षेऽग्नि
प्रणयनं कालेन बाध्यते ॥९५॥ तदेमे पंचदश शास्त्रीयबाधभे

DAU
डाक्टर भाऊदाजी संग्रहालय मुम्बई

दाः पूर्वे चलौकिकाः षडिति एकविंशतिर्बाधभेदाः। प्रसंगलक्षणे
पि बाधः प्राप्तबाधएव स तु सप्तविधः। प्रधानप्रसंगएकप्रकारः य
था काम्यर्थे नाग्निहोत्रादिप्रयोगेण नियतप्रयोगस्य प्रसंगसिद्धिः
अंगप्रसंगसिद्धिः। अंगप्रसंगः षोढा। तद्यथा औपदेशिकेनां
गेनोपदेशिकस्य प्रसंगः तत्रापि नैमित्तिकेनानियस्य यथा वैश्व सप्तदशपन
नियस्यापांचदशपस्य यथा क्रम्पेन नियस्येनैमित्तिकस्य। यथा

प्रतिष्ठार्थेनैकविंशतिहेनैपांचदृश्यस्यनियस्यवैश्यनिमित्तक
स्यचसासदृश्यस्य।३।४औपदेशिकेनातिदेशिकस्य।यथादर्शा
र्थेनप्रयाजादिनानिरीष्टिअर्थस्यप्रयाजादेः।अतिदेशिकेनातिदेशि
कस्य।यथा।पश्वर्थेनप्रयाजादिनापशुपुरोडाशार्थस्यप्रयाजा
देः॥६॥अतिदेशिकेनोपदेशिकस्य।यथाएकविंशतिमनुब्रूया
त्प्रतिष्ठाकामस्यनुवाचनांतरेनियुनुक्ष्यनप्रकृतिकेतिदिष्टाभिःस

मिधेनीभिःप्राकृतसामिधेनीकार्यस्याग्निसमिंधनस्यप्रसंगासिद्धे
स्ससंवाद॥७॥तइमेसप्तप्रसंगलक्षणाबाधाःपूर्वैरेकविंशतिसं
ख्यैर्बाधैःसहाष्टाविंशतिवादभेदाःसिद्धाः।वैकल्पिकस्तत्प्राप्तबा
धाःपूर्वमुद्दिष्टःसोपिविप्रकविभागेनचतुर्विधः।तथाहिआपदे
शिकेनोपदेशिकस्यकश्चित्।सोपिचतुर्विधोभाबयोर्भावयो
श्चद्विविधोपिचायप्रकृविकृतौचेति।तत्रप्रकृतौउद्दिष्टयोर्भावयो

र्थ्या व्रीहियवयोः विकृतौ उपरिष्टर्याभावयोर्यथा। खादिरोयू
पोभवति बैल्वोयूपोभवतीति प्रकृतावुपरिष्टयोर्भावाभावयो
र्यथा होत्रेनरध्याधिश्रेयदधिश्रयेदिसेकइति। विकृतावुपरिष्ट
र्योभावाभावयोर्यथा अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनं
गृह्णातीति। काश्चित्तु उपदिष्टेनातिदिष्टस्यवैकल्पिकोबाधस्त
तु त्रिविधः। उपदिष्टेनभावेनातिदिष्टस्यभावस्यवैकल्पिको ज

बाधः यथापित्राण्यांहोत्रीन्वापरिधान्पारिध्यादिस्यापरुंवसु
त्रंअत्रहिप्राकृतपरिधानानुवादेन त्रिस्यापिविधौवाक्यभेदाप
तेः परिधिद्वयंमेववैकल्पिकजयाविधीयते तद्भावपक्षेदेशप्राप्त
मेवपरिधित्रिसमनूद्यते ॥१॥ उपदिष्टेनभावेनातिदिष्टस्याभावस्य
वैकल्पिकोबाधः स चतत्रयत्प्रकृतौकिंचिन्नियमेननिषिद्धविकृतौ
तदेववैकल्पिकोबाधः स चतत्रयत्प्राकृतौकिंचित्याविधीयतेता

दृशमुदाहरणं मृग्यं ॥ २५ उपादिनाभावेना लिरिष्टस्य भावस्य वैक
ल्पिको बाधः इति यथा पाशा बाऽयभागावलिरेशतः प्राप्तौ नतेषा
शौ करोतीति निषेधाद्ध्यते। उपदिष्टेनाभावेनालिरिष्टस्याभावे
कल्पिको बाध इति नैव संभवतीति। तएते वैकल्पिकाः सप्तबा
धमेधभेदा उत्तरे रेकचत्वारिंशत्संख्याप्राप्तबाधभेदैः सहाविक
ल्पोत्त्याथ दृश्यंते। तेनेमे सप्त वैकल्पिकबाधभेदा स्तैरेकचत्वा

रिंशत्संख्ये। वैकल्पिकबाधभेदैः सहाष्टाचत्वारिंशद्वैकल्पिकबाध
भेदाः सिद्धाः ॥ तेचैतेऽष्टचत्वारिंशद्वैकल्पिकबाधभेदा पूर्वो
क्तैश्चाष्टाविंशतिर्निसबाधभेदा मिलिताषट्सप्ततिविधाः प्राप्त
बाधभेदाः सिद्धा यदा तु वक्ष्यमाणे कथत्वारिंशद्वैकल्पिकबाध
भेदयसूत्रोक्ता अष्टाविंशतिसंख्या अपि निसबाधभेदा अष्टावि
शतिसंख्या इति द्रव्यगुणक्रियादिविषयत्वेन निरूप्यते तदा तेद्वा

बाल०
२६६

दशोत्तरं शतं भवंति। तेनैते नियैरष्टाचत्वारिंशत्संख्यैः प्राप्तबा
धभेदैः सहपञ्चाधिकं शतं प्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः॥१६६॥ इति प्रा
प्तबाधभेदानां रूपणं॥ ॥ अथाप्राप्तबाधभेदा उच्यंते। ते
चविभक्तविभागेन पंचविंशत्याधिकं शतं चतुष्टयं भवंति। तथा
हि। प्रत्यक्षेणानुमानादीनि पंच बाध्यंत इति ते पंचबाधभेदाः॥४॥
प्रत्यक्षव्यतिरिक्तानां तु मध्ये यदेव प्रथमं प्रवृत्तं तन्नोत्तरस्योत्पत्तिप्र

तिबंधएव भवति। तेनानुमानकृताश्चत्वारो बाधभेदाः॥४॥ उपमा
नाकृताश्चत्वारः॥४॥ शब्दकृताश्चत्वारः॥४॥ अर्थापत्तिकृताश्चत्वा
रः॥४॥ अभावकृताश्चत्वाराः॥४॥ योगपद्यतेतु द्वयोर्द्वयोः प्रमाणयोः
सामग्र्योरेकविषयेन विरोधेन्योन्यप्रतिबंधात्प्रामाणसंप्लवएवे
तिज्ञानानुपपत्तिलक्षणइति नैयायिकाः। तदमे लौकिकाः पंचविंश
बाधभेदाः॥२५॥ अथ शास्त्रीया अप्राप्तभेदा उच्यंते। क्रमात्लिंगा

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

267

दिनिपंचबाध्यंते। लिंगेन वाक्यादीनि वाक्येन प्रकरणादीनि
प्राणिप्रकरणेन क्रमादिद्वयं। क्रमेण समाख्यातिस्तएते पंचदशबाधभे
दायत्रैकः शेषोद्वयोः शेषिणोर्द्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां विनियुज्यते। त
त्रापि संभवंति तथा एते एवं पंचदशभेदायत्रैकस्मिन् शेषिणोर्द्वौ शे
षोद्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां विनियुज्यते तत्रापि संभवंतीति त्रिंशत्ते च पू
र्वैः पंचविंशतिसंख्यैर्लौकिकैः प्रसक्षादिबाधभेदैः सह पंच

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रहालय
MEMORIAL

पंचाशद्बाधभेदाः संपन्नाः॥९५॥ श्रुत्यादिषु च यथा विजातीयैर्वि
जातीयानां बाधाः एवं सजातीयैः सजातीयानामपि बाधः तद्यथा श्रुत्या
तावच्छ्रुतिर्बाध्यते। तदुक्तं तथापश्चंगमेकस्यं पदश्रुत्या प्रतीयते॥
समानप्रत्ययश्रुत्यावलीयस्त्वा क्रियांगतेति। तथा संदिग्धश्रुतिबाधे।
यथा आमिक्षायागे वैश्वदेवीयसंदिग्धतद्धितश्रुत्या वाजिभ्यइति
ध्यत चतुर्थपंचमीद्वेनैसंदिग्धायाश्रुतेर्बाधो गुणाधिकरणे उक्तः॥२॥

लिंगेनापिलिंगंबाध्यते। यथास्योनंतेसदनंकृणोमीत्यत्रमंत्रेउभयो
रर्थयोरकर्मसमवेतस्वस्वार्थप्रकाशसामर्थ्येनतत्रिनियोक्तृत्वा
भेशक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकंलिंगंबाध्यते॥२॥ वाक्येनापि
वाक्यंबाध्यतेयथाप्रोक्षिताभ्यमुलूखलमुसलाभ्यामवहंतीस
त्रप्राक्षिताभ्यांमिति। तृतीयायाःकप्रत्ययोक्तोलूखलमुसलगत
करणकारकानुवादित्वाद्धौतविनियोगाभावेनवाक्यीयविनियो

गेसत्यसैवैयाधिकरण्यान्नावघातकंलूखलमुसलयोरेवतिनव
मिउसत्तिसंयोगादियाधिकरणेवक्ष्यते। यत्तत्रवार्तिकेउदाहरणमुक्तं
पंचदशसामिधेनीरनुब्रूयात्सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात्सप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयाद्वेशस्येत्युदाहरणं। उभयत्रापि हिंसामानाधिक
रण्याद्वेकवाक्यत्वकृतेविनियोगेसतिनिमित्तविशेषसंयोगात्सा
दृश्यंबलीयोभवतीतितदयुक्तं निमित्तेनोमितिकल्पायेनैवतत्र

पुनर्ध

बाधासिद्धेः किंचनैमित्तिकत्वेनबाधः प्राप्तबाधाः तेनवाक्यांतरस्थे
पूर्वं निरूपांचदृश्यज्ञानोक्तेः सएवयुक्तः वाक्ययोस्त्वयोस्तंबा
धोप्राप्तएवबाधः सवाक्यैकत्वएवयुक्तः अवघातसमाभिव्याहार
निमित्तबोधानुसारीति। प्रकरणेबाध्यते। यथाग्निकामंजुहोती
याचांतरप्रकरणेनमाहाप्रकरणेनबाध्यते यथाज्योतिष्टोमप्रकर
णेननित्यानित्यसंयोगविरोधसहकृतेनसंयोगोनंस्वबाध्यते। य

थाऐंद्राग्नयोः कर्मणोरैंद्राग्नयोऽयानुवाक्ययुगलयोर्यथासंख्या
क्रमेणसंतदेशसामान्यलक्षणेनपौर्वापर्यप्रसक्तिक्रमोनुगलयोर
नियमेनकर्मद्वयोपापकोबाध्यते॥६॥सामाख्यायापिसामाख्याबाध
तेयथाविशेषसमाख्याय। सामाख्यायासमाख्यायथोक्तंतृतीये
तस्योपदेशसमाख्यानेनं निर्देशंख्येरप्राप्तबाधभेदैः सहद्विषष्टि
रप्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः॥६२॥शास्त्रांतराणांतुमिथः समवायाभा

वान्नबाधभेदाः संभवंति क्रमाभावस्तावत्प्रमाणानामपि श्रुतिलिंगादि
षु पंचदशबाधभेदाः तत्रतुलार्थीयच्छन्नसूत्रक्रमेणबलाबलेकी
त्यन्यथा। तथाचनिरालंबनवादे। क्रमस्यार्थपठनस्थानमुख्यासत्तिप्र
वृत्तिभिरियथासूत्रमनुक्रम्यविरोधसतिदौर्बल्यमेतेषामपिपूर्वव
त्प्रयुक्तं पूर्वं श्रुतिलिंगादिवदिसर्थः सूत्रक्रमेणबलाबलेसतिअवधाना
भिधारणासादनेषुप्रवृत्तिक्रमान्मुख्यक्रमस्यबलीयस्त्वं पंचमोतं

निरुध्येतति। तेचक्रमस्यार्थादिनांषपंचदशबाधभेदाएवंश्रुतिः पंच
म्योपिबलीयसीतिस्पष्टमेव। तेक्रमस्यार्थादीनांपंचानांपंचबाधाः ६
अर्थाख्यप्रयोजनविरोधेन्युपाठादीनामप्रसरः। तैः क्रमकल्प
नासंभवादर्थेनपाठादीनांचतुर्णांचक्षारोबाधाः।४।पाठस्थाना
दिभ्योबलवत्त्वंनियमेनस्फुटमेव।। सहिक्रमेतदाम्नातेनप्रयुक्तए
वस्थानादिषुतुनतदस्तिक्रमेतस्तुसाक्षात्क्रमाविषयेवनपाठइतिक्र

तितोभेक्षतेनतेत्रयोबाधाः॥३॥स्थानमपिमुख्यप्रवृत्तिभ्यांप्रबल
मियसंदिग्धपाठेहिक्रमबाधोज्ञाने प्रसक्तक्रमेणज्ञातेनुभावक्रमे
णस्मृतिक्रमेणचानुष्ठानक्रमः स्थानेतुआग्निनग्रहणेनसवनीय
मात्रज्ञानंपश्चंतरस्यतुचोदकादवश्यकर्त्तव्यासह पश्चूनितिसाहि
त्यसंपर्येसवनीयानंतर्यक्षिपठमात्रंपरिशेषाप्रयोगविधिनानुतुप
श्चंतरस्यसवनीयानंतरंज्ञानंपाठेनैवास्तिमुख्यक्रमेतुमुख्यस्यैवज्ञा

नमास्तिनतुक्रमः यतोरन्यतरस्यापिपाठेनैवज्ञाने स्तः एवंप्रकृता
वपिक्रमयज्ञांपूर्वयोरेवज्ञाने सिद्धेनक्रमयतोरन्यतरस्यापिपा
ठेनवतेनतौद्वौबाधौ॥२॥मुख्यक्रमोपिप्रवृत्तेःसबलः पूर्वोहिप्रधा
नानामंगानासमर्थः उत्तरस्त्वंगानामेवपरस्परप्रसासमर्थइत्यंगुण ग
विरोधान्पायादेवायंबाधः सिद्धइतिपंचदशैतेबाधाः॥तदेतेपंचापि
बाधाविप्रतिपत्तौवाप्राकृतन्यायेयथाप्रकृतौतिसूत्रेतपंचदश

दशा

त्र रत्ने उक्तः। श्रुत्यादिचतुष्टयं मुख्यप्रवृत्तिभ्यां सर्वत्र बलीयः प
णामपि हि श्रुत्यादिनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं तत्र तत्र साधयिष्यत इति। अ
त्रोदाहरणानि तत्र श्रुत्यर्थबाधो स्तितोदाहरणाभावद्वाधिवान्पा
येनोदाहरणमुक्तं तत्र रत्ने क्रमकोयोर्थशाद्वाभ्यामियधिकरणे
श्रुत्यर्थयोर्विरोधस्तु नैव क्वचन संभवी। यथा श्रुत्यैव हि न्याय्य
मर्थस्य परिकल्पनां कृत्वा अग्निहोत्रं पक्तव्यं यवागूरिति हि श्रु

त्ये। पाके दृष्टार्थ एव स्यादनुष्ठानं च पश्चिमामिति॥ अनुष्ठानं च प
श्चिमहोमोत्तरं स्यादिति अनुषंगः। अर्थेन तु पाठबाधः क्रमकोपाधि
करणे एवाग्निहोत्रा जुहोतीयवागूं पचतीत्युदाहृत्य सिद्धांतितइत्य
र्थतो दुर्बलस्य पाठस्य श्रुतिर्दौर्बल्यं केमुतिकन्यायेनार्थादेव सि
द्धमितितदुदाहरणानुक्तिः एवमस्मदुक्तं बलीबलरीत्या पाठाद्दुर्बल
स्य स्थानस्य श्रुत्यर्थाभ्यां सुतरां दौर्बल्यं केमुतिकन्यायसिद्धं तत्र तु

श्रुतिस्थानयोश्चबाधोदाहरणे पंचमेनुक्तस्याम्नस्य इति गम्यते। पा
ठेनस्थानबाधेतदाहरणं प्राकृताच्च पुरस्तात्यादिसाधिकरणेउक्तं। सा
होमच्च पूर्वं पदार्थानिधायादिक्षणादयः प्राकृता सगुणाः श्रुताः तत्प्रा
कृतेनादीक्षणीयाप्राचीनेन पदार्थेनोपस्थितानां दीक्षणीयादिना
नास्थानेनं प्रागानुष्ठानेतंतः प्राक्पाठेः सावित्रहामादेर्नस्यादिति।
ठक्रमेणस्थानक्रमो बाध्यत इति। पाठेन मुख्यक्रमे बाधेतुदा

डाक्टर भाऊदाजी दाखाध्यक्षसारक्य
BHAU DAJI MEMORIAL

हरणं प्राकृतौतुस्वशाखास्यादिसाधिकरणेउक्तं। अग्नीषोमीयानि
वपोत्तरं मुख्यक्रमेण प्रवृत्तिउपानिवपित्तरं मुख्यक्रमात्प्राप्तौ
पधानिवपित्तेनाऽपानिवपित्प्राक्पाठात्तथैव कार्य इति। मुख्यक्रमे
ण प्रवृत्तिक्रमबाधेतुदाहरणमवदानाभिधारणास्तादने चानुपू
र्व्यं प्रवृत्यास्यादिसाधिकरणउक्तं। साम्नायाधर्मो हिपूर्वं प्रवृत्ताः
पश्चादाग्नेयधर्माः प्रधानस्याग्नेयस्य प्रथमं पश्चात्साम्नायस्य तत

स्विष्टकृद्वदाप्रयाजशेषाभिधारणं वेद्यमासादनं तत्सान्नायस्य पूर्वं
प्रवृत्तिक्रमाप्राप्तं मुख्यक्रमस्य आग्नेयस्य पूर्वं कार्यमिति एवं पंचदश
बाधानां मध्येऽर्थेन पाठबाधः पाठेन स्थानबाधः पाठेन मुख्यबाधो न मु
ख्येन प्रवृत्तिबाध इत्येतेषां चतुर्णां बाधभेदानामुदाहरणानि चतुर्थ
धिकरणेषु विशेषतउदाहृतान्युक्तानि। आद्यबाधभेदोदाहरणं चक्र
मकोपशब्दाभ्यामिति जैमिनिनैव कृत्वा चितयोपनिबद्धमुक्तं। ई

तरेषां तु दशानां बाधभेदानामुदाहरणान्यनुपलब्धानि पंचमेनो
क्तान्यस्माभिश्चेति। अर्थादिषु श्रुतिलिंगादिषु सजातीयानामप्य
न्योन्यबाधः। क्रमार्थयोः स्थानयोर्मुख्ययोः प्रवृत्तयोश्चेत्येवं विधा
उदाहरणासंभवात्। पंचमेनुचिंतितान्यपाठयोस्तकविधिमंत्रगत
योर्मंत्रगतयोर्बलवानिसुतकमंत्रगतस्तकविरोधेस्यादिसाधिकरणे
अग्नीषोमीयात्राम्हणं प्राक्पठितं पश्चदाग्नेयब्राम्हणमंत्रकांहेतु

प्रागाग्नेयस्य याज्यानुवाक्यायुगलं ततो ग्नीषोमीयस्य तत्र मंत्रपा
ठक्रमेण विधिपाठक्रमबाधादाग्नेयः पूर्वमनुष्ठेयः पश्चादग्नीषोमी
यइति। तएते षोडष बाधभेदाः पूर्वोक्तैर्द्विषष्टिसंख्यैर्बाधभेदैः साद्ध
ष्टसप्ततिरभ्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः॥ ७८। तथा क्रयास्मृतिर्बाध्यते
यथा औदुंबरीं स्पृष्ट्वा मायेदिति क्रयाऔदुंबरीसंबंधिशयितव्येतिस्मृ
तिः॥१॥ तथा क्रयाचारो बाध्यते। यथा पशुशरीरप्रयोगरूपआधा

रस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नेति विधिरूपया क्रया॥२॥ तथा स्मृ
त्याप्याचारो बाध्यते। यथा मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रांतर्थैवया। स
मानप्रवरांचैव सकाचांद्रायणं चरेदिति स्मृत्या मातुलकन्यापरीण
यनाचरो दक्षिणात्यानां॥३॥ तथा प्रत्यक्षवैदिकलिंगेन स्मृतिर्बाध्य
ते श्रौ। अत्रोदाहरणं सोमेश्वरणेमुक्तं। मातुलकन्योद्वाहनिषेध
स्मृतिः पूर्वोक्ता श्रौतलिंगेन बाध्यते। श्रौतलिंगत्रयं यत्र श्रौतं गार्भेनि

नोऽजानिताऽपत्नीकर्दैवैस्स्रष्टासाधिताविश्वरूपईसेकंआपाहीद्रम
धिभिरीक्षितेभिरिश्वपरंवाजसनेयकेस्कचोंऽयूहतिप्राचींजुहूंप
तीचीमुपभृतमितिस्रुग्व्यूहनविधिवाकशेषरूपंतस्मान्समानादेव
पुरुषरक्षाचाद्यश्चजायतेतुततृतीयेसंगच्छामहेचतुर्थेसंगच्छामहे
इतितृतीयं। तदर्थस्तन्निरासश्चशास्त्रदीपिकाप्रकाशेस्मत्कृतेविस्तरभयान्नोक्तः इदंतुतत्रोदाहरणं।अशासनंविशासनमथोअधि

विकर्तनंसूर्यायाःपश्यरूपाणितानिब्रह्मेतुश्रुवंतीतिसूर्याख्याय
नवचभ्रातनिं।सूर्यायाःपश्यरूपाणितानिब्रह्मेतुश्रुवंतातिसूर्याख्या
याअशासनविशासनविकर्तनाख्यायस्त्रयधारणविषयश्रोतेमं
त्रलिंगेनसूर्यादिदेवधूवस्त्रंदद्यादितिश्रुतेरकवस्त्रधारणार्थायावार्थो
॥४॥तथाप्रयक्षयेदिकलिंगेनाचारोवाध्यते यथायथायवराधि
कराहाधिकरणंग्रान्यायदावाअन्याओषधायोम्लायंतेअथैतेमो

स्म

दमानाइवेतिष्ठतीत्यर्थवादलिंगेन प्रियंगुषुयवशब्दप्रयोगरूपआ
चारोबाध्यते॥ ५॥ एवञ्चस्मृत्याचारसंबद्धाः पंचबाधभेदाः पूर्वो
क्तैरष्टसप्ततिसंख्यैर्बाधभेदैः सहत्र्यशीतिरप्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः॥
॥६॥ तथाआसन्नाघातदाहेनाप्तघातस्मृतिर्बाध्यते। यथानास्ति
नंघातयेदितिमन्वादिस्मृत्याकेदारेपातयेद्ब्रह्मणमितिपांचालादि
स्मृतिः॥ ७॥ तथाअविगीतस्मृत्याविगीतस्मृतिर्बाध्यते। यथानस्ते

नःस्यादिसनयातयेवसमेउनेभवत्रनिषडनश्नता। अश्वस्तनेविधो
नेनहर्त्तव्यंहीनकमर्णइत्याप्तस्मृतिरपिदंडाभावसनयाज्ञिपांसेतांज्ञिघांसो
यादिसंस्मरणादिदृष्टार्थः॥ ३॥ एवंआसाचारेणानाप्तचारोबाध्यते। य
थापीलुबाधिकरणउक्तवृक्षाविषयपीलुशब्दप्रयोगरूपाचरणेहारितविष
म्लिछसुपानाप्तप्रयोगरूपाचारबाधइति॥ ४॥ तथाअविगीताचारेणविगी
गीताचारोबाध्यते। यथादक्षिणाग्यानांमांसभक्षणमर्जनचारः प्राप्त

मात्रापरअ
ल्पदोषपरा
॥ ३॥ अदृष्टा
स्मृतिर्बाध्य
ते॥ तथानाप्त
प्राप्तमुण हेन्या

रिनांच मांसभक्षणाचारः तत्रोभाभ्यामाचाराभ्यां श्रुत्यनुमानाभ्यां
तु। ततश्च किं विकल्पतुल्यान्यतरेणान्यतरबाधः बाधोपि कैनकस्येति
चीयक्षालोमारिमुलकेन भक्षणाचारस्य विगीतस्य संभवलोभा
रिमूलकेनैव विगीतेन वर्जनाचारेण बाधः तथापि वाक्यगयहेतु अदृष्टार्थनदृष्टा
प्रयुक्त निप्रतीयेरन्निति चर्णयि श्रुतिकल्पनीकेरदृष्टार्थ नेत्समानाम तेयथा चसतो
लीनस्य तद्बाधाय। अथ समानकश्रुत्यनुमानं सामान्यतएस्यात दृष्टि

दाक्षिणात्याप्राच्याद्युपपदस्य होलाकाधिकरणन्यायेन निरस्तपादकस्य
यस्य कस्यचिदृष्टार्थस्याचारस्य बाधः॥६॥ तदेवं षट् स्मृत्याचारसं
बंधा बाधभेदाः पूर्वेस्त्रिशो तिसंख्यैर्बाधभेदैः सह एकोननवतिबा
धभेदाः सिद्धा॥९॥ तथा ऐंद्रतिवतृतीयारिश्रुतिप्रभवयालिंगा
रिसमाख्यातप्रभवा बाध्येते। यथा पुत्रप्रतिग्रहीष्यन्निवेशनस्य मध्ये
व्याहृतीभिर्हुत्वेत्याद्याया होमादि तिकर्तव्यतायुक्त पुत्रा प्रतिग्रहादि

विषयत्वाद्विधिश्रुतितृतीयाश्रुतिप्रभवयास्मृत्यानशोपपमानेन
अग्नेअन्यजातमस्तीत्यादेःशोपपमन्योपादितंनस्तीत्यर्थेनहि
तकपुत्रानिषेधलिंगत्वात्तत्प्रभवायस्येवाजिनोजातारत्नस्यतेबंध
रस्यत्रियाद्येति।तेनैतेपिपंचदशभेदाःशोपसमवायेपंचदश
चशोपिसमवायेइतित्रिंशत्।ततश्चैतेपूर्वोक्तैरेकोननवतिबाध
भेदैःसहएकोनविंशत्यधिकंशतमप्राप्तभेदाःसिद्धाः॥१३९॥तथा

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डॉक्टर भाऊदाजी स्मारक

विधिप्रभवयास्मृत्यार्थवादप्रभवासबाध्यते।यथामागामनागमादि
तिबाधिष्टेतिविधिप्रनहन्यादित्यनयातेपिपंचदशभेदाःशेषसमवाये
पंचदशोपिसमवायेइतित्रिंश्यतेपूर्वोक्तैरेकोननवतिबाधभेदैःसह
एकोनविंशत्यधिकंशतमप्राप्तबाधभेदाः१३९॥तथाविधिप्रभवाया
स्मृत्यार्थवादप्रभवासाबाध्यतेयथामागामनागमादितिंबभावयागं
गांनहन्यादित्यनयातद्वदेवादोमनुष्यराजआगतेअन्यास्मिन्वा

हिंसुक्षाणंघावेहतंवाक्षरंतइत्यर्थवादप्रभवामहोक्षंवामहाजंवाश्रो
त्रियायोपकल्पयेदिति॥१॥तथासंदिग्धमसंदिग्धेनायथाशर्करांज
नकेनेतिसंदिग्धंघृतस्तुसा॥२॥तथादुर्बलंबलवदर्थश्रयेणक्षुनेआ
चामेदितिस्मृतिवाक्येनतः॥श्रयंबलवदाश्रयेणबाध्यते।यथादुर्बल
क्रमाश्रयंवेदकृत्वावेदिंकरोतीतिवेदवाक्यं।बलवदर्थाश्रयेण
क्षुनेआचमेदितिस्मृतिवाक्येनतः॥३॥तथाउपसंहारस्थमुपक्रमस्थं

यथाउद्भेदक्रियेसाकपसंहारस्थमृगादिपदंवेदोपक्रमेण॥४॥तथा
असत्वादृष्टार्थंनियमादृष्टार्थेन।यथावघ्नातेआज्यासाज्याभ्यार्थत्वेमो
पधार्थत्वेन॥५॥आगदुपकारित्वंसंनिपातित्वेन।यथापशुपुरोडाशादौ
।अनेकार्थविधानमल्पार्थविधानेनबाध्यते।यथादर्शाजुहोतीत्यादौ
अ विशिष्टविधिर्गुणविधाना॥७॥तथाअनेकार्थत्वमेकार्थत्वेनबाध्यते।
यथाआकृत्यधिकरणे॥८तथानेशब्दमेकशब्दत्वेनबाध्यतेयथायाक

रणे॥९॥ बहुबाल्पबाधेन बाध्यते। यथाश्वप्रतिग्रहेष्टेः प्रतिग्रहीतृवि
षयत्वेन वरुणायेति चतुर्थ्या। पंचम्यर्थत्वमनयदिव्यस्य च प्रतिग्रहार्थ
त्वं सस्वादेवमिति चतुर्थ्यस्य प्राधान्यनिर्दिष्टस्य वरुणपरामर्शित्वं
वृत्तेच वरुणस्य देवताशब्दयोगइति बहुबाधः दातुरिष्टिपक्षे प्रतिग्रह
तिमात्रस्य स्वार्थत्यागः॥१०॥ तथा वेदांतरोपलब्धं वेदांतरविहितेन
न बाध्यते। यथाधाने समावेदोपलब्धं नारयंतीया हि उद्धेस्त्वेन प्राप्त

स्व

साद्देवता

यजुर्वेदविहितेनोपांशुत्वप्राप्ता॥११॥ तथा वेदांतरोपलब्धं विहितं
स्वशाखाविहितेन बाध्यते। यथोदितिहोमाद्यनुदितहोमादिना॥१२॥
अनारभ्याधीतं प्राकरणिकेन बाध्यते। यथानारभ्याधीतं सप्तदश्यप
पचंदश्येन॥१३॥ तथा प्रयोगवचनाश्रयं चोदकाश्रयेण बाध्यते। य
थारुणेन प्राकृतांगेषु द्वातुःकृतं चोदकप्राप्तेन नानर्थिकर्तृकत्वेन
॥१४॥ तथा देवताश्रयं द्रव्याश्रयेण बाध्यते। यथा ऐंद्रपुरोडाशेन

पराशाखाविहितं

ना

तासामाम्नासान्नय्यविध्यंतः स्पा।सतु द्रव्यसमाम्नातृतेनाग्नेय
विध्यंतेन बाध्यते॥१५॥पश्चादाम्नातात्पूर्वाम्नातेन यथाध्व
रकल्पयामाग्नावैष्णवेद्वादशकपालस्येष्टौग्नविकारत्वामावास्यदा
तंत्रणसरस्वत्या माड्यभागायं।प्राप्तपौर्णमासतंत्रे॥१६॥क्रमालक्ष
णाबाध्यते।यथाउद्भिदारोनामत्रेश्रुत्यायाद्विसमानाधिकरुणाद्भु
विधौप्रसकामत्वर्थलक्षणानिषादस्थपत्यादौच॥१७॥श्रुयेवगौण्या

रादिनामप्राकृतकायतिरेनातिदेशस्तिन्यायातरेणैवासिद्धांतउक्तेनलक्ष
णप्राबल्यादितिचेत्सत्यं।तथापिन्यायद्वयेनसिद्धांतसाधनेनविरुध्यते
यथानैमित्तिकेनसाप्तदश्यादिनानिसपांचदश्यादिषाधेयथायाकाम्येन
एकाविंशतिमनुवृत्यात्रतिष्ठकामस्येत्यादिनानिसनैमित्तिकयोर्बाधे
तादीयेइति।तथालक्षणानमपिमध्येलक्षणंयालक्षितेलक्षिणाबाध्य
तेयथोक्तंनयमेयावत्यवाक्यकामयीतत्तावयाहीक्षणीयायामुनु

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

284

ज्योतिष्टोमादिः स्वरनियमोनलक्षितलक्षणायाज्योतिष्टोमापूर्वार्थिः
र्थः किंतु लक्षणमात्रिक्षणीयापूर्वार्थ एवेति। तथा लक्षणानामध्येअ
जहत्स्वार्थया जहत्स्वार्थया वाध्येतापूर्वस्यामुख्यार्थस्य वाक्यार्थान्वि
यात् उत्तरस्यांतरभावात्। एतद्बीजं गौणीलोमत्वर्थलक्षणाया
बलीयस्त्वायतस्य पदेशाधिकरणे पूर्वपक्षे वार्तिककृतोक्तं गुण
विधिपक्षे स्वार्थपरित्यागेनैव श्येनपदेन हेतुमुत्तरकाले लक्षयति

पि वाध्यते। यथा वार्हिमंत्रप्रकाशपगोः कुशसदृशमुलपादिमुख्यकु
शरूपार्थेनि॥३८॥ लक्षणयापि गौणी वाध्यते। यथोक्तं तस्य पदेशाधिकरणे पूर्व
पक्षे। यथेपि हि नैमकर्मणि प्रवृत्तस्य तावत्सत्तविप्रकृष्टगौणत्वस्यादि
ति। न चैतत्पूर्वपक्षो नि मात्रं। सिद्धांतेकृत्वेन गौण्यंगीकरणात् कृष्टवेदौर्व
ल्यस्य संमतत्वात्। दौर्बल्यबीजं तु लक्षणा या शक्यसंबंधमात्रपेक्षणात्
गौण्या। शक्यसंबंधिगुणसंबंधापेक्षणात्। उक्तोदाहरणसदृशे

पृष्टेरुपतिष्ठतइत्यत्र चित्राधिकरणन्यायेन स्तोत्रवचनः पृष्टश्चाष्टा
तिनिर्विधादसमासमग्निहोत्रमितिवद्वौ ऽप्यष्टिकारिपृष्ठधर्मावेव
र्थइत्याशंक्यगौणीतोयत्रीयस्यलक्षणमामंत्रएवकरणतया विधिय
तेइतिसिद्धांतितं। ननुउपान्मंत्रकरणइतिमत्रकरणकोऽभिधानेर्थेप्र
जने विवक्षितेऽउपपूर्वातिष्ठतेरात्मनेपदस्यरणादिभिधानार्थमग्नि
सामिपेतिष्ठदिसाख्यातपदार्थाचगमस्समीपास्थितोचपृष्ठधर्माणांहिका

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्

आत्मोद्धारणकालेतुस्वार्थमेवविनियुक्तेऽयमाथनिपयोगारा
दितएवसादृश्यविवक्षमापदंप्रवृत्तमित्यानुपगश्रुतिबाधप्रसंगइ
ति। एतच्चबीजंजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थलक्षणयोरपिबलाबलेतुल्यं
तत्रोदाहरणंसूत्रयाकेनप्रस्तरंप्रहरतीति। अत्राहिश्रुतिविनियुक्तस्य
सूत्रयाकारणयाकस्यकस्यानांदेवतानांसंयोगेकल्पितेतदुपप
यर्थंकल्पितोयागःप्रहरातिनालक्ष्यतेतत्रयागमात्रंनलक्ष्येकिंतुप्रश्ने

पवि।शिष्य इति गौतमीयास्तु यत्र शक्यलक्षयोरुभयोरपि प्राधान्यं का
केर्भराधिरस्तीवामियादौ तत्रैवाजहत्स्वार्थलक्षणेत्याहुः तत्परिभाष
मात्रं ॥२९॥ तदिदमुदाहरणं प्रकृतिरूपैकशब्दविषयं प्रकृतिप्रत्ययरूपश
ब्दभेदविषयं तु उदाहरणं यथा प्रद्वानृणामित्यत्र उद्गतिप्रातिपदिकं उद्गिथा
ख्यद्वितीयासंज्ञकं गतिरेकस्यैव मुख्यत्वं पुरुषस्याभिधायकं तत्रोद्गत्रा
दिपुरुषत्रयलक्षणा अजहत्स्वार्थविहुवचनेऽपि एकलक्षणा जहत्स्वा

र्थासापूर्वया बाध्यते इत्यतृतीयतथानिरूढलक्षणया जाबिरूढलक्षणा
बाध्येत उदाहरणं मृग्यं। तथैकलक्षणया नैलक्षणा बाध्येत यथा दशम
रथा घोषेण समाहारद्वन्द्वे इति पूर्वपक्षे परद्वयलक्षणा स्यात् सुषेनुपूर्वप
दएव तिसंख्ययुक्त इति सिद्धांतिस्तु तथा अल्पलक्षणया बहुलक्षणा बा क
क्ष बहुबाधोल्पबाधने यत्रोदाहरत्न ॥२५॥ तत्र तथा कृतया लक्षया अ
कृता लक्षणा बाध्यते यथा अस्मान्तरिविरेव इयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अ

न्हः सामवेदोनाम्नमयेमयीयते वेदेषु न्यारिभिरेतिसूर्य इत्यत्रगारि
शब्दनांवोदपरालक्षणाकल्पतेयुद्धैर्क्रि चाक्रियतइत्यत्रक्रगारिशब्दए
प घवेदरानवेदपदंत्रगारिलक्षकंतल्लक्षणायाअकूपत्वादिति ॥२६॥त
थालक्षणायोरपिकार्यलक्षणयाधर्मलक्षणाबाध्यतेयथात्रैधातव्या
दीक्षणीयेतितथागौणीनामपिमध्येभूमिलिंगसमवायाभ्यायागौणी
तयेतरागौणीबाध्यतेपूर्वस्यांमन्त्रलक्षणायामिवशाब्दस्यापिवाक्य

र्थन्वयादुत्तरस्यांतद्भावात् ॥२७॥तथाभूमालिंसमवाययोरपिपूर्व
योत्तराबाध्यतेपूर्वस्यांबहुनाशाब्दाबाक्यार्थान्वयात्उत्तरस्यांत कार्या
द्भावात ॥२८॥तथानियमविधिनाअपूर्वविधिर्बाध्यते। यथोपांशुय
जुषातिनिगदेषुपूर्वविधिप्राप्तेर्यजुरंतरेषुनियमविधिरेवागीक
तः ॥३०॥तथानियमविधिनैवपरिसंख्याविधिर्बाध्यते। यथात्रस्तौ
भार्थमुपगच्छेदिति। तथान्यत्रक्रमेणब्राह्मणक्रमोबाध्यतेयथोक्तं

मत्रस्तं विरातस्यादिति ॥३२॥ तथोत्पत्तिविशिष्टेनानुवादेन विशिष्टं बाध्यते। यथा
मिश्रायवाजिनं ॥३३॥ तथानुवादेन विधिर्न बाध्यते विध्यंतर्गतिः यथाव
मृथ्ये अग्नीषरुणे। स्विष्टकृतो यजतीति स्विष्टकृच्छब्दलक्षितो स्विष्टकृद्विधि
ष्टाग्निकार्येग्निषरुणयोस्तार्थिधो विशिष्टस्थानायत्तेरास्विष्टकृच्छब्दकथन
नकार्यामिति पूर्वपक्षितेयजतिनाप्राकृतं स्विष्टकृतो पक्षितत्वादिद्युक्तं दृशमे
मे यागमेवो द्दिश्याग्नीषरुणयोर्विधावेकविशिष्टस्थानापत्तिरयोद्दिश्ये।

रितिविशेषणं प्राप्तमेवानुद्यते स्विष्टकृतादियुक्तं दृशमेदृगसंकीर्णो
दाहरणादेवानेकार्थविधिरल्पार्थविधानेन गतार्थता ॥३४॥ तथा
र्थवादेनविधिर्न बाध्यते। अर्थवादयोगाद्विधिरुक्तं उपरिष्टाद्दे
वेभ्यो धारयतीतियथावाविष्णुरुपांशुयष्टव्यइत्यादौ ॥२५॥ तथा
प्रतिप्रसवविधिनानियमविधिर्बाध्यते। श्रपयतीतिश्रपणप्रतिप्रस
वस्य घृतनियमस्यचैकवाक्येकर्तुमशक्यत्वात्पूर्वेणोत्तरबाधेऽप

निवाक्यप्राप्तघृतानुवादइसुक्तंदशमद्वितीयपादयो।३६॥तथाप्रति
प्रसवविधिनाअपूर्वविधिरपिबाध्यते। यथापूषाप्रपिष्टभागइतिपेषण
स्यचरौप्रतिप्रसवेनपशौपुरोडाशेचापूर्वविधिः॥३७॥तथावैदिकस्य
सामान्योपास्तितेनार्थैदिकंबाध्यते॥यथाश्वप्रतिग्रहेशेनिमितंवैदिकाद्
नंजलौकिकं।३८॥तथादेवतानपेक्षितविधिरपेक्षितविधानबाध्यते।
यथासोमवमनेष्टेर्वैदिकसोमस्यवमनेनतुलौकिकस्य।३९॥तथा

देवताविधातद्धितेनचतुर्थीबाध्यतेयथाऐन्द्रदेवीतितद्धितेनमिस्रयाविश्व
देवैःसंबंधोबोधयताबाह्रिभ्यइतिचतुर्थीबाह्रिभ्यस्यविश्वदेवैःसंबंधबो
धंतीबाध्यते॥४०॥तथातद्धितेनैवमंत्रवर्णोबाध्यते।यथापत्नीवतंगृ
हातीतितद्धितेनानिरपेक्षस्यपत्नीपतोदेवतासंबोधयताअग्नाइपत्नी
पतोदेवतासंबोधयताअग्नाइयपत्नीभाईसाध्यैर्यवमंत्रस्त्वष्टुर्देवता
सप्रमाणा।तथाद्धितेनद्वितीयाबाध्यते।मुद्गमुराहरणं॥४२॥तथाच

लुप्यामत्रवर्णाबाध्यते। यथासोमश्चरमतेऽग्निहोत्रेयदग्नेप्रजापतयेत्वेत्य
सायंजुहोतीतिचतुर्थ्यकिंचलस्याग्नेदेवताह्यपापिकयाग्निर्ज्योतिरिति
मंत्रवर्णेऽग्निज्योतिष्टविशिष्टस्याग्नेर्देवताह्यप्रपञ्चः ॥४३॥ तथाचतुर्थ्या
तृतीयापिबाध्यते। मृग्यमुराहरण॥४४॥ तथामंत्रवर्णेनतृतीयाबाध्य
तेयथोपांशुयाजेऽग्नीषोमीययाऽयामंत्रवर्णेनतावद्भूतामाऽपस्येवनाव
तीया॥४५॥ तथाप्रतिनिधियमेनद्रव्यबाध्यते नियमाविधिर्बाध्यते

डॉक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

यथापूतीकेषु॥४६॥ तथाप्रतिनिधिनियमेनैवाभावेविधिरपिबाध्यतेया
यापूतीकेष्वेव॥४७॥ तथा अनुषंगेणाध्याहारोबाध्यते। यथापातेऽग्नेर
ज्ञाशयेत्यादौ॥४८॥ तथाकृत्स्नयाऽऽयोगबाध्यते। यथास्यकारइति
तथाल्पत्वयोगनरूढिबाध्यते। यथाप्रोक्षणीरुष्टेतथाकृत्स्नजातिवाचिनेनसं
स्कारनिमित्तत्वंबाध्यते। यथाबार्हिराज्यपुरोडाशादौ॥४९॥ तथाकृत्स्नयोगे
नसंस्कारनिमित्तत्वंबाध्यते। यथाप्रोक्षणीरुष्टे॥५२॥ तथा यौगिकप्रस

सजातवाक्यभेदात्तस्य तव्यद्व्यपदेशेषु नामधेयत्वेन गुणविधिर्न
बाध्यते॥ निरूढेषु तु गुणविधेर्नैव नामधेयत्वं बाध्यते सोमादिषु। ए
तत्पंचबाधभेदाद्विपंचाशद्भिः सह सप्तपंचाशद्प्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः
। एतच्च सप्तपंचाशद्प्राप्तबाधभेदाः पूर्वोक्तरेकोनविंशत्याधिकशतसंख्ये
रप्राप्तबाधभेदैः सह षट्सप्तत्यधिकशतमप्राप्तबाधभेदाः सिद्धाः
॥१०६॥ यथा पूर्वोक्ताः षट्सप्तत्यधिकशतप्राप्तबाधभेदभवं एतेच षट्सप्तत्या

यधिकशतमाप्राप्तबाधभेदा मिलित्वा शतद्वयं द्विचत्वारिंशच्च बाधो भवति
॥२४२॥ एतेषामपि च सर्वेषां बाधभेदानामानर्थक्यप्रतीयाते विपरीतो बा
धो भवति। तेन सर्वेपि द्वैगुण्यमापन्नाः संतश्चत्वारिंशतानि चतुरशीतिश्च
संभाव्यते। तद्यथा व्रीहीन् अवहंति यव्रीहिमात्रावघातप्राप्तिकाश्च
तिः प्रकरणेन बाध्यते एवं तत्रैवलक्षणं सामुख्यवृत्तिरपि द्वैधनाद्वौ चोपमा
नार्थक्याद्द्वौ ण्यामर्थलक्षणा बाध्यते। न केवलं तार्तीयप्रमाणमेवानर्थक्य

प्रतीयानेनबाध्यते किंतु द्वितीयकमपि यथाभ्युदितेष्टौ ये स्थविराणां इत्येनयोर्वाक्ययोरनेकार्थोपादानाद्वाक्यभेदायत्तेर्गुणेनकर्मभेदस्य प्रसक्तस्य सहस्रपयतीति विध्यानर्थक्याद्वाधः क्रमादीनामानर्थक्यभावेऽप्युत्तरोत्तरेणान्यथानुपपत्त्यादिसहकृतेन पूर्वस्य पूर्वस्य बाधो भवति। तत्रोदाहरणं प्रपञ्चयामः। तद्यथा लिंगेन श्रुतिर्बाध्यते तया च स्मृत्या बाध्यतिस्मृतिं तिनावद्यतीति त्रयादिरेकः शेषः क्रमाद्वक्तव्यानेऽतरा च

प्रतीयानेनबाध्यते किंतु द्वितीयकमपि यथाभ्युदितेष्टौ ये स्थविपाणिश्च।
इत्येनयोर्वाक्ययोरनेकार्थोपादानाद्वाक्यभेदायत्तेर्गुणेनकर्मभेदस्य
प्रसक्तस्य सहस्रपयतीति विध्यानर्थक्याद्वाधः क्रमादीनामानर्थक्य
भावेप्युत्तरोत्तरेणान्यथानुपपत्त्यादिसहकृतेन पूर्वस्य पूर्वस्य बाधो भ
वति। तत्रोदाहरणं प्रपञ्चयामः। तद्यथा लिंगेन श्रुतिबाधे तावत्सुवेण
बाध्यतिस्रुवेणैव तिनावद्यतीति स्रुवादिरेकः शेषः क्रमाद्वदाने इतरावा च॥

यदाने चानेकशेषिणि प्राप्ते लिंगेन द्रव्यावदान एव नियमाच्छेषांतरे
बाध्यते तेनैकस्मिन् शेषिणि द्रव्यावदानादौ क्रमेणैव स्रुचः करणांतरं चा
नेकः शेषः प्राप्तस्तत्र लिंगेन स्रुचमेव नियच्छता करणांतरं श्रौतमपि
बाध्यते। वाक्येन लिंगबाधे द्रव्यस्य ज्ञेति मंत्रे सवित्रादिदेवताप्रकाशन
सामर्थ्यस्य पित्रोर्विनियुंजानं वाक्यं प्रकृताग्निदेवत्यानि घर्मपात्रे विनियुंजा
मेनेन बाध्यते। पशौ च हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याद्यारमाधारय

तीयाचारयतेः पूर्वाचारविषयताहिरण्यगर्भमंचालिगा दीदृशंक्यो
तराचारे ईट्टऊर्ध्वेध्विरइतिमंत्रजन्यनियमादृष्टस्य कूलतातद्विष
यातानिश्चयेतत्समभिव्याहारात्मकाद्वाक्यालिंगंबाध्यतइतिदृशमेस्थि
तं। प्रकरणेन वाक्यबाधो ऽयेनोनिवीनात्रस्त्रिजः प्रचरंतीतिविहितं
नीवीतंतार्तीयबर्हिस्तद्धर्मन्यायेन वाक्यादंगप्रधानार्थप्रसक्तं
ऋमेनप्रकरणात्प्रधानमत्रार्थमिवति। अतएवंदृशमेतदंगेषद्विकेषु

योरकप्राप्तमुपनीतं भिन्नविषयमितिनारिष्टोपहोमांबाधसमुच्चयपि
ताषयइतिवस्पतेनन्यंनिषातमंगांतरमपितस्यात् किंचतार्तीयब
र्हिर्वेदिन्यायेषमंतुच्यते सौमिकादीक्षादक्षिणवत्प्रधानार्थमेवसक्त
र्तृत्वाराप्रयोगांगत्वसंगादंगांतरंपूपकरिष्यतीतिनतदर्थमपिवाक्य
मायासनीयं। प्रधानहविषिनु वेदिबर्हिषोरासादितेनांगहविरासा
दितंभवंतीतितदर्थमपिवाक्यस्यपृथगायासेनप्राप्यमितितार्ता

यन्नायचे षम्पमितिक्रमेणप्रकरणबाधेरश्मिरनमासीतिमंत्रं माग्नेय
रिष्वपिविनियुंजानंप्रकरणमुपांशुयाजमात्रेषिनियुंजानेनयथासं
ख्याम्नानक्रमेणबाध्यतेनचाक्रियासंकोमंत्रोर्थाभिधानक्रिया
वेशेनबाध्यः अयंचास्पष्टलिंगोस्यार्थस्याभिधायकइत्यज्ञानात्क
थंप्रकरणविषयइतिवाच्यंमिश्रमतेउच्चारणाद्वीनेवयद्रणसंभवात्।
अन्यप्रकाशेज्ञेयंसमारचयाक्रमबाधेऽपोनिष्ठेमेवरणोपलानप्रमृ

लिंगांसंनिधानासर्वत्राव्यवस्था। एवमेकांतरितादावपातिपंचदशैते
पिबाधतेपिशेष्यवस्थयाकर्तृवेमाप्तेसमारम्यायाव्यवस्था। एवमेकां
तरितादाशषशेषिभेदाद्द्विगुणात्रिंशत्पूर्वैः चतुरशीत्यधिकशतचतु
ष्टयंसंख्यैः सहचतुर्दशाधिकानिपंचशतानिबाधभेदाभवंति। तथा
प्रत्येकैः क्रत्यादिभिरानुमानिकानांक्रत्यादीनांबाधः यथाश्येना
दौशरमयंबर्हिरितिप्रत्यक्षक्रत्यावर्हिषिहवींष्यसादयतीत्यानुमा

निकश्रुतेः।तद्भेपंचदशाबाधाःतथानुमानिकैःश्रुत्यादिभिरानुमानि
कजातेषांबाधःयथापशावनुमेयैःप्रयाजादिविनियोजकैःश्रुत्यादि
रानुमानिकानांतेषांबाधःयथापशावनुमयैःप्रयाजादिविनियोजकै
श्रुत्यादिभिःपशुपुरोडाशोतद्विनियोजकानामनुमानिकानांश्रुत्यादि
तेपिपंचदशबाधाः।तथानुमानिकानांश्रुत्यादीनांप्रत्यक्षैर्लिंगादि
र्बाधःयथाकृष्णलेषुसामर्थ्येनव्रीहीनवहंतीत्यतिदेशानुमितश्रुतेः

डॉक्टर भाऊ दाजी दत्तात्रय स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तेपिपंचदश।एपंचचत्वारिंशद्बाधभेदाःपूर्वोक्तेश्रुतदशाधिकपंच
शतमितैर्बाधभेदैःसहएकोनषष्ट्यधिकंशतपंचकंबाधभेदाभवंति॥
॥५९९॥येकेपितत्रतत्रस्युर्बाधान्यायसहस्रगाःतेत्रैवांतर्भवंतीतिनिर्णीताः
भेदांतरसंभवःप्रमाणानामिवचन्यायानामप्यन्योन्यंतत्रतत्रबाध्य
बाधकभावोभवतितंवाक्यभेदनिरूपणग्रंथानंतरंनिरूपयिष्यामः॥
॥ ॥इतिपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणनैःमांसाहैतस्मा

म्राऽपधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाबालप्र
काशेदशमाध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥अथैकादशाध्यायार्थः॥तत्रतत्रलक्ष
णमुक्तमेवसाधारणंभवेत्तंत्रमिति।अत्रसाधारणशब्दो विशेषाग्रह
णेसतिप्रसंगोप्रयोजकत्वेभवतः विशेषाग्रहणेतुतंत्रंसकृदनुष्ठानमि
त्यर्थः विशेषाग्रहणंचसप्तधा।फलकामनातो निमित्तवोरूपतः संख्या
तःकालतोमंत्रतःकर्तृतश्चेति।तत्रंचप्रधानांनामंगानांचेति द्विवि

धं।यथासान्नाय्ययागयोःप्रयाजानांचदर्शपूर्णमासयोःतत्रचोभयत्रपू
र्वेकिंसप्तधाविशेषग्रहणंनास्ति।आद्येस्वर्गकामनायाद्वितीयेकरणो
पकारकामनायाअविशेषात्।नह्यत्रकाम्याग्निहोत्रेणनित्याग्निहोत्रंप्र
संदीपकामनातो विशेषग्रहणमस्ति।नचोक्ततंत्रोदाहरणद्वयेनिमित्त
तो विशेषग्रहणदृमास्तियथावैश्यानिमित्तकसप्तदश्येननित्यपांच
दशस्यप्रसंगसिद्धौ।नचतंत्रोदाहरणद्वयेद्रव्यदेवतारूपतो विशेष

ग्रहणमस्तियथापशुकैः पृषदाज्येनानुयाजान्यजन्ती ति पृषदाज्यद्रव्य
कैरनूयाजैः केवलाज्यद्रव्यकाणामनूयाजानां पौरोडाशिकानां प्रसंग
सिद्धौ नापि पूर्वोक्तं तत्रोद्धरणद्वये संख्यातः कालतो वा विशेषग्रहण
मस्ति। यथा पशुकैः प्रयोजैः सिष्टं पशुं प्रयजन्ती ति इष्टि पशुवपकृष्य
माणैरेकादशप्रयाजान्यजन्ती ति ह्येकादशसंख्याकैश्च पौरोडाशिकान
मासंज्ञेषु हविष्षु प्रयजन्ती ति हविरासादनोत्तरकालविहितानां च तिरो

कानां प्रयाजानुयाजानां प्रसंग सिद्धेन च प्रागुक्तं तत्रोद्धरणद्वये मंत्रतः
कर्तृतो वा विशेषग्रहण मस्ति यथा सवनीयपशौ मैत्रावरुणकर्तृ
कादग्नि मग्नीधो लारमधृणीवायं सुतासुती यजमानद्वयसवनीयौ मीया
दन ति दिष्टसूक्तवाकप्रैषांतं त्रिणि सवनीयहविरंगानां मैत्रावरुणरहि
तानां प्रसंगोपकारित्वे। तदुक्तं द्वादशो पशुसवनीयपुरोडाशकल्पः स्यादि
त्यत्र तस्मात्सप्तधा विशेषग्रहणे तंत्रं भवती ति सिद्धं। सप्तधा च विशेषग्र

हणेप्रसंगोभवतीयापि सिद्धं। तत्रचप्रसंगात्सन्निधाव्युदाहरणान्यपु
क्तानि। तच्चतंत्रंद्विविधंतत्रद्विविधमुक्तंप्रधानतंत्रमंगतंत्रंचप्रधानांग
तंत्रंचतृतीयेप्रधानतंत्रमपिद्विविधं। प्रकृत्योर्विकृत्योःप्रकृतिविकृत्यो
श्चा तत्रप्रकृत्योश्च। तत्रप्रत्योर्यथसाक्षाय्यो रित्युक्तं। द्वितीयंयथा॥
अग्निहोत्रेर्युगपदनेकगृहदाहादौक्षामावस्यादीनांतृतीयभेदेश्रौत
मुदाहरणंमृग्यं। स्मार्त्तेपुद्वेमाद्रिअमावास्याव्यतीपातश्राद्धादीनामे

कादिनामेकर्त्तव्यत्वापत्तावपि। अंगतंत्रमपित्रेधाउपदिष्टानामेवांगाना
मन्योन्यंयथोदाहृतंदर्शांगानांप्रयाजानां। उपदिष्टा। तिदिष्टयोरन्योन्यंय
था। दीक्षासुयूपंछिनत्तीत्यपकृष्यमाणस्याग्नीषोमीयेउपदिष्टस्यसवनी
येचातिदिष्टस्ययुपस्यतत्संस्काराणांचान्योन्यं। अतिदिष्टानामेवान्योन्यंय
था। वरुणप्रघासेषुउत्तरेविहारेष्वसुहविःषुअतिदिष्टानांप्रयाजानांतंत्रंप्र
धानगतंत्रंतुद्वेधा। प्राकृतिप्रधानस्यस्वांगविकृत्यासहतंत्रंयथाग्नेय

भयंहविरार्तिमार्छेदैंद्रपचशरावमोदनंनिर्वपेदितिप्रधानस्यसान्नाय्यया
गांगभूतयाग्नेययागविकृतिभूतयेष्टयासहसान्नाय्ययागस्यतंत्रं।तथाहि
कृतिप्रधानस्यसांगविकृतितंत्रंयथा।पैंद्रस्यमिक्षायागस्यप्रधानभूत
स्यामिक्षान्तर्यितिदिष्टेनतदंगभूतेविकृतिरूपेणसान्नाय्यहविरार्तिनि
मित्तेकेंद्रपंचशरावयागेनसहतंत्रंनचौक्तोदाहरणद्वयेप्रसंगएवातवा
चंसान्नाय्यद्रव्यभेदाद्देवतैक्याच्चातदेवमष्टविधंतंत्रंनिरूपितं॥ ॥

॥इतिश्रीमत्सदाचार्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्य
पुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेएका
दशाध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥अथद्वादशाध्यायार्थः॥तत्रविशेषग्रहणेसकृ
दनुष्ठप्रसंगइत्युक्तमेवविशेषग्रहणंचासप्तमेफलतोनिमित्ततोरूपतः
संख्यातःकालतोमंत्रतःकर्तृतःशेषत्वमुक्तमेवतदुदाहरणान्यष्टमेकाग्ने
यद्वादानीभेदाएवनिरूप्यंते।प्रसंगस्त्रिविधःप्रधानप्रसंगोगप्रसंगःप्रयो

नांगप्रसंगश्चेति। तत्र प्रधानप्रसंगस्त्रिविधः प्रकृत्योर्विकृत्योः प्रकृतिवि
कृत्योश्च तत्र प्रकृत्योः प्रसंगो यथा काम्येनाग्निहोत्रादिप्रयोगेण नित्यस्य
योगस्य प्रसंगः विकृतिप्राधान्योः प्रसंगो यथा याविकृतयो निमित्तकाम्ये
च विहितास्तत्र युगपन्निमित्तफलकामो सतो अग्निहोत्रवदेव काम्यप्रा
योगेण नित्यप्रयोगस्य प्रसंगसिद्धिः। स्मार्तोदाहरणं तु दर्शश्राद्धविकृतिप्र
तयोर्मध्ये पार्वणोतरस्य प्रसंगासिद्धिः प्रकृति

विकृतिप्रसंगासिद्धिर्द्विविधः प्रकृत्या वा प्रकृतेः तत्रोभयश्रौतमुदाहरणं तु
दा
नित्यश्राद्ध
ग्यं। स्मार्तं तु आद्योदाहरणं यथा। दर्शश्राद्धेन नित्यश्राद्धस्य प्रसंगासिद्धिरिति
द्वितीयोदाहरणं तु यथा। तीर्थश्राद्धेन दर्शश्राद्धस्य प्रसंगासिद्धिरिति अंगप्र
संगस्त्रिपोढा। तद्यथा। औपदेशिकेनांगेनौपदेशिकस्यांगस्य प्रसंगा
यथा वैश्वदेवनिमित्तकेन सा तद्रूपेण नित्यांगस्य पांचदश्यस्य। तथा का
म्येन नित्यस्येनैमित्तिकस्य च यथा प्रतिष्ठार्थस्यैकविंशत्यनुवचनस्य।

तथाऔ तदेशिकेनांगनातिदेशिकस्यप्रसंगोयथादर्शार्थेनप्रयाजादिनानिशीष्ट्यर्थस्यप्रयाजादेःप्र
संगसिद्धिःतथा

गेनएकविंशतिसेनबिल्वस्यपंचदशस्यचेत्यपनिमित्तकस्यचसप्तदशस्य
प्रसंगसिद्धिः;आतिदेशिकेनातिदेशिकस्यससंगोयथापश्वर्थेनपयाजा
दिनापशुपुरोडाशार्थस्यप्रयाजादेःप्रसंगसिद्धिःतथाआतिदेशिकेनो
पदेशिकस्यप्रसंगोयथाश्येनेतिदिष्टैःकर्तृभिःप्रयोगविधितश्चोदक
बलीयस्त्वेनप्रापितैःश्येनस्योद्भात्रसमाख्याप्रापितस्योद्गातुकर्मसिद्धि
प्रसंगप्रधानांगप्रसंगश्चतुर्थप्रकृतिप्रधानेनांगस्यप्रसंगसिद्धिःअंगे

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्मारक संग्रहालय
MEMORIAL

नचप्रकृतिप्रधानस्येतिद्वौभेदौविकृतिप्रधानेनांगस्यप्रसंगसिद्धिःअंगे
नाविकृतिप्रधानस्येतिद्वौभेदाविति।एषुचतुर्ष्वपिभेदेषुश्रौतोदाहरणानि
सूत्र्याणि।स्मार्तानितुचंनेत्रायेभेदोदाहरणंयथाकाम्येनामावास्याश्रा
द्धेनयात्रार्थंगभूतश्राद्धस्यप्रसंगोसिद्धिःद्वितीयभेदेउदाहरणंयथा
यत्रायंगभूतश्राद्धेनित्यामावास्याश्राद्धस्यप्रसंगसिद्धिःतृतीयभे
देउदाहरणंयथाकाम्यभरण्यादिश्राद्धेनयत्रायांगभूतश्राद्धस्यप्रसंग.

सिद्धिः चतुर्थमिदोहरणं यथा। यत्रा यंगभूतश्चायेनानियत्रा द्रुस्य प्रसंगासि
ति॥ ॥अथ द्वादशोध्यायार्थस्तु विकल्पेरन्समुच्चेयद्यावृतिः स्यात्साधन
स्येत्याधिकरणे व्रीहियवादीनां विकल्पे ऐकार्थ्यं हेतुस्तु कः। तेन न दृष्टार्थ
त्वं तत्र हेतुः द्वादशा पूर्णमासास्य यज्ञ दोष निर्घातार्थ नापाधिकृते वैश्वान
रीयादीनां विकल्पयुक्तस्तानि यादृष्टार्थानीति दृष्टार्थत्वे हेतुस्तत्राव्यापकः
तथा पंचमे परेणाधेदमाद्दिष्टितः स्यादित्याधिकरणे कम्पानामेकार्थानां

कर्मणां विकल्पस्तत्र स्तेउक्तस्तत्राप्यव्यापको दृष्टार्थत्वे हेतुः। अत्र एकार्थ्ये
सूत्रे हेतुरुक्तस्तत्रापि श्रुतं भाव्यं गृहीत्वैकार्थ्यं बोध्यं। न तस्य तु मायातरक
र्मगृहीतानां कम्पानामेक फलानां कर्मणां तरभावात्। नचैवमाग्नेयादीना
मेकार्थ्यं विकल्पापत्तिः। अत्रैतमादृष्टे भद्दसोमेश्वरः निरपेक्षसाधनत्वम
पि विकल्पे हेतुः समर्थः पदविधिरिति हि स्मृत्यापदसंबंधिविधिमात्रे साम
र्थ्यं पिशोक्तेः समासो यथा पदयोर्विधिरिति कृत्यापदविधिरेव पदत्वासंपा

कः। सुबिधिरपि पदविधिरिति तृतीयादिविभक्तावपि सामर्थ्यप्रतीयते। त
च्च्यपेक्षारूपं। विगतापेक्षत्वं च्च्यपेक्षा। तेन निरपेक्षसाधनत्वावगमा
द्विद्यादौ विकल्पः आग्नेयादीनां तु फलवाक्ये उद्देश्यत्वाद्यजातिरूपैकशब्दे।
पादानादृष्टवशाच्च साहित्यविवक्षया निरपेक्षसाधनत्वाभावान्न विकल्पा
पत्तिरिदयुक्तं। पचमेहिपरेणावादेनाहिक्षितः स्यादित्यत्रं दंडेन दीक्षयतीति
दीक्षायां दंडदीनां समुच्चय उक्तः सोनुपपन्नः स्यात्तृतीयया निरपेक्षस

धनत्वावगमात्। नच यथा समभेकस्मिन्नपि क्रमे निरपेक्षसाधनत्वेनैकह
यन्यसिद्धा अनतिरेकरूपदृष्टार्थत्वान्नैकहायनीमात्रेण क्रयो निराकांक्षो भ
वतीति युक्तः समुच्चयः दंडादीनां तु दीक्षाभिव्यंजकत्वं। इष्टेस्कतदुत्पादकत्वं
दीक्षाचादृष्टरूपअस्तदुत्पादेकेन नाभिव्यंजकाकांक्षा निवृत्तिः आभिव्यं
जकानेकत्वे पि चनान्यतरेणान्यतरेणान्यतरकांक्षा निवृत्तिः अतो दंडादि
समुच्चयासिद्धांतभंगपत्तेर्न निरपेक्षसाधनत्वं विकल्पे हेतुः अतआग्नेया

दीनामेकत्वर्थ्यवत्समुच्चयप्रमाणभावेपि विकल्पापत्तिर्मिश्रीकरीयैवस
माधेयातेहिपरेणावेदानाक्षिप्तत्वं वरनुक्तं। ऐकार्थ्यवत्समुच्चयप्रमाण
भावेपि विकल्पहेतुः समुच्चयप्रमाणं युगपत्सर्वांगप्रधानग्रहीत्ययोगव
चनः सचाग्नेयादिषु एकशाखोपादानहेतुर्गर्भोस्तीतिनसमुच्चयप्रमाणाभा
वः व्रीहियादौ तु दृष्टार्थेन्यतरेणैवतत्सिद्धेर्नासौसमुच्चयेन गृह्यतीति
समुच्चयप्रमाणाभावकल्पनानांह्येकार्थानांकर्मणामेकप्रयोगवचना

भावादेव समुच्चयप्रमाणाभाव एवंहारा शेदृश्पूर्णमासातिपक्षेकनित
कानांपाधिकृतमेनरीयादीनामेकप्रयोगवचनाभावादेव समुच्चयप्रमा
णाभावः दंडादिषु तु एकप्रयोगवचनसद्भावादृष्टार्थत्वेन व्रीहियवन्यायाभा
वात्समुच्चयप्रमाणमेवास्तीति युक्तः समुच्चय इतिसंक्षेपस्थं॥ ॥इति
विकल्पप्रयोजकनिरूपणं॥ ॥अथविकल्पदोषनिरूपणं॥ ॥तत्रद्वयोर्वि
कल्पेतावदृष्टो दोषाभेदाः तथाहि व्रीह्यनुष्ठानेयवशास्त्रस्य प्रतीतप्रामाण्यत्यागः

अप्रतीतिप्रामाण्यकल्पनं चेति द्वौ दोषौ। तथा पूर्वं यथानुष्ठानसमये ब्रीहिशास्त्रे
त्यक्तस्य प्रतीतप्रामाण्यस्य पुरुजीवनं। अप्रतीतस्य चाप्रामाण्यकल्पितस्य
त्याग इति द्वौ दोषौ तत्रैवं ब्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रे द्वौ दोषौ ब्रीहिशास्त्रे च द्वाविति चत्वा
रो दोषाः एवं यावानुष्ठाने पि ब्रीहिशास्त्रे द्वौ दोषौ यवशास्त्रे च द्वाविति चत्वारः एवं वस्तु
द्वयविकल्पे ष्टौ दोषाः एवं वस्तुद्वयाविकल्पे प्रतिशास्त्रं दोषचतुष्कापतौ वस्तुत्रयविक
ल्पे एकशास्त्रवृध्या दोषचतुष्कवृद्धे द्वादशदोषाः नन्वेकस्मिन्युगले ष्टौ दोषा एकप्रस
ङ्गो प्रति युगलं दोषाष्टकवृद्धे स्त्रीविकल्पे त्रीणि युगलानीति चतुर्विंशतिर्दोषाः स्युः

एवं चतुष्टयविकल्पे षण्णां युगलानीति षडष्टकवृद्धे स्त्रिविकल्पे त्रीणि युगला
नीति चतुर्विंशतिर्दोषाः स्युः एवं चतुष्टयविकल्पे षण्णां युगलानीति षडष्टक
नि अष्टचत्वारिंशद्दोषाः स्युरिति चेत्॥ नस्याद्दिष्टनष्टसमाधिकानां वा
प्रामाण्यत्यागानां समाधिकानां वा प्रामाण्यकल्पनानां भेदस्य स्यात्तत्त
द्दास्त्रिविकल्पे हि शास्त्रद्वयार्थानुष्ठानसमयद्वयेप्यननुष्ठानसमयद्व
येप्यननुष्ठीयमानार्थकतृतीयशास्त्रे कृतप्रामाण्यत्याग एव न समये

एवनसमयभेदाद्भिन्नः। एवमामाण्यकल्पनमपिनसमयभेदाद्भिन्नं
तथातश्चात्रिविकल्पेतृतीयशास्त्रेतोद्वावेवदोषौतद्विपर्ययरूपौ
चद्वावोभेदौषाविति द्वादशैवदोष इति द्विविकल्पप्रसक्तदोषाष्टकप्र
तिशास्त्रंदोषचतुष्कस्यैवप्रवृत्तेश्चतुर्विकल्पोषोडशदोषाःपंचवि
कल्पेविंशतिःसप्तविकल्पेषाविंशतिःअष्टविकल्पेद्वात्रिंशत्।नवि
कल्पेषात्रिंशत्।दशविकल्पेषट्त्रिंशतिःचत्वारिंशदग्निहोत्रद्वये

षु।एवमुत्तरत्रापिशास्त्रसंख्यातश्चतुर्गुणादोषाउन्नेयाः॥ ॥इति
विकल्पगतदोषानिरूपणं॥ ॥अथविकल्पभेदाः।तत्रप्रथमतावा
द्विकल्पःसर्वोपित्रिविधःन्यायगम्यवाचनिकःऐछिकश्चेति।तत्रायोष्ट
विधःजात्योर्गुणयोःक्रिययोर्जातितद्भावयोर्द्रव्यतद्भावयोर्गुणतद्भा
वयोःक्रियातद्भावयोश्चेति।तत्रजात्योर्विकल्पः।यथाव्रीहियवयोःइह
चयद्यपिद्रव्यविकल्पोप्यस्तितथापिद्रव्यपरिछेदकरूपव्यापारवत्त्वाख्य

करणत्वान्यथानुपपत्त्या स्यजातौ संभवाद्द्रव्यलक्षणांविनाजायोरे
वकरणत्वोपदेशो यथा दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयैकादशाद्यदशकपा
लयोः शास्त्रभेदेनाम्नातयोर्विकल्पः तयोरेवादौ विकल्पो भवति जाति
करणत्वान्यथानुपपत्त्या द्रव्यकरणत्वौ च जातिविकल्पन्यथानुपपत्त्या
द्रव्यविकल्पः प्रसुतो भवन्नस्वातंत्र्येण व्यापदिश्यत इति ॥१॥ द्रव्यो
विकल्पो यथाऽपो ति शास्त्रांतराधिकरणयुक्तः यौगिकानां हि द्रव्यवा

DR. BALDAUI MEMORIAL
डाक्टर बालदाऊजी इयारक्यस्मारकम्

चितोक्ता सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयत इति ॥२॥ गुण
योर्विकल्पो यथा कृष्णसारं गोग्नीषोमीयः लोहितसारं गो
ग्नीषोमीयः लोहितसारं गोग्नीषोमीय इति ॥३॥ क्रिययोर्वि
कल्पो यथाऽपो ति शेमे वह्निः पवमानप्रसर्पता संस्पोन्यक छथारे
यादिप्रस्तोतो पाछिंयाद्ब्रह्मणे वरदद्यादिप्रतिहर्तासर्ववेदसं
दद्याद्यज्ञदक्षिणो यज्ञ परिसमाप्यतेनेपुनर्यजतेयत्पू

वीमिन्नास्यनर्द्धतद्द्यादितिविशिष्टदानादिनैमित्तिकविधीनां युगपदप
रपक्षेदेविकल्पइतिषष्ठदृक्कं। जातितद्भावयोर्विकल्पोदाहरणेयथा
वाजसनेयिनांत्रतुनक्षत्रसंभारभातुःप्राश्यजागरणद्वयपूर्वा
धन्यारंभणसार्पराज्ञीनधिकुर्यादिस्याधानेश्रुतं। तद्दिनक्षत्रश
ष्टेनकृत्तिकाद्युक्तेजातितद्भावयोर्विकल्पःसंभारभातुःप्राश्यश
ष्टयोश्चयोगिकत्वेनद्रव्यवाचित्वाद्द्रव्यतद्भावयोर्विकल्पःअत्रश

वाशब्दश्चणोपिनवाचिनिकोविकल्पः किंतुविधिनिषेधयशान्पा
यतएवेतिवाशब्दोनुवादगुणतद्भावेप्राविकल्पोयथादर्शिकवे
दिमानेवाजसनेयिनामेववेदिपरमाणविशेषतद्भावयोःव्यामम
त्रीपश्चास्या दिस्याहुरितिनात्रमात्रस्तीतिचशतपथात्॥७॥ कि
यातद्भावयोर्विकल्पोयथाअतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनात्रमात्र
स्तीतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतितदेवमष्टविधान्यायगम्योविकल्पः

सोयंन्यायगम्योविकल्पः कलार्थपुरुषार्थभेदेन द्विविधः तत्राष्टवि
धोपि कलार्थउदाहृत एवसचाष्टविधिविधएव। जातिद्रव्ययोर्जातिगु
णयोर्जातिक्रिययोर्द्रव्यगुणयोर्द्रव्यक्रिययोगुणक्रिययोरिति द्विक
विषयाः षट्तथा जातिद्रव्यगुणानांजातिद्रव्यक्रियाणांचेति त्रिकल
विषयोश्चत्वारोभेदाः तथा चतुष्कविषयएकईयेकादश भेदायेक
र्थाभावात्। पुरुषार्थस्यत्वेते पैकादश पूर्वोक्ताश्चाष्टाविषयेको

धो

नविंशतिविधः सैनन्यायगम्यः पुरुषार्थजायोर्विकल्पोयथा। यान
स्यसेनब्रह्मवर्चसकामस्यप्राणयेति वाजसेनेयिनामुक्तं। कांस्येन
ब्रह्मवर्चसकामस्यप्राणयेति चतुर्थउदाहृतं। अत्रहिजातिरेवफ
लार्थविधीयते। यथाद्वौदुवरौयूपौभवतीयत्रतिदेशेनयस्यपर्ण
मयीजुहूर्भवतीत्यत्रचजुहूः। जुहोतीत्यनेनद्रव्यप्राप्तेर्जातिमत्रवक्त
र्थत्वेनविधीयतेतथा कांस्यवानमत्रवाक्यमोरपिचमसेनापः प्रण

येहिसने नाकारविशिष्टद्रव्यप्राप्तेर्जातिरयफलेविधीयतेअतएवपान
स्यसकांस्यमयेचमसाकारे एवपात्रेकर्त्तव्या। तदुक्तंतत्ररत्ने चतुर्थेनै
मितिकेविकारलाक्षणिकाधिकरणेननुप्रणयनेविशेषतएवचमसोवि
हितस्यं। चतुरसकांस्यादिभिनाविरुध्यते। आकारवाचीहिचमसशब्दो
नप्रकृतिविशेषमपेक्षतेशक्यतेहिकांस्येनापितदाकृतिकंपात्रंस
पादयितुंसमान्यविहितंहोमार्थंधारणमेवतेनविरुध्यतइति।प

थेन। तस्माज्जाग्रोरेयात्रैकस्मिन्फलेविहितयोर्न्यायगम्योविकल्प
इति। न्यायगम्यःपुरुषार्थद्रव्यविकल्पोयथागोदोहनेनप्रशुकाम्य
स्यप्रश्रणयेदितिवद्यौगिकेनेवशब्देनद्रव्यांतरस्यपशुफलार्थत्वेन
विहितस्यविकल्पोभवति॥२॥ न्यायकागम्यःपुरुषार्थेगुणविकल्पो
यथा। यदिकामयेतवर्षुकःपर्जन्यःस्यान्नीचैःसदोमिनुयादितिदध्य
र्थविहितनीचैमानाख्यगुणेनसहवृक्ष्यर्थविहितगुणांतरस्याविक

त्यइति॥३॥न्यायगम्यः पुरुषार्थक्रियाविकल्पोऽकार्थानांकाम्येष्टीना
।न्यायगम्यस्यपुरुषार्थजातितद्भावयोर्द्रव्यतद्भावयोर्गुणतद्भावयो
श्चविकल्पस्योदाहरणानिमृग्याणि।पुरुषार्थहिजातिद्रव्यगुणफलसंबं
धेषुवसंतितषांचविकल्पासिध्यर्थानिषेधायद्यप्यभागिप्रतिषेधसूत्रे
वार्तिककृदुक्तंतुवैतावेयर्थ्यान्निरस्तंतथापियत्रतद्विधागुणफ
लसंबंधविधयःसामान्यातःप्रवृत्ताःसामान्यतएवचतान्निषेधांअ

आभिचारमहीनंचकृत्वाचांद्रायणंचरेदितिकाम्यहिनानिषेधस्तंत्रापु
रुषार्थस्यापिजात्यादित्रयस्यविकल्पसंबंधविधयःअपिभवंति।
वार्तिककृदुक्तंतुवैयर्थ्यंनिषेधस्याननुष्ठानमात्रफलकत्वाभ्युपगमे
नतस्यतुदोषार्थत्वाद्दृष्टतोनवैयर्थ्यंनिषेधाभावेहिकाम्यस्यकाम
नायमपिसत्यामैच्छिकाननुष्ठानसिद्धावपिकाम्यानुष्ठानेदोषोनसिध्ये
दितितदनुष्ठानेदोषबोधनेनार्थवान्निषेधःयथाआभिचारमहीनंच

रुत्वा चांद्रायणं चरेदिति। काम्यनामहीनानां निषेधः। तादृशानि तु पुरुषार्थजायादित्रयविषयाण्युदाहरणान्येष्याणि। न्यायगम्यः पुरुषार्थक्रियातदभावयोस्तु विकल्पो यथा। अहीनविकल्प एवोक्त उदाहरणांतरमपि यथा। पिंडपितृयज्ञे जीवद्पितृकस्य होमांतजीवपितुरनारंभो वेति पिंडपितृयज्ञे विहितो निषिद्धश्च तत्र पुरुषार्थक्रियातदभावयोर्विकल्पो न्यायगम्यः। न च वाचनिको विकल्पो

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्
MEMORIAL

वाशब्दस्यानुवादश्चेति विभक्तिव्यत्ययेन विहितप्रतिषिद्धस्य हि न्यायदेव विकल्पो भवति षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिवेति वाशब्दस्यानुवादश्चेति। १६॥ कीदृशः एवं न्यायगम्ये एकविंशतिविधो विकल्पो निरूपितः एवमेव वाचनिकस्यापि विकल्पस्यैकोनविंशतिर्भेदा ज्ञेयाः। तत्र कस्यचिज्जातिविकल्पो वाचनिके उदाहरणं मृग्यां कस्यचिद्द्रव्यविकल्पस्तु वाचनिको यथा यदीच्छा पशुना सोमेन वा यजेत सोमावास्यायां

पौर्णमास्यावेति। नचायंन्यायगम्योहोमांतंजीवपितुरनारभोवेतिवद्दृश
दृस्यनुवादइतिइतिवाच्यंतत्रैकवाक्योपादानभावात्समुच्चयासंभ
वाच्चाद्विकल्पः ईहलिष्टिपशुसोमानामुद्देश्यानांभेदादेकवाक्यांत
र्गतसंभवेपिइष्टमुद्देशेनकालद्वयविधेरेवंपशूद्देशेनसोमोद्देशेनच
कालद्वयविधेःप्रयोगविधिवेनदर्शाद्देनप्रजाकामंयाजयेदित्येनेकगु
णफलान्वयविधिवदनुप्रातिविधिवेप्यनेकगुणविधिनिमित्तवाक्यभेदा

भेदाभावादेकवाक्योपादानेनसमुच्चयप्रसक्तौवाशब्देनवाचनिकप
विकल्पः अतएववाशब्दोपादानाभावेदर्शयोरपिगुणयोरेकवा
क्योपादानात्समुच्चयउक्तोवैश्वानराधिकरणेवार्तिकृता। यादिचै
कवाक्यंभवेत्तःसर्वविशिष्टैकभावनाविधानाद्वाविकल्पअतएव
शब्दस्यादिति। प्रयोगविधिवाच्चवाक्यभेदपरिहारसंभवेतदर्थपौ
र्णमास्यमावास्यापदाभ्यांपर्वलक्ष्यतेततश्चेद्विकोविकल्पःपशु

नायजतेऽत्रायंवापशुरयंवापशुरितिचेदिह्यभिधानमूर्ध्वस्योपेक्षा
वाचनिकःकृत्यर्थगुणविकल्पोयथायुग्वाअयुग्वामुष्टीर्लुनातीं
तिविहि। इहापिनन्यादिकल्पसिद्धिः युजांचायुजांचमुष्टीनामेकया
क्रयोपादानेनसमुच्चयप्रसक्तौवाशब्देनवाक्यादेवविकल्पस्या
अत्रहिवाहिर्लुनातीतिविहितोपिलवनेकारकादिप्रयोगविधिचिन्हा।
वेपिचयुग्वयुक्यदलाशितोभयविशिष्टैकविकल्पविधानान्नवाक्य

भेदेयथारथंतरंपृष्ठंभवतीतिबृहत्पृष्ठंभवंतीतिवाक्यद्वयेविहितपृष्ठं
भवतीतिबृहद्वापृष्ठंभवतीतिवाशब्दलाशितेकविकल्पविधिः। ननु
पृष्ठद्वयोद्देशोवाक्यभेदःस्यात्। नचैकत्वंविवक्षितंनद्वयंकिंतुपृष्ठंभव
तीत्यायमुद्दिश्यविकल्पविधोविधेयंविकल्पसामर्थ्यादेवपृष्ठद्वयल
भादिति। कृत्यर्थयास्तुजातिभेदभावयोर्गुणतद्भावयोःक्रिया

तदभावयोश्चयेवाचनिकाविकल्पास्तदुदाहरणानामेवंविधोविषयः
यत्रविस्तावातिदेशिकजात्यादिचतुष्टयस्यनिषेधावाशब्दयुक्ताः
श्रुताःप्राकृतजात्याद्येववावाशब्दयुक्तंश्रुतंतत्रासौचतुर्विधोपि वि
कल्पःसंभवति।नचतत्रन्यायादिकल्पसिद्धिर्वाशब्दार्थविध्येभा
वेहिऔपदेशिकेननिषेधेननवौपशोकरोतीतिवाशब्दस्यतस्या
जात्यादेर्वधिएवस्यादतोन्यायादसिध्यन्वाचनिकोविकल्पइ

ति।तादृशानिचोदाहरणानिमृग्याणि।८।एवंजातिद्रव्यादीनान्येक
दशयेविकल्पभेदास्तेषामपिवाचनिकानामुदाहरणान्यान्येध्याणि
यथापयसापायसेनवाश्राद्धंकुर्वीतेत्यादीनि।वाचनिकाःपुरुष
र्थजात्योःपुरुषार्थद्रव्ययोःपुरुषार्थगुणयोःपुरुषार्थक्रययोर्विक
ल्पउदाहरणानि।तत्रपुरुषार्थजातिविकल्पोवाचनिकोयथातिलैर्व्री
हियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेनवा।स्तेनमासंप्रीयंतेविपियंपितरो
नृणामिति।पुरुषार्थद्रव्यविकल्पेउदाहरणानितत्रपुरुषार्थजाति

वाचनिकोयथा। मनु। कुसूलं धान्यकोवास्यात्कुंभीधान्यकएव
वा॥ अत्र्यहेहिकोनापिभवेत्श्वस्तनिकएवेति। पुरुषार्थगुणविक
ल्पोवाचनिकोयथा॥ मनुः। षट्कर्मैकोभवत्येषांत्रिभिरन्यःप्रव
र्ततेद्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मात्रणजीवति। पुरुषार्थक्रियावि
कल्पोवाचनिकोयथा। चतुर्थकालिकोवास्याद्यद्वाप्यष्टमकालिकः
यंद्वायणविधानेर्वाशुक्लेकृष्णेचवर्तयत्। पक्षातयोर्वाप्यश्नीया
द्यथागूंचाथितांसकृदिति। पुरुषार्थजातितद्भायोः पुरुषार्थद्रव्य

वादिद्रव्यादिविषयविकल्पस्तेषामापिकृत्स्नार्थविषयाणामेकिकानामु
दाहरणान्यान्येष्याणिश्राद्धेहिपयःपायसादिभिन्नेवाक्येविहितंतत्र
लोकतोभोजनेसमुच्चयेनापिकृत्स्नविकल्पेनापियद्यप्रप्तंचविधी
यतइतिनत्रिसमुच्चयोनापिविकल्पः नित्यविकल्पइतिहेमाद्रायु
क्तंयुक्तंच। अतएवेष्टिके। कृत्स्नार्थजातिद्रव्यादिविकल्पेतदुदाहरणं
पुरुषार्थजात्यादिविकल्पभेदाअप्येष्टिकृत्स्नथापिभिन्नफलाको
नविंशतिरेव। तत्रयद्यपिगुप्तेफलानांजात्यादीनामंगसागम्योवि

कल्पोनत्वैच्छिकस्तथापिभिन्नफलानामन्यतरफलकामनायामै
च्छिकोविकल्पोभवतितथातत्रयथूलेचि।मर्मयांसमुच्चयोत्तिभवन्यायगम्य
तिअतोवक्ष्यमाणाहितद्विषयाणिसमुच्चयोदाहरणान्येवान्य
तरफलकामनायांविकल्पोदाहरणान्येवान्यतरफलकामनायां
विकल्पोदाहरणाल्पनिश्चेयानि।जातितद्भावादीनांतुचत्वारि
दाहरणानिसमुच्चयेनसंभवंतिविकल्पविषयाणितान्युच्यंतेई
ष्टियार्थदाधितद्भावयोरैच्छिकोविकल्पःतथागोदोहनेनपशुक

मस्यप्रणयेइतिपश्चर्थविहितगोदोहनद्रव्यतद्भावयोरैच्छिकोवि
कल्पःतथायाद्रिकामयीयेतवर्षुकःपर्जन्यःस्यान्नीचैःसरोभिनुया
दितिवृष्ट्यर्थविहितनीचैस्त्वतद्भावयोरैच्छिकोविकल्पःयायजे
तपशुकामइतिपश्चर्थविहितचित्रेष्टिक्रियातद्भावयोरैच्छिको
तथाचित्रयायजेतपशुकामइतिपश्चर्थविहितचित्रेष्टिक्रियातद
भावयोरैच्छिकल्पोइतिएवमैच्छिकोविकल्पस्याष्टौनवशेषभेदाःपू
र्वेक्ताःश्चषोडशान्यायगम्याविकल्पभेदाअष्टत्रिंशाश्चयाचनिकवि

कल्पभेदाइति सर्वे मिलित्वा त्रिभवति विकल्पभेदाः सिद्धाः पू
पू। पुनरपि द्विविधो विकल्पः पूर्वोक्तो यथासंभवं। अव्यवस्थितो
द्विवस्थितश्चा आद्यो यथाग्निहोत्रे दर्शाद्व्यविकल्पः द्वितीयो य
थाव्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यः यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजे
ताव्रीहिभ्य इति व्रीह्याग्रयणोत्तरं व्रीहीभिरेव दर्शपूर्णमासौ यथा
ग्रयणस्तरं च यवैरेव दर्शपूर्णमासौ कार्यौ व्रीह्याग्रयणपर्यंतमिति।
यदा त्वग्निहोत्रीं वैनानादधियात स्याः पयसा जुहुयादिति व्रीह्या

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्
MEMORIAL

तदभावयोः पुरुषार्थगुणतदभावयोः पुरुषार्थक्रियातदभावयोश्च वा
चनिकविकल्पे तूदाहरणानि मृग्याणि। सचयत्र विधिनिषेधौ स्तस्तत्र
न्यायादेव विकल्पः सिद्धेन वाचनिकः किंतु यत्र पुरुषार्थजात्यादिवि
धिरेव न तदाश्रयुक्तः श्रुतस्तत्र भवति वाचनिकः एवं जातिद्रव्या
दिनामेकादशानां विकल्पभेदास्तेषामपि पुरुषार्थवैष्याणां नावामि
च वाचनिकानामुदाहरणान्यान्वेष्याणि यथा पायसायायसेन वा
श्रावृत्तेन मासं तृप्तिः पितॄणामिया दीनां॥ २६ एकोऽपि विकल्पः क

स्वर्थविषयएकोनविंशतिविधः पुरुषार्थन्यायागम्यविकल्पवत् क्रत्वर्थ
वाचनिकविकल्पवत्पुरुषार्थवत्पुरुषार्थवाच्यनिविकल्पवच्चतत्र क्र
त्वर्थविषयोजाग्रोरेष्टिको विकल्पोयथाब्रह्मणेब्राह्मणमालभेतेत्या
दौ क्रौंदिन्य वजातेस्तथापिक्रतूपकारकत्वमात्रेण क्रत्वर्थत्वव्यव
हारःसंतिहीदृशाअप्यस्मिन्शास्त्रेव्यवहाराः तदुक्तंबलाधिकरणे
वार्तिकेपशुकामप्रयोगेचक्रमेणचमसांगताश्चोताद्दोहनातंत्रं
चमसमस्यनिराक्रियेति। एवमुत्तरत्रक्रत्वर्थविषयेद्रव्यरेष्टिकोनि यो

को विकल्पायथा। पशुनायजेतेत्यत्रोपादेयविशेषणस्येकत्वस्यविव
क्षितत्वान्मत्रवर्णेनछागानियमेप्ययंवांछागोयंवेत्येष्टिको विकल्प द्रव्य
एवमाग्नेयाग्नीषोमुपतिष्ठतइत्यत्रप्रकृताग्नेयीत्रगीयंवत्येष्टिक
एरगद्रव्यविकल्पः क्रत्वर्थविषयोगुणयोरेष्टिको विकल्पायथागौर
नूबंधइत्यादौ निगुणेपादानायोगाद्यत्किंचिद्गुणोपादानेप्रसक्तेश्चे
तोवारकोवेत्येष्टिकएगुणविकल्पः तथाहीनेनकयजमानके
येनकेनाचियजमानेनशुक्रान्वारभऔदुंबरीसमानकार्यमिति

दादशेऽक्तकस्यर्थविषयः क्रिययोरैच्छिको विकल्पो यथा वर्षासु रथ
कार आदध्यादिति अत्रैवाणिकिस्पाधाने विहितेसति ज्ञानं विनातदनु
ष्ठानायोज्ञाने [illegible] प्याप्तिषु पुस्तकपाठादिज्ञान्यानां ज्ञानानामै
च्छिको विकल्पः क्तस्यर्थस्य तु ज्ञानादेस्तदभावश्च ऐच्छिको विकल्पो नि
यकर्मणि शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थितः संभवति। षष्ठीनियकर्मण्य
शक्यांगयागस्य स्थापितत्वात् एवमेकादशकविषयत्वेन व्यवस्थि
तः तदभावादि संभवति। षष्ठीनियकर्मणः शक्यांगयागजातितदभा

ग्रयणकाले व्रीहीन्यवाग्रयणकाले च यवान् अग्निहोत्रधेनुस्वाद
यित्वा तस्य यस्याग्निहोत्रहोमे कृते आग्रयणे सिद्धिपक्षस्तदा ग्रायणा
भावादेव व्रीहियवयोरप्यव्यवस्थितविकल्प एव। व्यवस्थितवि
कल्पस्तु द्विविधः न्यायगम्यो वाचनिकश्च। तत्राद्यो यथा स्तुपेण
वायति स्वाधितिना वयति हस्तेन वयतीति संहतद्रव्यमांसावदाने
व्यवस्थितविकल्पे स्तुपादेः प्राप्तिन्यायतो व्यवस्थोक्तअर्थाद्वा
त्मनैकदेशत्वादिसंग्रा। स्मार्तोदाहरणं तु। प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यद्वा

दशाश्वानिपंचवा। ग्रहणातिक्रमियव्यवस्थितविकल्पेउक्तेस्मृतिपा
देवार्तिकरूपतासमर्थासमर्थगार्हस्थ्यायोग्यविषयोयंव्यवस्थि
तविकल्पइतिन्यायेनस्थापितौवेदानधीयवेदौवावेदंवापियथाक्र
म। सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमगीकृत्यैतदुच्यतइतिवाचनिकस्तुव्य
वस्थितविकल्पःसप्तधासंभवति। देशतःकालतःकर्तृतःकर्मतः
फलतःनिमित्ततःअवाधितश्चेति। तत्रदेशतोवाचनिकोव्यवस्थि
तविकल्पोयथातैत्तिरीयाणांश्रौतसूत्रेत्रयःपारिधयइतिपरि

ति मारुतीमेवप्रतिप्रस्थाताहासिस्मिन्निति मारुतीव्यतिरिक्तहविरासाद
नमारुतीहविरासादनरूपकर्मवोहविर्हियस्यव्यवस्थितविकल्पःफल
तोव्यवस्थितविकल्पोयथाज्योतिष्टोमेषोडशिसंस्थेसौभरमुक्थानां
ब्रह्मसामभवतीत्यास्तोत्रसाधनत्वेब्रह्मसौभरंविहितंरज्योतिष्टो
मातिरात्रेतुयाहिरहसामातिकारात्रकःस्यात्सौभरमुक्थानांब्रह्म
समाकार्यमितिब्रह्मसामत्वेनैमितिकंयद्रथंतरसमासौभरंकुर्याहि
तिवोक्थत्रयेपिनैमितिकंयद्बृहतीयाद्रथंतरसमासौभरंकुर्याहि

रिति यौक्यत्रयेपि नैमित्तिकं तत्तो नियं नैमित्तिकस्य विकं च सौभरसौ
भरं पुत्रफलत्रयसाधनत्वेन विहितं। यो वृष्टिकामयो ब्राह्मणकामो
यो ब्राह्मणकामयोः स्वर्गकामः सो सौभरेण स्तुवीतेति सौभरस्य च
नानाविनियोगकस्याव्यवस्थितविकल्पे प्राप्ते हि इति वृष्टिकामायेति
यागं कुर्यात् उद्गिया ब्राह्मणकामायेति स्वर्गकामायेति फलेतत्त्वि
धानकस्यौभरस्य विधानात् फलतो व्यवस्थितविकल्पः निमित्तो
व्यवस्थितविकल्पवाचनिको यथा दृशाहं दशावमाशौचसपिण्ड

विषु विहितेषु पश्चाद्दशरात्रयेस्तु विष्ठादीनां परिधीनामव्यवस्थि
तविकल्पे मासे स्तु विष्ठं पश्चादणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्ध्यो णिष्ठो दक्षि
ष्ठ उत्तरार्ध्य इति दशतो व्यवस्थितविकल्प उक्तः। स्मार्तोदाहरणमपि
। वसंते ब्राह्मणो ग्नीनादधीतेत्यादौ यत्र वसंतस्यागत्वं तत्र त्रिकांडमे
डनेने शौतस्मार्तक्रियाः सर्वा कुर्याच्चांद्रमसर्तुष्वित्यत्र चांद्रर्तुनि
यमे कृते अमवास्यायां मासान्स पौर्णमास्यहि मासान्संपश्यंती
ति श्रुतस्य हि विधस्य चांद्रस्य सर्वदेशे व्यवस्थितविकल्पे प्राप्ते वि
पाथाहरुसृजंस्य मावास्यां हि मासान्संपश्यंति पौर्णमास्या मासान्संपाय हरुसृजंति

काउमंडेनैचोद्रापिशुक्लपक्षादिकृष्णादिर्वेतिचद्विविधः कृष्णपक्षादि
कंमासंनांगीकुर्वंतिकेचन। यपीछंतीनतथापिपीष्ठोविंध्यस्यादक्षिण
इतिदृशतोव्यवस्थितविकल्पउक्तः कालतोवाचनिकोव्यवस्थितविक
ल्पोयथादर्शपूर्णमासयोराजभागयोः क्रमेणार्द्धीयुगलधृधन्य
तीयुगलंचेतियाज्यानुवाक्यायुगलेचपठिते। तयोःपौर्णमास्यामाव
स्यायच व्यवस्थितविकल्पोयथा। यजप्रासेचार्द्धीपूर्णमासेनूच्य
तेधृधनन्नतीअमावास्यामितिवाक्यात्कालतोव्यवस्थितविकल्प

पौर्णमास्यमावास्याशब्दौकर्मवाचिनावगीकृतकर्मतोव्यवस्थितवि
कल्पोयामितिसोमेश्वरमतमस्माभिशास्त्रदीपिकाप्रकाशेनिरस्तं।
कर्तृतोवाचनिकोव्यवस्थितविकल्पोयथा। याजमाने धृतेतत्सका
शस्यदर्शपूर्णमासप्रकरणाधीतस्यअग्नेर्व्रतपतेवायोर्व्रतपतेआदि
त्यव्रतपतेइतिमंत्रत्रयस्याब्राह्मणक्षत्रियवैश्येष्वव्यवस्थितविक
ल्पोप्राप्तेब्राह्मणादिकर्तृतः क्रमेणव्यवस्थितविकल्पउक्तः स्मार्ते
दाहरणमपि। आश्वलायनगृह्ये। यदिवासांसिवस्तीरन्नक्तंनिवसी

रन्कोषायंब्राह्मणोमांजिष्टंक्षत्रियोहरिद्रंवैश्यइतिअत्रवस्त्रोपासंसीव
सीरन्निसज्जिनेनपूर्वविहितेनसहकल्पिकोपासोविधिरिष्टः।तथाया
दिरकानिवासीरन्निति यदिशब्दस्यव्यवहितान्वयोगीतः तत्रकाषा
यादिनामव्यवस्थितविकल्पोब्राह्मणादौप्राप्तेब्राह्मणादिकर्तृतः काषा
यादेर्व्यवस्थितविकल्पः कर्मतोव्यवस्थितविकल्पोयथाव्वरुणप्रघा
सेषुद्वावग्नीप्रणयतइतिविहारद्वयविहितंतस्याव्यवस्थितविकल्प
नवहविरासादनेप्राप्तस्तत्रअशक्यध्वर्युरुत्तरेविहारेहवीष्यासादय

डाक्टर भाऊदाजी इंस्टीट्यूट लायब्रेरी
DR. BHAU DAJI INSTITUTE LIBRARY MEMORIAL

विधीयते।अर्वाक्संचयनादस्मांत्र्यहमेकाहमेवनेतिअर्वागिमनेनच
तुरहोपलक्षणाच्चतुर्णांपक्षाणामव्यवस्थितविकल्पेमनुजोक्तेउपनीते
तुविषममितिस्मृत्यंतरात्दंतजातेनुजातेचक्लृप्तचूडेचसंस्थितेइति
मनुवाक्यंतरेचोपक्रमस्यअनुलोमक्रमेणीक्रियमाणेदंतजातेद
शाहापतेः क्लृप्तचूडेचएकाहापत्तेस्तत्रनिकृत्तचूडकानांतुत्रिराभ
तुद्विरिष्यतइतिमनुनैवविरोधापत्तेःप्रतिलोमक्रमाश्रयेणनदं
तजातेएकाहः अनुजातमपसैंयस्मात्तादृशोत्र्यहः क्लृप्तचूडेचतुर

हुउपनीतेदशाहुईतिव्यवस्थितविकल्पो विरोधाधिकरणेवार्तिकरु
वोक्तः आस्मिन्पक्षे निवृतचूडकानामिति त्रिरात्रपक्षः प्रथमवर्षरुत
चूडविषयः चतुरहस्तु तृतीयवर्षरुतचूडविषयः आरुचूडे तत्रापि त्र
हएवेति। प्रकारांतरेणापि व्यवस्थितविकल्पो वार्तिकएवोक्तः ब्राह्म
णस्यस्वाधार्यनिवृत्यर्थमिति गौतमवचनात् एकाग्नब्राह्मणः शुध्येद्यदि
वेदसान्वितः। अहाकेवलवेदस्तु द्विहीनोदशभिर्दिनैरिति स्मृत्यंतर
अग्निवेदस्याग्निमत एकाहः। द्विवेदस्य त्र्यहः एकवेदस्य चतुरहः अ

ग्निवेदरहितस्य दशाहइति। अयमेव पक्षआदृतो मपातिथि विज्ञानेश्व
रिभिः अनुजाते पदव्याख्याने मेधातिथेः। अनुजातोदंतजाताद्बालतर
इतिस्मरंतीति। तदंतजातानुजातान्यरुतचूडेषु चक्रमात् विति क्रिया
र्थं हे काहाइति स्मृतं वार्तिकाविरोधादुपेक्ष्यं। अत्रहि क्रमशष्टस्य प्र
तिलोमक्रमपरतीकेर्दंतजातविषयादेकाहादधिकरूपहीनुजा
तविषयुक्तः सदंतजाताद्बालतरेनुजातशब्दार्थेसद्यःशौचविषयो
देकाहादधिकरूपहीनुजातविषयुक्तः सदंतजाताद्बालतरेनुजा

तशाश्वर्थसद्यःशौचविषयेविरुध्यतेति। अवधितोव्यवस्थायाःसूत्र
रणमुक्तमेवत्रीहिभिरेवयजेतेत्यादि। सर्वास्मिंश्चव्यवस्थितविकल्पे
पूर्वोक्ताअशेषानर्थसंति। इतरेतरविषयेइतरेतरवाक्यप्रवृत्तेरेवए
कानुष्ठानेपीतरशास्त्रस्यप्रतीतप्रामाण्यत्यागायाभावात्व्यवस्थि
तविकल्पेचदोषाशंकानास्तीतिशास्त्रांतराधिकरणेनचैकंप्रवि
शिष्यतइतिसूत्रेअथतेषांविकल्पेनार्थवत्तंतदसंशास्त्रांतराणामे
वव्यवस्थितप्रतिपाद्यमानानामनाकुलतरंकल्पितमितिवार्ति

के ऽनाकुलतरमित्यानेनोक्तंभट्टसोमेश्वरेणव्याख्यातं। पूर्वपक्षि
प्रतिचरणमग्निहोत्रादिव्यवस्थानभ्युपगमेनिरपेक्षसाधनत्वेनसमु
च्चयायोगादेकेनैवाग्निहोत्रादिनासर्वपुंसांफलसिद्धेः शास्त्रांतरीया
ग्निहोत्रायानर्थक्यमनुपपत्तौविकल्पेनार्थत्वंवाच्यं तच्चकर्मभ्यामभ्यु
पगमेनशास्त्रांतरेमेवव्यवस्थितैःकठादिचरणैःप्रतिपाद्यमानत्वेना
ष्टदोषत्वानामिनाकुलत्वानापादकत्वात्कल्पितंवरमिति। एवमेकि
विकल्पेप्यष्टौदोषानसंतिकस्यापिशास्त्रस्यप्रतीतप्रमाण्यत्यागाय

भावात्। पशुना यजेते त्येकमेव शास्त्रं तत्र चैकस्य विषयावश्यकत्वा
चिकस्या श्रितस्य पुष्यतेरुपादाने पि सकलस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यायोगादि। एवं सैव्याव्यतरोपादाने
पीति। एवमेव याचनिके पि विकल्पे दोषो दोषा न संति। रथंतरवा पृष्ठं भव
ति बृहद्वा पृष्ठं भवतीत्यादौ हि उभयोः पार्श्वकर्त्तव्यतेप्रतीयतेन त्रीहिय
वयोः सर्वदोभयकर्त्तव्येति नान्यतरानुष्ठाने पीतरशास्त्रा प्रामाण्यादिक
ल्प्यमिति। तस्माद्व्यपगम्य विकल्प एवाष्टदोषस्य मिति सिद्धाः॥ ॥पू

चेकि श्च विकल्पाः पुनर्यथासंभवं भावाभावविषयाः पंचधा। केचि
त्प्रकृतिगता एव केचिद्विकृत्युपरिष्ठाति दिष्टपदार्थविषयाः केचिद्वि
कृतावुपरिष्ठाति दिष्टमात्रमात्रकर्मांगोपदिष्टपदार्थविषयाः केचिद्विकृ
त्युपरिष्टाति दिष्टपदार्थविषयाः केचिद्विकृतावपि दिष्टमात्रविषयाइ
ति। तत्र प्रकृत्युपरिष्टाति दिष्टपदार्थविषयो भावविलो भावाभाव
विकल्पश्च यथा मासाग्निहोत्रप्रकृतौ नित्याग्निहोत्रे पयआदि
शष्टद्रव्याणां विकः दध्यादिश्रयणतदभावयो श्च विकल्पः नदध्य

विश्वयेदविश्वयेदित्येकइतिबहूचाम्नाणात्। विकृतावुपदिष्टयोर्भा
वयोर्भावाभावयोश्चविकल्पोयथा।वाजपेयेप्राजापत्यानांक्रतु
पशुभिःसहालंभोत्रह्मसामकालेवेत्युपदिष्टयोःविकल्पःअतिरात्रे
षोडशिनंगृह्णातिनागृह्णातीतिषोडशिग्रहत्वाभाव
योर्विकल्पःअप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मोपदिष्टयोर्भावयोरभावयो
श्चविकल्पोयथाआधानेपवमानेष्टिनापूर्णाहुत्यासहविकल्पःत
त्रैवाजसनेयिनामृतुनक्षत्रसोमारचातुःप्राश्यजागर्णेध्मपूर्वाधि

न्वारंभणसर्पराज्ञीर्नवाकुर्यादितिपूर्वमुदाहृतं।विकृतावुपदिष्ट
तिदिष्टयोर्भवयोस्तादृशयोर्भावाभावयोश्चविकल्पोयथायइष्ट्वाप
शुनासोमेनयजेतसोमावास्यायांपौर्णमास्यांवेकल्पः।भावाभा
वयोरेष्टिशष्टोपात्तायामप्रमावास्याविकृतावतिदिष्टायाअमावास्या
उपदिष्टायाश्चपौर्णमास्याविकल्पःएवमिष्टीशष्टोपात्तायांपौर्ण
मासीविकृतावतिदिष्टायाःपौर्णमास्याउपदिष्टायाश्चमावास्यायावि
कल्पःभावाभावोदाहरणंतु।नतौपशौकरोतीतिपशुयागरूपायांवि

कृतावतिदिष्टयोराज्यभावयोरुपदिष्टस्यचतन्निषेधस्यविकल्पइ
ति। विकृतावतिदिष्टमात्रविषयस्तुभावयोर्विकल्पोयथा। जाघ
न्यापत्नीसंयाजयंत्याज्येनचेतिविहितं। पशौपुनःश्रुतंजाघन्यपत्नी
संयाजयंतीति। तत्पत्नीसंयाजानांजाघन्यतार्थनभवतिअप्राप्तत
कार्यतापत्तेः किंतुप्रकृतिवैकल्पिक्याःप्राप्तायाजाघन्यानियम
र्थं। तत्रचोपादेयंयाजाघन्येकत्वंविवक्षितं। ततश्चपशुगणेप्रति
संस्कारावृत्तिरितिजाघनीसमुच्चयन्यायाप्रवृत्तेयत्किंचिज्जघन्यं

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्मारकम्
MEMORIAL

पादेयेतिविकल्पः इदंचद्वादशोदृष्यधिकारंतुपूर्ववदर्थकर्मस्वादिस्या
धिकरणेउक्तंविकृतावतिदिष्टस्यभावस्यानुपदिष्टेनानतिदिष्टभावा
वेनविकल्पउदाहरणंअत्रयःकश्चिद्वाघःप्रकृतावपैकल्पिकएवविहि
तोतुनिषेधानुपदेशोपिपदार्थांतरविकल्पवशादर्थस्तवभावेनसहवि
कल्पंगजते। तादृगुदाहर्यमिंयेभेदे। तद्यथाअग्नीषोमीयेप्रयाजशे
षाभिधारणंवपायाअवैकल्पिकमेषामीत्प्राजापत्यमप्यालंभेनुकाल
इयंवैकल्पिकंविहितंक्रतुपश्वालंभकालेब्रह्मसामकालेवेति। तत

श्च प्रयाजशेषाभिधारणं प्राजापत्यपशोर्वा वैकल्पिकं भवति अग्नीषोमीयस्य
कालेऽपि प्रजापत्यपशोरभिधारणार्थं प्रयाजशेषस्य भवनस्य चतुर्थे निरा
मासादिति। तदेवं प्रकृतिविकृतितदुभयात्मककर्मनिष्ठा उपरिष्टाति
दिष्टभावाभावविषयादृशाविकल्पभेदा निरूपिताः अथेदमुच्यते येके
चित्पूर्वभावाभावविषयाविकल्पभेदा उक्तास्ते सर्वे यद्भावविषयास्त
त्प्रतियोगिकाभावविषया एव केचिद्दैष्टिकायद्भावविषयास्तत्प्रतियो
गिकाभावव्यतिरिक्तभावविषया अप्यभावांतरविषया अपि विकल्प

संभवंति। तद्यथा। अग्निष्टोमसंस्थे वनिस्याक्रतोरंगं अन्याः काम्याः सं
स्थां च यहस्तोत्राभ्यासविषया व्यापारोपरसंकल्पनाभावरूपा। न चा
त्र समुच्चयः संभवति संस्थितस्य संस्थांतरायोगात्। तत्र कल्पार्थयाग्नि
ष्टोमसंस्थया पुरुषार्थनामुख्यादिसंस्थानामैष्टिको विकल्पः तथा
पुरुषार्थानामुख्यादिसंस्थानां भिन्नफलानामप्यैष्टिको विकल्पोऽ
ल्पः तथा संस्थानां स्वसमानफलेऽप्येतिष्टोमतदंगाश्रितेऽप्यादिभावे
सहैकाध्वल्पिथगम्यो विकल्पद्वाति। अत्र च येकेचिदान्यो विकल्पद्वयं

तयथोपांशुयाजादौवैष्णवादियाज्यानुवाक्यामंत्रविकल्पःयथावा
तंत्रेचदेवताविकल्पःयथावातंत्रंघायेष्वरेविकमितितंत्रविकल्पःयथा
वेष्टिपूर्वाद्यादिक्रमाविकल्पःयथावेष्टोद्वोषहावोवाहीनेनयजेरन्निश्चा
दिःकर्तृविकल्पःयथावातलवकारादिसहस्रसामशाखागतानांगी
तिप्रकारभेदानांविकल्पः। इत्यादयस्तेयथासंभवजयादिविकल्पेष्वेव
चतर्भवति।केचित्तंत्रक्रमादीनामपिक्रियाधर्मसाङ्कर्यधर्मिणोश्चा
भेदाताद्विकल्पःक्रियाविकल्पेभेदाएवांतर्भवति।तथाक्वचिद्विकल्प

स्याप्यन्यतरकोद्यासहविकल्पोभवति।यथाजेसामयाज्ञिनःसाब्ध
यविकल्पःनासोमयाजीसंनयेत्तदुसमेनवयोरितिविधिप्रतिषेधबला
त्सोमयाज्ञिनस्तुसाब्धायमेवति।पुरोडाशाभ्यांमेवासोमयाज्ञिनंवा
जयेद्याजेतवाग्नेयश्चेद्वाग्नेश्चसाब्धायतनुसोमयाजिवामितिवचना
त्।तदेतद्दशमेप्रतिपादितंपुराडाशाभ्यामित्युपलक्षणामित्यत्रास्मा
तेदाहरणंतुश्रयतुविज्ञानेश्वरणोक्तंश्चश्रासहभर्वासहपित्रासहेतिसं
पिंडीकरणेविल्पःस्मृतिभेदेनोक्तस्मृतिरपिपितामाह्यादिभिःसार्धंसपि

तयथोपांशुयाजादौवैष्णवादियाज्यानुवाक्यामंत्रविकल्पःयथावा
तत्रैवदेवताविकल्पःयथावातंत्रंवायेश्वरेविकमितितत्रविकल्पःयथा
वेष्टिपूर्वाद्यादिक्रमविकल्पःयथावेष्टौहोषहावोयाहीनेनयजेरन्निश्वा
दिःकर्तृविकल्पःयथावातलवकारादिसहस्रसामशाखागतानांगी
तिप्रकारभेदानांविकल्पः। इत्यादयस्तेयथासंभवंजयादिविकल्पेषेव
अंतर्भवति। केचित्तंत्रक्रमादीनामपिक्रियाधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोश्चा
भेदात्ताद्विकल्पःक्रियाविकल्पेभेदाएवांतर्भवति। तथाकर्मविकल्प

स्याप्यन्यतरकोद्यासहविकल्पोभवति। यथाजेसामयाजिनःसाब्ब
व्यविकल्पःनासोमयाजीसंनयेत्तदुसमेवनयोरितिविधिप्रतिषेधबला
त्सोमयाजिनस्तुसाब्बायमेवति। पुरोडाशाभ्यांमेवासोमयाजिनंया
जयेद्याजेतवाग्नेयश्चेद्वाग्नेश्चसाब्बायतनुसोमयाजिनमितिवचना
त्। तदेतद्दशमेप्रतिपादितंपुरोडाशाभ्यामित्युपलक्षणमित्यत्रास्मा
त्तेदाहरणंतुत्रयतुविज्ञानेश्वरणोक्तंश्वश्रासहभर्त्रासहपित्रासहेतिसं
पिंडीकरणेविकल्पःस्मृतिभेदेनोक्तस्मृतिरपिपितामह्यादिभिःसार्धंसपि

रीकरणेभवत्। यमःपत्याचकैनकर्त्तव्यं। सपिंडीकरणंस्त्रियाः
समृतापिहितेनैक्यगतामृत्राहुतिव्रतैः। उद्वाहाःपितुःपितामहैर्यद्वत्ते
संवत्सरेसुतैः मातुर्मातामहैसद्वदेषाकार्यासपिंडतेति। तत्रापुत्रायां
भार्यायांमृतायांभर्तास्वमात्रैवसापिंडंकुर्यात्। अन्यारद्वणेतुपुत्रःस्व
पित्रैवमातुःसापिंडंकुर्यात्। असुरादिविवाहोत्पन्नःपुत्रिकापुत्रश्च
मातामहेनैव। ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नःपित्रामातामहेनापितामह्याव
विकल्पेनकुर्यादिति। तथामातुपिंडदानादौगोत्रेविकल्पः स्वगोत्राद्दश्य

तेनारीविवाहस्सप्तमेपदे॥ स्वामिगोत्रणकर्त्तव्यतस्याःपिंडोदकक्रिये
तिभर्तृगोत्रविषयात्॥ पितृगोत्रंसमुत्सृज्यनकुर्याद्भर्तृगोत्रतः जन्म
न्येवविपत्तौचनारीणांपैतृकंकुलमितिपितृगोत्रेविषयाच्चवचना
त्। तत्रासुरादिविवाहेषुपुत्रिकाकरणेचपितृगोत्रमेवब्राह्मादि
विवाहेषुश्रीहियववद्द्वद्वयंतरवच्चविकल्पएवेति। तथा। सयाद्द
श्राद्धेएकोद्दिष्टंपार्वणंवेतिविकल्पःसपिंडीकरणादूर्ध्वंप्रतिसंवत्सरे
सुतैः। मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टंपार्वणंवेतिविकल्पः मृतेहनी

तियमेनैकोद्दिष्टविधानात्। सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणं सदा
प्रतिसंवत्सरं विद्वांस्त्वागले योद्दितो विधिरिति शातातपेन पार्वणवि
धानात्। तत्र संन्यासिनां क्षयाहे सुतेन पार्वणं कार्यं एकोद्दिष्टं यतेना
स्तित्रिदंडग्रहणाद्दिह्। सपिंडीकरणाभावात्सार्वणं कार्यं। एकोद्दिष्टं
तस्य सर्वदेति प्रचेतोवाक्यात्। अमावास्याक्षयाहे प्रेतपक्षाहे चपा
र्वणमेव। अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षे यथा पुनः। पार्वणं तस्य कर्त
व्यं नैकोद्दिष्टं कदाचनेति स्मृतेः। अन्यत्र क्षयाहे असन्यासिनः पार्वणे

कोद्दिष्टयोर्ग्रीह्यवघट्टिकल्पे वति॥ ॥इति श्रीमत्परवाक्य
प्रमाणपारावारपारीणपुराणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्ट
नारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसाचालप्रकाशे विकल्पभे
दनिरूपणं॥ ॥अथ समुच्चयो निरूप्यते यद्यपि शास्त्रिको प्रत्येकमे
कक्रियान्वयः समुच्चय इति विशिष्टो सौत्रसिद्धस्तथापि मीमांसक
व्यवहारः सा हि यसामान्यपदृश्यपने परेणा वेदज्ञा दिसत्रहीसमुच्चयप्र
माणं चेत्तः प्रयोगविधिरियुक्तं। नत्र यावज्जीविषु प्रत्येकार्थ्यघट्टिकल्पहे
प्रमाणाभावोप्येकार्थ्यघट्टकल्पे हुतुरुक्तसमुच्चयप्राणं चेत्तः

तुरुक्तः कं एकस्य दर्शपूर्णमासक्रियायाअन्वयोस्ति। ग्रहैकत्वाधि
करणे हि वार्तिकस्तु प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिसमुदायवाक्यपरि
समाप्तिन्यायोरेवं विषयभेदमुक्तः प्राधान्ये पूर्वे गुणत्वे तूत्तरः यथा
ग्रहं समाप्ति अरुणयैकहायन्या। क्रीणातीति प्रयोगविधौ च प्रया
जादेर्गुणत्वान्न प्रत्येकमेकक्रियान्वयोस्ति अस्ति च समुच्चयो प्रमा
णत्वव्यवहार इति साहित्यसामान्ये एव मीमांसकानां समुच्चयव्यवा
हारः सिद्धः सोयं समुच्चयो विकल्पवत् प्रथमं तावत् त्रिविधः न्यायग

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्टारव्यस्मारकम्
MEMORIAL

म्योचाचविकपैकिकश्चेति। तत्र न्यायगम्यसमुच्चयो विकल्पवन्नाष्ट
विधः द्रव्यादिनां सद्भावानां च समुच्चयायोगात्। नापि चतुर्विधएव
वासौ द्रव्ययोर्द्रव्ययोर्गुणयोः क्रिययोश्चेति किंतु सजातीयविजातीय
विषयत्वेन द्विकत्रिकचतुष्कविषयत्वेन पंचदशविधः समुच्चयः तत्र
सजातीयविषयश्चतुर्विधस्तुकएव विजातीयद्विकविषयस्तु षोढा
जातिद्रव्ययोर्जातिगुणयोर्जातिक्रिययोर्द्रव्यगुणयोर्द्रव्यक्रिययो
र्गुणक्रिययोश्चेति विजातीयत्रिकविषयश्चतुर्धा चतुष्कविषयस्तु

कएवंपंचदशानानन्यायगम्यसमुच्चयभेदानांक्रमेणोदाहरणान्युच्यंते। तत्रन्यायगम्यो जात्योःसमुच्चयोयथासेमेश्वरमतेक्रयेक्यातत्रैवगवाजातीनांन्यायेनसमुच्चयसाधितोद्वादशो। क्रयेणषुतुविकल्पःस्यादेकार्थत्वादियाधिकरणेन्यायगम्योद्रव्ययोःसमुच्चयोयथा। आधानेसंभारान्संभरतीयत्रसाग्निसंयंतद्वतिसंभाराइतिसंभारशब्दस्यायौगिकत्वेनपरीधीन्परिदधातीयत्रचपरिधीयतेग्निस्तदायतनंवायेरितिपारसंभाजातादीयंतइतिवापरिधिशब्दस्य

यौगिकत्वेनद्रव्यमात्रत्वात्संख्यायुक्तेषुतुसमुच्चइतिद्वादशाधिकरणन्यायात्तांचतुर्भिरग्निमादत्तइत्यत्रमंत्रसमुच्चयायोक्तादधानेसंभारणादर्शपूर्णमासयोश्चपरिधीनांसमुच्चयइति। २। न्यायगम्यो गुणयोःसमुच्चयोयथा। अरुणयैकहायन्यैयारुणाधिकन्यायेनैककर्म्मानियमःस्यादियंनेनारुण्यस्यैकहायनेकसंख्ययोश्चान्योन्यनियमात्समुचया। ३। क्रिययोर्योर्न्यायगम्यःसमुच्चयोयथा। एकादशोद्भिगानानुशब्दभेदादिस्यादिपंचदशसुयेद्वितीयेधिकरणेप्रयाजानु

याजादीनामंगानांविकल्पोगभूयस्त्वेफलभूयस्त्वंवेतिपूर्वपक्षेद्वयं
निरस्यैकप्रयोगविधिविधेयत्वात्समुच्चयउक्तः।तथाद्वादशक्रयणेषु
क्रियत्रसंनिपातिक्रमसमुच्चयोन्यायगम्यउक्तः।तथाद्वादशेसमुच्चय
स्त्वदोषनिर्घातार्थेक्रियाधिकरणेनैमित्तिकक्रतंगक्रियासमुच्चयोन्या
यगम्यउक्तः।न्यायगम्योजातिद्रव्ययोःसमुच्चयोयथा।अरुणयैकहा
यन्यापिंगाक्ष्यागयासोमंक्रीणातीतिगोपदमाम्नातमिदानीमधिकर
णेअद्रव्यशब्दत्वादितिसूत्रव्याख्यानेवार्तिककृतोक्तं।तत्रैकहाया

पिंगाक्षीशब्दाभ्यांयौगिकाभ्यामुक्तस्यद्रव्यस्यगोशब्दोक्तायाश्चजा
तेरुणाधिकरणन्यायेनसमुच्चयःजातिगुणयोरपिन्यायगम्यःसमु
च्चयोत्रैवगोत्वारुण्ययोः६।न्यायगम्योजातिक्रिययोःसमुच्चयोय
था।निर्मथ्येनेष्टकाःपंचतीति।नह्यरुणाधिकरणेनियमोमानस्यस्व
शब्देनोपादानन्यायशरीरांतर्गतंकिंतुयथाकथंचिदुपादानमपेक्ष्यते
अग्निचित्रपाकेनाक्षेपतोऽग्निजातेरुपादानंतेननिर्मथ्यशब्दविहिता
यामथनक्रियायाःपाकाक्षिसाध्याग्निजातेरेककर्म्यादरुणन्यायेन

वसमुच्चय इति ।७। न्यायगम्योद्रव्यगुणयोः समुच्चयो यथा एकस्य
नीपिंगाक्षीशष्पाभ्यामविहितस्य द्रव्यस्यारुष्यसमचसमुच्चयः ।८। न्या
यगम्योद्रव्यक्रिययोः समुच्चयो यथा निर्मथ्य शष्पेन यौगिकेन द्रव्य
योपदानात्तस्य मथनक्रियायोर्मन्योन्यानियमादरुणान्यायेनैवस
मुच्चयाः ॥९॥ न्यायगम्यो गुणक्रिययोः समुच्चयो यथा लोहितोष्णी
षा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरंतीति । अत्र हि वस्त्रे परिधीयते तद्वस
नमिति यौगिको यं वसन शष्पो निर्मथ्यवत् । न च स्वजातिवसनः तथा

सति उष्णीषस्यापि वस्त्रत्वाल्लोहितवसनाद्वयनेनैव सिद्धे लोहितोष्णी
षाद्वसनार्थकं स्यात् । तत्र च निर्मथ्य शष्पेनेव वसन । शष्पेनोत्पाद्यः प
रिधानक्रिया यालोहितगुणस्य च प्रचरंतीत्येकक्रियावशीकाराद
रुणान्यायेनैव समुच्चयः ।९। तदेवं न्यायगम्यानां हि कसमुच्चयभेदा
नादर्शनामुदाहरणान्युक्तानि एवं जातिद्रव्यगुणानां जातिद्रव्यक्रि
यांणां जातिगुणक्रियाणां द्रव्यगुणक्रियाणामिति त्रिकविषयाश्चत्वा
रश्चतुष्कविषयश्चैक इति पंचनां न्यायगम्यसमुच्चयभेदानामुदा

हरणानि याच्यानि। यथा रुणवाक्ये गोत्रजातैकहायनीद्रव्यारुणगुण
मियादि। तएवंते पंचदशन्यागम्य समुच्चयभेदा उच्यंते क्रतार्थसमुच्चया
जायादिविषया एवोदाहृताः एपुरुषार्थजायादिविषया अपि पंचदश
न्यायगम्यसमुच्चयभेदा उच्यंते। तत्र पुरुषार्थयोर्जयोन्यायगम्याः स
मुच्चयो यथा। मनुः तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन च। दृतेन मासं
प्रीयतां पितरो नृणामिति। अत्र हि व्रीहियवैरित्यादौ पातंसमुच्चि
तो यथा जातिद्वयं प्रकृताश्राद्धाश्रितं फलं विधीयते। एवं मूलन्यागग

फलनेति। पुरुषार्थद्वययोर्न्यायगम्यो न्यासमुच्चयो यथा व्रीहीमार्कंडे
भक्षसोऽसैस्तु संस्कृतैः। रागखंडचचोष्यैश्च। दृतैस्तु मासं प्रीयतेश्रा
द्धेषु पितरो नृणामिति। अत्र हेमाद्रिणा व्याख्यातं दृतैरखंडपयुज्यत
ते दृक्षयंत्रनातिकाठिन्यादितिप्रयत्नखंडनानपेक्षं चर्वयित्वैव निगी
र्यते तद्रोऽयांस्रो। षट्दशनरसनादिभिर्निष्पीडितस्य सस्तूकारणे मुख्यमा
रुतेन रसो निष्पाद्यते तच्चोष्यं यथेक्षुखंडादिकं। मुद्गादयस्तु रसाक्रा
ध्यगृहीताः शर्करादियुक्ता रागा अम्लादियुक्ताः खंडादिकं। मु

चाइति। तत्रैते सर्वे निजातिवचनाः किंतु द्रव्यवचनात्रभक्षणोप
योगशष्टौ उक्तार्थविशेषवचनेभ्योधातुभ्यः स्वप्रत्ययेकृते निष्पन्नेर्थो
गिकत्वात् द्रव्यवचनाः रागखंडघशष्टौ तु रुढावपि कुलत्थादिशष्ट्व
दा
द्वाकृयाधिकरणं विषयत्वाद्रूढेपि चोपाधिविशिष्टद्रव्यवचनांधितिद्रव्य
णामेवात्र द्वौ पात्तानां प्रकृतश्राद्धाश्रितानां फलेन्यायगम्यः समुच्चयइ
ति। पुरुषार्थयोर्गुणयोर्न्यायगम्यः समुच्चयो यथा॥ वायुपुराणे। स्निग्धमु
चयोरद्यात्राग्निष्टोमफलं लभेदिति। नचयशष्टदर्शनाद्वाचानिकोयं

समुच्चयइति भ्रमितव्यं। एकार्थाभावादेकवाक्योपादानादेव समुच्च
यासिद्धौ चशष्टस्यानुवादत्वात् नचास्निग्धोऽशष्टौ द्रव्यविधौ लौ हितो
ऽपि। हिवर्प्राप्तगुणस्यैव विधानाद्द्रव्यस्यानुश्राद्धविधिप्राप्तस्यैवानु
वादात्। पुरुषार्थक्रियासमुच्चयोन्यायगम्यो यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेति। अत्र हि यजीरूपैकशष्टौ पादानाग्नेयादीनां स
हियं फलं विवक्षितमिति एकादशाधिकरणे साधितं। पुरुषार्थयोर्जातिद्रव्ययोर्न्या
यगम्यः समुच्चयो यथा। पद्मपुराणे संवत्सरं यागध्यं पयः पायसमेव चे

तिअत्रापि च शिष्टानुचारः एकवाक्योपादानेन न्यायादेव समुच्चयसिद्धेः न
च भिन्नपदोपात्तयोः पयःपयसोर्यो विधो वाक्यभेदः इंद्रियकामाधिकारणेण
णफलसंबंधो भावनांतरविध्यभ्युपगमेनोभयविशिष्टैकफलं भावनाविधीनायादेक्यभेदात् पुरुषार्थयोर्जातिगुणयोर्न्यायगम्यः समुच्चयो
यथा खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति। इहापि विहिरखदिरप्रतिपादिकोपात्तया जात्या एकवचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टयेदं करणं कार
कं द्वितीयात्वलक्षितं तद्विशिष्टैका फलभावना विधीयते। तत्र खदिरत्वजाते

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्मारकम्
MEMORIAL

रेकसंख्यायाश्चैकपादोपादानात् सुनायजेतेति वत्समुच्चयः जातित्रि
ययोः पुरुषार्थयोः समुच्चये उदाहरणमृग्यं पुरुषार्थयोर्द्रव्यगुणयोर्न्या
यगम्यः समुच्चयो यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्राणयेदिति। अत्रापि वि
खादिरपदवद्यौगिकगोदोहनप्रातिपदिकोक्तेन द्रव्यस्य संख्ययोरेकपदो
पादानात् सुनेति वत्समुच्चयाः एकवचनोपात्तयोश्चैकत्वसंख्यया विशि
ष्टमेकं करणकारकं फलेन विधीयते तयोर्द्रव्यसंख्ययोरेकपादोपादानात् सुने
ति वत्समुच्चयः ननु च [illegible] नापाः प्राणयेदिति चमसैकत्वं चमसस्थाना

पन्नेगोरोहनपिप्राप्तमेवानुपपत्तौ नचप्रत्याणयनांगमेवैकत्वस्यद्वार
मपेक्षितमितिवाच्यं। अभ्युदयेष्टाविदार्थिसैनश्रपणानंगभूतयोर
पिदाधिपयसोःप्रणीतास्थानापन्नाप्रणीताधर्मप्राप्तेर्नैवमस्थापनात
मैवं। प्रणीताधर्माणांहिप्राणीतांगत्वात्प्रणीतास्थानापन्नयोर्दधिपय
सार्युक्तप्राप्तिःचमसैकत्वंतुनचमसस्यांगंपश्वेकत्वमिवपशोःतथा
पश्वंगमेकत्वंपशुत्वाप्रतीयते।समानप्रत्यक्षश्रुत्यावलीयस्याक्रियांगा
तेतिन्यायात्।तनेचमसाधर्मत्वान्नचमसैकत्वचमसस्यानापन्नेपिगो

रोहनेप्राप्नोतिनन्वेवस्थानापत्तिरूपेणातिदेशेनप्राप्तापञ्चमसैक
त्वंगोरोहनेउपदेशेनैवतुप्राप्नोतुचमसेनेतिहिचमसएकत्वचप्राप्तया
नांगंप्रणयनंचगोरोहनस्याश्रयःतत्रगोरोहनेनैकैककार्यत्वाच्चमस
मात्रप्राप्तेपिभिन्नकार्यत्वान्नैकत्वंबाध्यतइतितदंगकमेवप्रणयन
मात्रयोभवतीत्येकत्वानुवादएवस्यात्नचनानृतंवदेदितिपुरुषा
र्थनिषेधेपिक्रत्वर्थसंयोगांतरमर्थवदित्युक्तंकर्त्राधिकरणंतद्वदत्रक
त्वर्थत्वेपिकत्वस्यपुरुषार्थसंयोगांतरमर्थवदितिवाच्यं।तत्राहिपुरु

षार्थनिषेधेनेनेतसिध्यति यतदतिक्रमे क्रतु फलं न भवती तितदर्थं
संयोगांतर। इह तु फलार्थसंयोगांतराभावेप्येकस्य प्रणायनांगे
वस्य तिक्रमे विगुणांतरा[illegible]स्माद्दोहनेनेत्येकस्यानुवादप्रणयना
श्रिता दोहना फलं न भवतीति सिद्धमेवैकेनेयक्रतुलर्थसंयोगेनेय
नर्थकं संयोगांतरं। तस्माद्दोहनेनेत्येकस्यानुवाद एव स्यात् मे
वं। चमसैकत्वं हि प्रणयने यद्विधितो नियं चमसादितद्वारेण प्रणने
उपदिश्यते अन्यथा नियसंयोगविरोधात्। तस्माद्दोहनेनेत्येक

नाश्रयीभूते क्रत्वंगेपि प्रथने नियद्वाराभावाच्चोपदेशात्चमसैकत्वं
प्राप्तीतिरागोदोहनेनेत्येकस्यानुवादासंभवाद्दोहनं तदेकत्वं चो
भयं समुच्चितं फलार्थं विधीयत इति सिद्धं द्रव्यक्रिययोः पुरुषार्थयो
र्व्यापियगम्ये समुच्चये उदाहरणं मृग्यं गुणक्रिययोः पुरुषार्थयोर्व्यापि
यगम्यः समुच्चयो यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत किं अत्रय
रुणयेकहायन्येतिवेदवाक्यो पात ज्योतिष्टोमेन स्वकलकरणया
गश्च यजिनाकरणेनलाशितः फलभावनार्थं समुच्चिय विधीय

तेइति॥ पचमेचजान्यादित्रिकविषयेषु चतुर्षुभेदेषु चतुष्कविष
येकेस्मिन्भेदोदाहरणान्यन्येष्याणि॥ तदेवन्यायगम्यास्त्रिंशद्विध
समुच्चयोनिरूपिताः॥ वाचानिकस्यासमुच्चयस्यतावंतएवभेदास्त
उच्यंते॥ यद्यपिदर्शपूर्णमासादिसमुच्चयोपिप्रयुक्तःकाश्चिदेक
यज्याद्यभिधानश्रुतिगम्यः काश्चिदेकवाक्यगम्य इतिवाचानिकए
वतथापिचशेषशेषादिश्रुतिगम्यएवेहवाचानिकत्वेनाभिप्रेत
इतिभेदः॥ तत्रक्लृप्तार्थजातिसमुच्चयोवाचानिकोयथागोश्वाभ्यश्चे

यादिः॥ नचात्रैकवाक्योपादानादेवसमुच्चयसिद्धौचशेषानुवा
दमात्रमितिवाच्यं॥ त्रयस्त्रिंशद्भ्योदाक्षिणांददातीतिप्राप्तदक्षिणोद्देशे
वाक्येनेदृग्विधोवाक्यभेदापत्तेश्चशेषार्थविशिष्टानेकद्रव्य
विधिनैकवाक्योपादानस्यैवसिद्धेः॥ क्लृप्तार्थद्रव्यसमुच्चयोवा
चनिकोयथा॥ सवनीयेषुआग्नेयमजमभिषेचेआलभेतेसु
कापंद्राग्नमुक्थेद्वितीयमैंद्रंवृष्णिंषोडशिनितृतीयंसारस्वतीमपी
मतिरात्रेचतुर्थीरात्रेमितिद्वितीयादिशब्दैश्चशब्दस्थानीयैर्योगिका

द्रा ग्नादिशब्दोक्तानांतत्तद्देवतावाविशिष्टद्रव्याणांसमुच्चयोविधीयेत
अन्यथासचनीयसमाख्ययाएककार्यद्रावगमादुक्त्याद्युत्तरसंस्था
सुविकृतिपूरिष्टेरेद्रा ग्नादिभिरितिदिष्टस्य पूर्वस्याग्नेयस्यबाधापत्तेः।
तादृसंस्थाधिकरणेवार्तिककृतोक्तात्रक्त्यर्थगुणसमुच्चयोवाचनिको
यथाब्रह्मपुराणे। मृष्टास्निग्धानियानिस्युरीषत्कटुमूलकानिचास्वादूनि
देवभोज्यानितानिश्राद्धेनियोजयेदिति।अत्रापिस्निग्धत्वकटुमूलकशब्दै
रुणादिवद्गुणवचनैरनकेगुणाःप्राप्तश्राद्धोद्देशेनचशब्दसमुच्चि

ताएवगोश्वाश्वश्रेसादिवद्विधीयंते। क्रत्वर्थक्रियासमुच्चयोवाचनिको
यथासंसनउभेकुर्याद्वोसनउभेकुर्यादितिवार्तिककृन्मतेतिदृशातो
विकल्पेनप्रत्यग्रोरथंतरसाधनकरहसाधनकयोःपृष्टयोःसमुच्च
योविक्रतोसमुच्चयविशिष्टपदार्थवाचिनाउभयशब्देनविहितःक्र
त्वर्थजातिद्रव्यसमुच्चयोवाचनिकोयथा। दधलाः।ततोजंबहुसंस्क
रेनैकव्यंजनभक्षवत्।चोष्यपेयसमुच्चयंयथाश्रक्तुपक्त्वयेदिति
।अत्रप्राप्ताश्राद्धोद्देशेनोदनजातिरनशब्देनोक्तायोगिकचोष्यपेय

यसमृद्धुंचयथाशक्त्युपकल्पयेरिति। अत्रप्राप्तश्राद्धे देशेनोदनजा
तिरन्नशब्देनोक्ता योगिकचोष्यपेयशब्दौ केचद्व्योवाक्यभेदापरीहाराय
च शब्देनसमुच्चिया विधीयते। क्रत्वर्थजातिगुणसमुच्चयावाचनिकोयथा
॥ देवलः अथपिंडाविशिष्टाब्लंभाजयेत्प्रयतोद्विजान्। भोजनैः सनिलैः स्नै
हैर्भक्ष्यपूपाविमिश्रितैरिति। अत्रस्नेहैरितिगुणाखिलजातिश्चसहदेशो
पलापितशब्देनचशब्दसमानार्थेनप्रतिश्राद्धे समुच्चिया विधीक्रत्वर्थ यते
जातिक्रियासमुच्चयोवाचनिकोयथाशांखलिखितौ। ततस्मिन्लेभां

सर्वैः शाकैर्पूपैः कृशरास्यापसापूपैर्लाजैर्भक्ष्यैः पानैर्मधुनाघृतेनदध्नाना
पयसाचडाभूतमिष्टमन्नदद्यादिति। अत्रनिर्मांस्यशब्दवयसाश्रुतंपा
यसमितिश्चार्थतद्धितौ पात्रा श्रवणेक्रियापयआदिजातिश्चशब्दे
नप्राप्तेश्राद्धेसमुच्चिया विधीयते॥ क्रत्वर्थद्रव्यगुणसमुच्चयोवा
चनिकोयथा॥ ब्रह्मपुराणे पुरिकांचरसालांचगोक्षीरंचनियोजये
त्। यानिचाप्यमहार्याणिस्वादुस्निग्धानिभोद्विजाः। द्विपदाश्चकर्तव्ये
वदयानिश्राद्धकर्मणीति। अत्ररसालाशब्दः कुलालशब्दवद्रूढ्यपि

नञ्वाचिवचनः किंतु सितोचतुर्जातमधूपणाढ्यं दधिप्रपृङ्गसरसंरसा
लेयुपाधिपुरस्कारेणद्रव्यवचनः। चशब्दिनचतद्द्रव्यं स्निग्धोष्णादिश्च
गुणः समुच्चियप्राप्ते श्राद्धे विधीयते। क्रत्वर्थद्रव्यक्रियासमुच्चयो वा
नियथापूर्वोक्तशंखलिखितवाक्यपायसशष्कुलीश्राद्धः अपणक्रियाविधि
र्मध्यवद्युक्तं मक्षशष्कुलीयोगिकोद्रव्यवचनाद्दृष्टयुक्तं। अतस्तत्रा
याद्रव्येचशब्देनसमुच्चियप्राप्ते श्राद्धे विधीयते। क्रत्वर्थगुणक्रियास
मुच्चयो वाचनिको यथा सौरपुराणे विविधं पायसं दद्याद्दक्षिणाविध

विधानचालेह्यचोष्यं यथाकाममुष्मेवफलं विनेति अत्रपायसश
ष्टप्रयोपाताश्रयक्रियाउष्णगुणश्चेचशब्देनसमुच्चियाप्राप्ते श्राद्धे
विधीयते तानाफलसंबंधबोधकथाते एवंक्रत्वर्थजाय्यादिविषया
वाचनिकसमुच्चयभेदादशासोदाहरणाउक्ताः एवमेवदशा पुरुषा
र्थजाय्यादिविषयवाचनिकसमुच्चयभेदास्तदास्युर्यदुदाहरणानिसं
भवेयुर्नतुतानिसंभवतियानितुश्यामाकेश्चणकैः शाकेनीवारैश्चापि
यंगुभिः। गोधूमैश्चातिलैर्मुद्गैर्मासंप्रीयतेपितृन्। अत्रयाशिनाकुर्म

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकसंग्रहालय

पुरणादिवाक्यानिप्रकृतश्राद्धाश्रितव्रीह्यादिजातीनांचशष्टेनसमु
च्चितानांफलसंबंधाबोधकानीवदृश्यतेतत्रसर्वत्रानेकव्रीह्यादिवि
शिष्टफलभावनाविधानेवाक्यभेदाभावादेकवाक्योपादानेनैवस
मुच्चयेसिद्धेचशष्टस्यानुवादत्वाच्चकापिवाचनिकःपुरुषार्थजात्यादि
समुच्चयोस्तिपुरुषार्थपयआदिजातेःपुरुषार्थगायाश्राद्धक्रियाश्र
शष्टेनफलेवाचनिकसमुच्चयोदाहरणंदृश्यतेपाद्मेवाग्रीणसामिषं
लोहकालशाकंतथामधु॥दधित्रामिषमन्नंचदत्तान्पात्रकुलो

द्भवैः॥अनंतावैप्रयच्छंतितृप्तिंगोरीसुतस्तथा॥पितॄणांबात्रसंदेहो
गायाश्राद्धंचगोद्विजाइति॥नचात्रपयआदिगयाश्राद्धेनचविशि ना
ष्टैकाफलभावनाविधीयतइत्यावाक्यभेदइतिवाच्यं॥रेवतीवा
रुतीयसंबंधेनयोगेनचविशिष्टयाएकस्याःफलभावनायावि
धानेनवाक्यभेदोद्वाराद्वैक्याधिकरणसिद्धांतभंगापत्तेःतस्माच्च
शष्टेनैवात्रवाक्यभेदापरिहारोवाच्यइति॥यदाचात्रापिप्रकृतश्रा
द्धाश्रितेजात्यादिवत्प्रकृतश्राद्धाश्रितैवगयातिदेशःफलायाविधीय

तेआश्रयाश्रद्धानुवादेन संक्रमयज्ञेन यजेत सांकप्रस्थाप्येन य
जेत इति वत दानास्येव वाचनिको पुरुषार्थजाति क्रियासमुच्चयेभे
दो स्तावत एवोच्यंते। तत्र तु कल्पार्थजाया दिविषयेषु पंचदशौछिके
उदाहरणान्यन्येष्वपि इति वाचनिकसमुच्चयभेदा स्त्रिंशान्निरूपि
ताः। इदानीमौछिकसमुच्चयभेदा स्तावंत एवोच्यंते तत्र तु कल्पार्थ
जायादिविषयेषु पंचदशौछिकेषु समुच्चयभेदेषु प्रायशउदाहरणा
नि न संति। कल्पार्थानां जायादीनां प्रयोगविधिना नियतसमुच्चय

स्येव सिद्धेः पुरुषार्थजायाविषयेषु तु पंचदशस्वौछिकेषु समुच्चयभे
दे षु उदाहरणान्युच्यंते। तेषां चैकैकल्पस्य न्यायेन विकल्पावश्यंभावात्क
ल्पभेदाछिकोविद्ध एवोदाहरणानि संभवंति। तथा एकाश्रयस्य फलभे
दे छिकोविकल्प एव भवति। यथा आश्वलायनसूत्रे यथा यूरे दध्नो द
धि सार्पिग्रामकामानां यकामेंद्रियकामस्य जस्कामानामिति अत्र
यावाग्वादिना चातुर्णां क्रमेण फलचतुष्टयकामानां यौछिको वि
कल्प एव भवति न समुच्चयः तस्मात् फलभेदे यद्याश्रयभेदं वा तिचे

यैकफलस्ये

होदाहरणानि प्रायशः तत्र पुरुषार्थजातिसमुच्चयऐछिकोस्याजाते
वेर्हिप्रकृतिपरिच्छेदकं यथा॥ कांस्येनैव ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेत्
आहार्यपुरीषपशुकामस्यैव हिकुर्वीतेति। दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मव
र्चसपशुरूपफलद्वयकामनायां प्रणयनपात्रप्रकृतिपरिच्छेदकांस्य
जातेर्वेर्हिप्रकृतिपरिच्छेदकपुरीषजातेश्च ऐछिकः समुच्चयः ननु
वेर्हिरनतितीनियपयोगेस्वननोपायं मृदाख्यं पुरीषं प्राप्तमेव तत्र
प्राप्ताप्राप्तविकल्पनोदाहरणमेवाहार्यपुरीषामियत्र विधीयतेन

वे

जातिः। ना आहरणस्याहार्यसापेक्षत्वात्पुरीषमप्यचरं विधेयं
तत्राप्रतीतविशेषणत्वं हि प्रतीतविशेष्यत्वेनैव विधिर्युक्तः तथाच
वेद्याश्रयानुचारीष्युपपन्नः अन्यथा क्रियायाआश्रयानपेक्षत्वात्
दनुपपत्तिरिति पुरुषार्थद्रव्यसमुच्चयऐछिको यथा आश्वलायन
सूत्रे न प्राशनाश्रितो गुणकामो श्रूयते आजमन्नाद्यकामस्तेतिरं ब्र
ह्मवर्चस्यकाम इति अत्र तद्धितांतत्वेन यौगिकाभ्यां द्रव्यवचना
भ्यामाजतैतिरशब्दाभ्यामजमांसं तितिरमांसं च फलार्थं विधीय

त तं पूर्वदृष्टकामसमायमौच्छिकः समुच्चयः अत्रयद्यपि एकाश्रयत्वतथापि
तिरुद्याभ्यां जनत्वेनैवमासस्य लोके भस्पत्वप्रसिद्धेरेनमपि दृष्टमिष्टुक
ह्यात् व्यजनानां चलाके समुच्चयस्यापि संभवदर्शनात् समुच्चयाधिरो
धः पुरुषार्थ्यगुणयोरैच्छिकः समुच्चयो यथा। यादृक्कामयेत वर्षुकः पर्ज
न्यः स्माब्जीचैः सरो मिनुयात् इति ज्योतिष्टोमांगसरोमान। श्रितत्व
म्योगुणः एकविंशेनातिरात्रेण प्राजाकामयाजयेत् त्रिवेनोजस्कम
त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामं इति ज्योतिष्टोमाश्रिता तिरात्रसंस्कारव्यकामा

गुणांगस्तमो। श्रितास्त्रिणवादिसंख्या। विशेषात्मकः काम्योगुणः। तयो
ज्योतिष्टोमप्रयोगे ऐच्छिकः समुच्चयः पुरुषार्थक्रिययोरैच्छिकः समुच्च
यो यथा। दर्शपूर्णमासयोः प्रस्तरप्रहरणं प्रस्तरप्रतिपर्यर्थ ह्याज्यांग
मपि संस्करणं भूत्वा सूक्तवाकप्रकाशितफलसमायाय कल्पनाक्र
म्यमपि। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येति चात्रियांतरका
म्यमनुशश्वत्वा दर्शपूर्णमासप्रयोगांतर्गतमिष्टुत्तं तृतीयेदं दृष्टेनु
व्यवायाद्वावाक्यभेदः स्वया स्यादिति निविदधिकरणे अत्रजायुराश

स्तेहिर्यंधमाशास्त्रे सुप्रजास्त्वमाशास्त इति सूक्तं वाकोक्तफलकाम
नयाप्रस्तरप्रहरणानुष्ठाने प्रतिष्ठने प्रतिष्ठकामनयाचैकविंशतिसामि
धेन्यनुवचनानुष्ठाने पुरुषार्थक्रिययोरौचित्यः समुच्चयः। ननु सूक्तवा
कोक्तफलकामनायाप्रस्तरप्रहरणानुष्ठाने इत्युक्तिरयुक्ता नित्यसूक्त
वाक्यसहिकरणत्वादायुरादीन्यानुषंगिकाण्यकाम्यमानान्येव नि
त्यकर्मफलवत्क्रतूपकारार्थमेवानुष्ठीयमाने प्रहरणे उपसंधते मेवं
नित्यकर्मणां हि यावन्निमित्तं नियतं नियतफलं विना नानुपपन्नामित्यका

म्यमानमपि फलं विधिरनुमन्यते। प्रहरणविधिस्तु नित्यक्रतुप्रवृत्तौ पि
नित्यक्रतूपकारफलार्थतयैवोपपन्नो नायुरादीनां फलानामकाम्य
मानत्वमनुमान्यते॥ यथा जातेष्टिविधिर्यावन्निमित्तं नियतम
नुष्ठापयेद्विषयतप्रज्ञावायपरिहारादिफलार्थतयैवोपपन्नो नपुत्रा
दिफलस्याकाम्यमानत्वमनुमन्यते। दृशमेचा। स्थियज्ञेरुत्पाचितंयो
क्तेन इहार्थश्चा भावासूक्तवाकवादि निन्यायेन सर्वसारेपि सर्वैषा
मेवसूक्तवाकफलोनामकाम्यमो। नहेनावचने प्राप्ते जीवत्यवचना

मयुराशिषस्तदर्थत्वादिद्यायुर्मात्रेपवादोक्तेरितरसूक्तवाकफलं
स्यकाम्यमानेस्यैवफलत्वमिष्टमितिगम्यते इतिनचेष्टाः कर्तव्यत्वाशं
पोविरुद्धः अपिस्वाध्ययस्यअवश्यकर्तव्याविचारार्थधर्मजिज्ञासाक
र्तव्यताध्ययनाविधिनासिसातन्मूलकनाधातोधर्मजिज्ञासेतिसूत्रे
णकर्तव्यपदाध्याहारसहितेनोच्यतइत्युक्तेः पुरुषार्थजातिद्रव्यस
मुच्चयऐछिकोयथा।।आहार्यपुरीषंगोदोहपशुकामस्यचेद्रिकुर्वी
तगोदोहनेनपशुकामस्यप्रणयेदितिदर्शपूर्णमासयोरैहिकामुष्मिका

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इस्टारक्स्यस्मारक
MEMORIAL

दृश्य

स्निग्धेदाग्निपशुफलकामतायामाहार्यपुरीषाजातेर्गोदोहनद्रव्य
स्यचैकछिकसमुच्चयः नचपुरीषगोदोहनयोरन्यतरेणैवसर्वप
शुफलंसिद्धावनर्थकः समुच्चयः। वृष्ट्यादौद्वयंदोषः वृष्टिहिपुष्पस
स्यानुकूलेवलोकेकाम्यतेतौदोहनयोरन्यतरेणचैकेनसाधे
नेनसिद्धावपरमनर्थकं। यथासोमरेपुरुषकृतेनिधनेकामसं
योगेइत्यत्रहीषितिवृष्टिकामायानिधानंकुर्याद्दुर्गियन्नाद्यकामा
याउद्धृतिस्वर्गकामायेतिसोमरप्रयागोस्तफलेभ्योवृष्ट्यादिभ्यो

हि
रिभ्योभिन्नानिषारिनिधनफलानीतिपूर्वपक्षेयदाचसार्थसोऽरेमग्नो
गास्तदाचस्यंतरार्थहिषनिधनप्रयोगोनर्थकइतिनशोताहशीऐहिक
हिभेदाभिन्नसर्वपशुकामनालोकतः सिद्धास्तितेनोभयोः पश्वर्थयोः समु
चयोयुक्तः अन्यथाचित्रेष्टादपिपुनःपुनः योराहार्यपुरीषांपशुकामप्र
योगोनस्यादेवंस्वर्गार्थकर्मणिमप्रीतिपुरुषार्थजातिगुणसमुच्चय
ऐष्टिकोयथा। स्वारिंवीर्यकामस्ययूपंकुर्वीतेमस्यवेदिंकुर्यादिज्योति
शोमाग्नीषोमीयपश्वंगयूपोश्रितस्वरिराजातेवीर्यफलार्थयायारि

कामयीतवर्षुकः पजन्यः स्यान्वीचेःसरोमिनुयादितिचस्यनीचेः प
रिमाणस्यचोभयकामनायांसमुच्चयः पुरुषार्थजातिक्रियासमुच्चय
ऐष्टिकोयथा। दर्शपूर्णमासस्याहार्यपुरीषजातेः एकविंशतिमनुब्रू
यात्प्रतिष्ठाकामस्येतिचानुवचनांतरक्रियायाउभयकामफल
कामनायामैष्टिकः समुच्चयपुरुषार्थद्रव्यगुणसमुच्चयऐष्टिको
यथा। गोदोहनेनपशुकामस्यप्राणयेदितिगोदोहनद्रव्यस्यवत्सजा
नुपशुकामस्यैनेदंकुर्यादितिवत्सजान्वाकारस्यवयसंयोगाम्नस्त

परिमाणस्य वा गुणस्य पशुफलार्थविहितस्योरोहनस्य एकविंशस्यानु
वचनस्य चोभयफलकामनायामैच्छिकः समुच्चयः पुरुषार्थगुण
क्रियासमुच्चयैच्छिको यथा। वत्सजान्वाकारस्य एकविंशस्यनुवचन
स्याप्योभयफलकामनायामैच्छिकः समुच्चयपुरुषार्थगुणक्रिया
समुच्चयः पुरुषार्थजातिद्रव्यक्रियागुणत्रिकस्यैच्छिकः समुच्चयो
यथा दर्शपूर्णमासयोराहार्यपुरीषगोदोहनवत्सजान्वाकारणांत्र
याणां पशुत्रयाणां पशुत्रयकामनायां समुच्चयैच्छिकः पुरुषार्थ

जातिद्रव्यक्रियात्रिकः समुच्चयो यथा। आहार्यपुरीषगोदोहनैकवि
ंशस्यनुवचनानां पशुद्वयप्रतिष्ठाकामनायामैच्छिकः समुच्चयः पुरु
षार्थजातिगुणक्रियात्रिकस्यैच्छिकः समुच्चयो यथा। आहार्यपुरी
षवत्सजान्वाकारैकविंशस्यनुवचनानां पशुद्वयप्रतिष्ठाकामना
यामैच्छिकः समुच्चयः पुरुषार्थद्रव्यगुणक्रियासमुच्चयैच्छिको
यथा। गोदोहनवत्सजान्वाकारैकविंशस्यनुवचनानां पशुद्वयप्र
तिष्ठाकामनायामैच्छिकः समुच्चय। पुरुषार्थचतुष्टयसमुच्चयो यथा

आहार्यपुरीषगोदोहनवत्सजान्वाकारैकविंशत्यनुवचनानांचतुर्णा
मपिपशुत्रयप्रतिष्ठारूपफलंचतुष्टयकामनायांमैत्रिकःसमुच्चयः।ए
वमैत्रिकसमुच्चयभेदास्त्रिंशन्निरूपिताःतदेवंन्यायगम्यास्त्रिंशद्ब्रा
ह्मणिकास्त्रिंशदैत्रिकास्त्रिंशदितिनवतिष्ठेसमुच्चयभेदाउक्तः।एते
चजात्यादिसमुच्चयभावविषयाएयुक्तंवेचउक्तःपंचवाक्येत्र
प्रकृतावपुरिष्टपदार्थविषयाःकेचिप्रकृतावपुरिष्टपदार्थविष
याःकेचिद्विकृतावतिरिष्टपदार्थविषयाः।केचित्प्रकृतिविकृतिवि

यानात्मककर्मोपारिष्टपदार्थविषयाःकेचिद्विकृतावतिरिष्टपदार्थ
विषयाःकेचिद्विकृतावेवोपारिष्टातिरिष्टपदार्थविषयाइति।तत्रा
द्योदाहरणंयथा।क्रयेणवारुण्यादीनांक्रयाणांचउपोतिष्टोमेदर्श
दर्शपूर्णमासयोश्चादीपनिर्यातार्थप्रायश्चित्तानांतत्रोत्तरद्वयंद्वाद्शे
उक्तं।तथाषादशोयाज्यानुवाक्ययोःसमुच्चयउक्तः।द्वितीयोदा
हरणंयथा।क्रयेणवारुण्यादशपेयेशतंब्राह्मणाःसोमानभक्षयंती
त्युपारिष्टयाःब्राह्मणजातेर्दशैकैकचमसमनुप्रसंपदीत्युपरिष्टयाः

ज्ञातसंख्याया श्चसमुच्चय इति। तृतीयोदाहरणं यथाधानेपवमाने
ष्टीनांसमुच्चयाः तथा भाष्यरुन्मते तासमाधानेन समुच्चयो याचानि
कः संवत्सरे निर्वपेद्दशसुराविषु सद्योवेति। वार्त्तिकरुन्मते संस्था
धिकरणे संस्थापशोरैंद्राग्नमुक्त्वेद्वितीयमिष्टुक्त्वा रिक्तावु
पविष्टस्यैंद्राग्नमुक्त्वा रिक्तावुपविष्टस्यैंद्राग्नादेरतिदिष्टस्य वाग्ने
यस्य सवनीयस्य समुच्चयः उक्तः तथा दशमे हेष्टे चोदनादक्षिणा
पनयः स्यादिया धिकरणे प्राकृतवैकृतदक्षिणासमुच्चयः उक्तः
आनेमि तिकेतुकार्यत्वात्प्राकृते स्यात्तदापत्तेरिया धिकरणे वायव्या
रिपर्श्वावुपादिष्टस्य तेगुणस्य प्राकृताजादिजातेश्च समुच्चयः उक्तः
। तथा षष्ठे दीक्षयतीति दीक्षयार्थतयोपादिष्टाः षण्मंत्रा अतिदिष्टे

शा

दीक्षार्थैराकूतैप्रयुजेग्नयइत्यादिभिःषड्भिर्मंत्रैःसहसमुच्चीयतेहुत
राजुहोतीतिदीक्षाहुतिविधेरित्युक्तं।तथायजुर्युक्तइत्याधिकरणेवा
जपेयेयजुर्युक्तंरथमध्वर्यवेदद्यातीतियजुर्युक्तेनोपदिष्टेनातिदिष्ट
स्याध्वर्युभागस्यसमुच्चयइत्युक्तं।तथातदुत्तराधिकरणेबृहन्नसत्रे
ष्टौसौजुहोतीत्युपदिष्टानामुपाहोमानामतिदिष्टानांचनारीष्टहोमा
नांसमुच्चयउक्तः।तथातदुत्तराधिकरणेबृहस्पतिसवादौपार्हस्पत्य
ग्रहणीतियहंतरस्योपदिष्टस्यातिदिष्टानांचग्रहणांसमुच्चयइत्यु

क्तंतथादुत्तराधिकरणेवाजपयेउपदिष्टानां।प्राजापत्यपशुनामति
दिष्टानांचसंस्कृतपशूनांसमुच्चयउक्तः।तथातदुत्तराधिकरणेवाज
पयेसंग्रहण्यामुपदिष्टानांत्रयाणामामनहोमामनहोमानामति
दिष्टैस्त्रिभिरनुयाजैःसहसमुच्चयउक्तः।तथाउपोद्घिताधिकरणे
गवामयनेमहाव्रतेदिक्षुदुदुभयोनदंतीतिप्रकृतफलयउपगायं
तीत्युपदिष्टभजनस्यातिदिष्टवचनांपत्नीनामतिदिष्टैरुपगातृभि
र्ऋत्विग्भिःसमुच्चयउक्तः।तथासंस्कारेधस्याधिकरणेअंजनाभ्यंजने

गोगुलचेनप्राप्तःसघनेभ्यंजतइत्युपरिष्टगोगुलचाभ्यंजनस्यातिरिष्टानांघनीताभ्यंजनेनसहसमुच्चयउक्तःतथातदुत्तराधिकरणेमहावृतेतार्थयजमानःपरिघतइत्युपरिष्टस्यतार्यस्यातिरिष्टस्यचाहतस्यसमुच्चयउक्तःतथातदुत्तराधिकरणेमहावृतेतार्थयजमानःपरिघतपरिघतइत्युपरिष्टस्यतार्यस्यातिरिष्टस्यचाहतस्यसमुच्चयउक्तःतथातदुत्तराधिकरणेमहावृतएवोपरिष्टस्यश्लोकादिसाम्नातिरिष्टानांचयत्रारीनांसमुच्चउक्तःअत्रचयेकेचिदन्येसमुच्चयमेयथाद्वादशोदेनो

डाक्टर भाऊदाजी इस्टीट्यूट स्मारकम्
MEMORIAL

पयजतीतिप्रतिपत्तिप्रसंगुणेनेकेषांगुणानांसमुच्चयउक्तः।अत्रचयेकेचिदन्येसमुच्चयेद्वादशंतेयथावाद्वादशोकेयोऽनुवाक्ययोःसमुच्चयोःयथावाद्वादशोक्तएवंतांचतुर्भिराग्निमारुतइत्यादौमंत्रसमुच्चयोयथावाग्निहोत्राउग्निसूर्यप्रजापतीनांदेवतानांसमुच्चयोयथावाज्योतिष्टोमेप्राकरणिकग्रहणसमुच्चयार्थासिधोनंगभूतनामधीदृष्टाप्यादीनांदेवतानांसमुच्चयातदुक्तंपशुसोधिकरणेबाधतिकिंदेवतानामप्यसंयुक्तत्वादक्रियारूपत्वाच्चनप्रकरणेनयागार्थत्वंविज्ञायइ

तइति। यागानंगत्वादेवइमाः पुनर्ग्रहणसंबद्धाश्रुताः प्रकरणेन याग
संबंधंप्रतिपद्यंतइतिप्रसंगोपाकारिद्वेनयागान्वयगात्रमुपक्रमेउ
क्तः। उपसंहारपिवद्वेनचदेवतानामपिसमुच्चयसिद्धिरिद्येवोप
संहृतंनागत्वोएषवाचद्वार्तिकार्थः प्रतिभातिसोमेश्वरेणतूपसंहा
रवार्तिकमगत्वपरतायाव्याख्यातं। यथावाग्निहोत्रेअग्निसूर्यप्र
जासत्रेचतुर्विंशतिपरमाससदृशावरासत्रमासीरन्निति कर्त्तसमु
च्चयः यथावाध्वयवेयाजमानेचकांडेदर्शपूर्णमासयोराम्नातेषु

वाजस्यमाप्रसवेनयादिमंत्रेषुसामाख्यानिककर्त्तद्वयसमुच्चस्तुती
येआम्नातेषूभोद्दयामानस्यार्थचतारसूत्रोक्तः यथावाजातेष्टौनै
मित्तिकत्वान्यथानुपपत्तिकल्पितस्यप्रसवायपरिहाररूपाभावा
त्मकस्यफलस्यार्थवादिकेनपूतयारूपापक्षयात्मकाभावफ
लेनसहभावात्मकेश्रुतेजाखिवान्नरूपेंद्रियावित्वपशुमत्वरूपैः
फलैःसहतेषामपिवान्योन्यंसमुच्चयः। यथावासवागादिकाम्य
स्वफलार्थेविविदिषार्थवानुष्ठितेरग्निहोत्रादिभिः प्रसंगातानिय

प्रयोगफलसिद्धेफलसमुच्चयायथावापदृशेएककर्मणिशिष्टत्वाद्गु
णानांसर्वकर्मस्यादिसंयोगत्रोक्तःऋजुमाधारयतीऊर्ध्वमाधारयति
दीर्घमाधारयतिसंततमाधारयतीतिविहितानामृजुत्वोर्ध्वत्वदीर्घत्व
संततत्वानांचतुर्णामाधारेसमुच्चयः।यथाधात्वाद्यंपात्नीवतमा
लभेतआग्नेयंनीकवतेप्रातरष्टाकपालंनिर्वपेत्अग्नेरात्रेपुरु
डाशमष्टाकपालंनिर्वपेत्विष्णवोशोपिविशयस्तेचरुंद्वयंप्रदात्रे
यंश्चरुंअग्नयेरात्रेयजमानायाग्नेयेसुचद्वयादिवेकवाक्योपा

पादानाद्वयतातद्विशेषणानांतत्रतत्रोक्तःसमुच्चयःयथासंभवंजा स्ते
यादिसमुच्चयेषेचांतर्भवंतिकेचित्।ऋजुत्वोर्ध्वत्वदीर्घत्वसंतत
त्वादीनामपिक्रियाधर्मत्वाद्धर्मिणोश्चभेदात्समुच्चयःक्रियासमु
च्चयस्यापिसमुच्चयभेदेषेचांतर्भवति।यथाकाचिसमुच्चयस्यापिस
मुच्चयेव्यतिरिक्तेनकेनचिद्भावेनसहसमुच्चयोभावतियथासंभव
उभेरहद्वयंतरेकुर्यादित्यादौद्वौपात्तमकस्यस्येतरोयोगाकनक
चिसमुच्चस्यादिवचनोपात्तयोपात्तबृहद्द्वयंतरूपसमुच्चेयव्यतिरिक

यासमुच्चयः। तस्मुंदशमषष्टेभाष्यकारेणाउपादेयत्वेचानयोर्द्वं
त्वाश्रुतिःसमासश्रुतिरिति श्रविवक्षितेवेतिअत्रोदाहरणांतरंलि
गपादेसूक्तपाकविभागाधिकरणेवार्तिकेउक्तः। ननुचायमितरेतर
योगःफलार्थंविवक्ष्यमाणइतिकर्तवासंबंधवेलायांवक्तुंसमु
मानोनशक्यतेधारयितुमिति। नन्वेकयाजीशष्टोपादानायागतेतरे
तरयोगपरमेवेदंवार्तिकमस्तुनद्वंद्वावगतेतरेतरयोगपरमितिचे
न्न। तत्रेसहपिनाम्नेतरेतरयुक्तत्वमात्रमेवधर्मोभ्याधिकोनस

मुदायःफलवानियुपक्रमवार्तिकाद्वंद्वसमासोपेतर्शपूर्णमासायगम
स्येवेतरेयागस्यविवक्षितत्वाविवक्षितत्वचिंताविषयत्वावगमांत। ए
वचवस्तोवार्तिकस्तोपिभाष्यवरेवायमर्थोभिप्रतोगम्यतेद्वंद्वा
र्थेद्वंद्वइतिस्मृतिबलाद्वाक्य एवेतरेतरयोगःतस्मिंश्चशष्टेसतिएक
याजिशष्टोपादानद्वारेणविवक्षितस्तस्यसंनिकृष्टप्रमाणद्वंद्वावगतस्ये
कशष्टोपादानेनलक्षणायाविप्रकृष्टेनानुपादादिति। एवंतूदाह
रणांमिश्राणांनसंमतंषष्ठ्याद्याधानंचेत्रद्वंद्वेइतरेतरयोगोनवाच्य

प्रधानभूतेनकारकेणाद्यावनिवासमास्यमानपदार्थगुणभावेन
चकरकंप्रतिविधासितसाहित्यास्तथैवक्रियान्वयिनोभवंति।यत्रतु
प्रधानभूताःपदार्थास्तत्रद्वंद्वस्यनामपिसाहित्यंस्तथैवक्रियानवि
वक्ष्यतइतिप्रतिपादनात्तदाचन्यायादेवसमुच्चयावगमसिद्धे
श्चार्थद्वंद्वइतिस्मृतिःशास्त्रनुशासनमात्रपरानार्थानुशासनपरा
पितस्मारकपदेनतत्समुच्चयेद्वंद्वयंतरेइत्येवोदाहरणंएकवाक्ये।
पादानातुहिंसंसमुच्चयेदर्शपूर्णमासाभ्यामित्यप्युदाहरणमेवा

यदाहिनद्वंद्वाच्यइतरेतरयोगस्तदापदांतरलभ्यत्वेनविप्रकृष्ट
समासलक्ष्यइतरेतरयोगाद्वावार्थाधिकरणन्यायेनफलसंबंधि
नायजेतेयकशब्देनोपादानाद्द्वयमेवसाहित्यंसंनिकृष्टमितिवि
धीयतेद्वंद्वस्तुतदंशेनुवादःलिंगवार्तिकंतुपरमतमभ्युपेत्यवा
दएवतदापितुदर्शपूर्णमासाभ्यामितिसमुदायगतहिंसाविधासित
मेव।अन्यथापौर्णमास्याधिकरणेदर्शपूर्णमासनाम्नोःप्रत्ये
कवाचितोक्तेसंकल्पेयजेतेतिशषणापेक्षायादर्शेःपूर्णमासेश्चय

श्यइति संकल्पापत्तेः। तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्यइतीष्टसंकल्प
सिध्यैहिलमपि विवक्षितमित्येकवाक्यापादानात् हिलसमुच्चययोः
समुच्चयेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यप्युदाहरणमिति सिद्धं॥ ॥
इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैत
साम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृते मीमांसावा
लप्रकाशे समुच्चयभेदनिरूपणं॥ ॥ अथ द्वादशलक्षण्यां विप्र
कीर्णाद्वितस्तः। वाक्यभेदस्त्रिदाः सर्वाः साक्षिप्येह ब्रवीम्यहं। तत्रत्रि

विधस्तावद्वाक्यभेदः आवृत्तिलक्षणो विभागलक्षणो वैरूप्यल
क्षणश्चेति। आवृत्तिलक्षणोपि त्रिविधः प्रकृत्यावृत्तिः प्रत्ययावृत्तिरुभया
वृत्तिश्चेति। प्रकृत्यावृत्तिरपि द्विविधा। प्रातिपदिकावृत्तिर्धात्वावृ
त्तिश्चेति प्रातिपदिकवृत्तिरपि द्विविधा समासासमासभेदात्।
प्रत्ययावृत्तिरपि चतुर्विधा सुप्तिङ्कृत्तद्धितभेदात् तदुक्तं भर्तृहरि
णा एकं वाक्यमिति यत्र वार्तिकं। परतदेकदेशसमूहावृत्तिप्रसंगा
त्मकस्तद्विभागलक्षणो वा वाक्यभेदइति। तथा विभागलक्षणे

गम्यमानसंबंधस्यागोनेकादृष्टकल्पनाचदोषा। इतरात्रावृत्तेरयेद
वादप्रमाण्यमिति पुनःतद्व्याख्यातं भट्टसोमश्वरणवाजपेयेगुण
विधाव्याख्यातपदावृत्तिर्ग्रहैकत्वविवक्षायांपदैकदेशप्रातिप
दिकावृत्तिर्हविरोर्तेरुभयत्वेनविशेषणेहविरार्तिमाछेदितिपद
समुदायावृत्तिरारुण्यस्यकृत्स्नप्रकरणनिवेशारुणयतिपदस्यापिगा
स्यादिवाक्यभेदभागइति। विभागलक्षणवाक्यभेदस्यत्वांतर
भेदानसंतीतिनोक्तावैरूप्यलक्षणोपिवाक्यभेदोनेकविधःवे

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीदस्यारकस्मारकम्
MEMORIAL

रूप्यभेदात्। तत्रवैरूप्यंत्रिविधंप्रकृतौप्रत्ययेवाक्येचेति। आद्यंवाज
पेयगुणविधिपक्षेद्यजो। कर्मत्वकारणत्वरूपमुद्देश्यत्वोपादेयत्वरूपं
गुणप्रधानरूपंविधेयत्वानुवाद्यत्वरूपंचेति। चतुर्विधं। द्वितीयं
यहमियेकत्वस्यसंमार्गग्रहंवाप्रतिगुणत्वेद्वितीयाविभक्तलक्ष्येग्र
हापेक्षयाप्रधानस्यपिश्रोतत्वात्। तृतीयंतुअरुणयेत्यत्रतृतीयाक
रणीभूतामेकहायनीमुद्दिश्यारुणप्रातिपदिकार्थविधौभिन्नपदोपा
तायाअप्येकहायन्याएकवाक्येवैरूप्य। तथायोन्यमपिनानाविधा

तिवैरूप्यसमुच्यते। अश्वप्रीतिसेष्टेलौकिकवैदिकोभयवैरूपिनि मि
त्तकत्वेक्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववैरूप्यषष्ठचतुर्थैकादशोच। तत्रहियःस
त्रायागुरतेसविश्वजितायजेतेतिविश्वजितःसत्रेप्रवृत्तमप्रवृत्तंचप्रति
साधारण्येनविधौप्रवृत्तंप्रतिक्रत्वर्थत्वादप्रवृत्तंचप्रतिपुरुषार्थत्वाद्वैरू
प्यंस्यादित्युक्तं। तथावघातस्याज्योषधसाम्नाप्यार्थत्वेदृष्टादृष्टार्थत्वैरूप्य
ातथासोमवमनेष्टलौकिकवैदिकसोमवमननिमित्तकत्वेपीप्सितानु
पीप्सितविधिवैरूप्यं। तथापूर्वेदिष्टतेयःसत्रायागुस्तद्वत्रापितथाषभ्यु

दितष्टौदलविनक्षायांराधिश्रतंयोदेवतानव्यनयादेवताविधि। याकांक्षि
तानांयनयादेवताविकांक्षितंविधिवैरूप्यंतथामातुलकन्यापरिण
यनेस्मृताचारतुल्यावलक्षेदोषजनकत्वाजनकत्वविरोधाद्दुष्टवै
रूप्यं। इदंविधिभेदादाधृत्यभावेपिवैरूप्यप्रसंगादुदाहृतं। तथाम्ना
दृष्टादृष्टामेवयेश्चदेवस्यान्नसंस्कारकर्मत्वपुरुषार्थत्वेचैकमेकं
मप्रत्येकभावान्नद्रव्यंगुणभूतप्रधानभूतंचेति। तथाकृष्णलचा
रोघृतेश्चपयतीतिश्रपणप्रतिप्रसवाघृतनियमविधिवैरूप्य। तथा

पूषाप्रपिष्टभागइतिपेषणस्यचरुपशुपुरोडाशार्थत्वेचरोप्रतिप्रस
वात्पशुपुरोडाशयोश्चापूर्वविधित्वाद्वैरूप्यंतथानवमेपत्नीसंयाज
तान्यहानीत्यत्रापूर्वविधिनियमविधिवैरूप्यादत्याहत्वर्जप्रवृत्तिरि
युक्तं।।तथाग्रहैकत्वविवक्षयामपूर्वविधिपरीसंख्यावैरूप्यं।तथा
दशमतृतीयोपांशुसोमचमसोदक्षिणेयत्रैकवाक्यत्वेसामचमस
मसास्येएवेदक्षिणेतिनियमान्सवनप्रणयनेतिपरीसंख्यापत्तेश्च
वैरूप्यं तथानियानियमसंयोगविरोधात्मकंचरुप्यं।तथापिस्वरूपे

द्वारेण।आद्यंसंख्यासमानविध्ये।द्वितीयंफलंचमससमानविध्या
धिकरणे।तथाषष्ठतुर्याद्येएकस्यैवोपलक्ष्योपलक्षणत्ववैरूप्यं।त
त्राहिहोमार्थचतुरक्षनाशेशेषादेवपुनरवदेयंयस्यसर्वाणिहुंवीवि
नष्टेयुर्दुष्टेयुरपहरेयुवाजिनाउपेनेतावतावतःपरिसंख्यायजेतेतिवि
नाशेनिमित्तेविहितंवानिःशेषनष्टेहविष्युक्तन्यायात्पुरोडाशांतरो
सादेनेप्रसक्तेहविर्नाशनिमित्तविहिताउपेनयष्टव्यमितिसंशय्यपू
र्वकोटिंपक्षीकृत्यासितितंतत्रत्नाकस्यैवशास्त्रेपठितिनग्रथ

तेवतोद्यवदनमाशेसतिइतरत्सर्वमवाशिष्टंतस्योपलक्षणमाशेतुसति
तद्वोपलक्षणभूमेवाशिष्टंपुनरवदीयमानमुपलक्ष्यंप्रसज्येतेतिचे
रूप्यंशास्त्रस्यस्यात्।एकरूपेणचशास्त्रेणभाव्यातस्मादपादानमुपल
क्ष्यंप्रसज्येतेतिचेरूपंशास्त्रस्यस्यात्।एकरूपेणशास्त्रेणभाव्यं
।तस्मादपादानत्वबाधिपंचमीबलाद्यांगांगभूतद्यवदानोपलक्षणमे
वेतरन्नतुस्वयंयागांगभूतमुपलक्ष्यमिति।। ।।तथाविधिप्रत्ययेपि
विध्यनुवादरूपं।तद्यथाद्वितीयेवायव्यंश्वेतमालभेतेसौर्यंचरुं

निर्वपेदितिदार्शपौर्णमासिकानीर्षमालभतेचतुरोमुष्टीन्निर्वपतीत्या
लंभनिर्वापावनूद्यश्वेतचरूर्गुणविधीयतेवायव्यमितीषायाश्चसम
भवलाद्वस्यवायुसंबंधात्सौर्यमितिचचरोःस्वात्मास्तेजस्विते
नसूर्यसादृश्यकथंचिदनुवादइतिपूर्वपक्षितेआलंभनिर्वापयोर्ले
केपिसत्वेनव्याभिचारान्नदर्शपौर्णमासिकयोरेषोपास्तिःसंभ
वतीतिसिद्धांतिनोक्तेलिङाविहितौयावालंभनिर्वापावितिविशेष
णान्नायंदोषइत्याशक्यएवंतर्हिलिङोनुवादकत्वाद्गुणविधिर्नल

बाल०
३६८

भवतिउभयाश्रयणेचयुगपाद्विध्यनुवादविरोधइत्युत्तरंतमिति॥ ॥इ
तिमीमांसाद्वाक्यप्रमाणपारावारीणधुणमीमांसाद्वैतसम्राज्यधुरं
धरश्रीमद्भट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाबलप्रकाशेद्वा
दशाध्यायेसंग्रहः॥ ॥अंगगुणविरोधेचलादर्थ्यादिस्यस्यद्वादशा
ध्यायाधिकरणेस्याध्वर्युःसमाख्याप्राप्तेगुणानुग्राह्यानप्रेषस्याग
मध्वर्युःसमाख्याप्राप्तःकर्तानुग्राह्यःप्रेषस्यप्रेषार्थंप्रतिगुणत्वादि
तिपूर्वपक्षितेउभयत्रसमाख्यानुबाध्यतेप्रेषार्थमात्रकर्तरिसध्वग्रहा

बाल०
३६९

यप्रेषएवगुणभूतेप्यध्वर्युःचक्तप्रेषसाक्षात्तदर्थेप्रयोजकत्वेनहि
तस्यकर्तृत्वंतदेयुक्तयत्रसामाख्यानबाध्यतेप्रेषार्थमात्रकर्तरि
त्वध्वर्योःप्रेषेनसाक्षान्नवाप्रयोजकत्वेनसकर्तास्यादितितत्रसमा
ख्यायाबाध्येतेचेत्स्यातिसिद्धांतितंउनेनेवन्यायेनतत्रविप्रतिषिद्ध
धर्मसमवायेभूयसास्यात्सधर्मत्वामियस्याप्यपवादउक्तोभवति।
बहुभ्योपिप्रेषार्थेभ्यकस्यापिप्रेषस्यप्रवाल्मोक्तेरिति॥ ॥श्रीलक्ष्मी
कांतसुप्रसन्नोस्तु॥ शुभंभवतु॥ ॥ ॥ ॥ ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE